

**СУ “СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ИСТОРИЯ И ТЕОРИЯ НА КУЛТУРАТА**

ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД

на тема

**Травма и празник. Сакрализация и трансформация на
възпоменателното честване**

В професионално направление

**3.1. Социология, антропология и науки за културата (докторска програма
„Културология“ – Културно наследство и местна идентичност)**

**Докторант:
Илияна Николаева Хубенова**

**Научен ръководител:
Доц. д-р Георги Вълчев**

София, май 2023

Съдържание

Увод	3
Глава 1. Въведение в проблема	6
Задачи и Хипотези	10
Методология	12
Директно наблюдение:	12
Интервюта:.....	12
Посещения в местните архиви и институции:	13
Фотодокументиране:.....	13
Понятиен инструментариум:	13
Глава 2. Историческа рамка на възпоменателното честване: мемоарна и художествена литература, историографски трудове, съвременни изследователи	22
Първоизточници	24
Мемоарна литература – Захарий Стоянов.....	26
Художествена литература – Иван Вазов	28
Историографски начала – Стоян Заимов, Димитър Страшимиров.....	30
Опозиция на историографията или психология на въстанието – Иван Хаджийски	35
Отзвук в чужбина – Джанюариъс Макгахан, Виктор Юго и др.....	39
Съвременни изследователи	46
Глава 3. Възникване на честванията и теоретична рамка	55
Възникване на възпоменателните чествания	55
Село Скравена, област Ботевград	56
Перущица и Батак	59
Карлово и „Страшното“.....	60
Възпоменателните чествания след 1944 г.	65
Терминология от полето на антропологията и науките за култура – Има ли травма всъщност?	70
Глава 4. Профил на съвременната ситуация	85
Теренни наблюдения	86
Батак	87
Перущица – „Мъртвият празник“	89
Скравена.....	90
Карлово	92
Възпоменателните чествания по време на пандемия.....	93
Публиките	96
Глава 5. Символни и пространствени измерения на възпоменателните чествания	106
Фрагменти на възпоменателните чествания	106
Почитане на загиналите (религиозно отбелязване).....	106
Възстановки	109
Тържествена заря-проверка.....	112
Развлекателна програма.....	117
Панаирната улица.....	119
Съвременни намеси.....	121
Пространствата, физически и символни	124

Паметниците	128
<i>Обобщение и заключение</i>	135
<i>Приложения</i>	152

Увод

Дейвид Лоуентал казва: „Ние усещаме миналото като царство, едновременно съвместно съществуващо и различно от настоящето“¹. Миналото играе значима роля в колективното самосъзнание на всяка общност. То е сплотяващото звено в изграждането на национална идентичност. За българската действителност такова свързващо звено е Априлското въстание от 1876 г. и последвалата го Освободителна война. Тази част от българската история се побира в строго определени рамки, които през годините общността е възприела като неопровержимо истинни. Епохата на Възраждането се описва от редица изследователи като един от най-светлите моменти в историята, период на подем. Отвъд културното развитие, това е период и на осъзнаване и оформяне на идеята за общност и народ. Една от основните функции на Възраждането е за установяването на колективното „ние“, което има единно минало и корени. Символно периодът включва в себе си българската характерност в колективната самоличност и представя основните самоопределящи черти, повод за гордост – героизъм, жертвоготовност в името на родината и народа, здрава връзка с миналото. Личностите и събитията от периода се сакрализират с основната цел да се подчертае превъзходството на общността. Те са се превърнали в мощни образи, чрез които българската общност днес се позиционира в света. Тези образи са част от голямата митологема за славното минало на един народ, а историческият им наратив претендира за абсолютна истина. Един от тях е историята за Априлското въстание и последвалото Освобождение, наред със съпътстващите ги исторически фигури. Макар и несъстояло се, Априлското въстание днес е „запечатано“ в съзнанието на хората като славно събитие от историята, което свидетелства за определени модели на поведение и черти, характерни за българския народ. Именно за кулминация на Възраждането се определя Априлското въстание, а неговият погром и последствията от него се използват за изграждане на образа на българските добродетели, посредством трагизма, травмата и смъртта, замаскирани с чертите на геройството и саможертвата. Конкретно това историческо събитие оформя пантеона от личности в българската история, които открояват „романтизирани“ черти на нацията – героичност, саможертва, всеотдайност, самоотверженост. Революционерите са издигнати в национални герои, те са отдали живота си за свободата и са се борили срещу чуждото господство в името на общата независимост. Освен

¹ Лоуентал, Дейвид. *Миналото е чужда страна*. София: Критика и хуманизъм, 2002, 303 с.

геройските черти, те се използват и за „образцови личности, произлезли от народа и най-високо възплъщение на нацията“². Вследствие на това обикновеният човек си изгражда позитивен модел за припознаване и самоусещане. Историческото събитие придобива митичен образ в съзнанието на хората и съществува извън времето, в свои собствени рамки. Героизирането на исторически личности е особено характерно за района на Балканите и не само. Сакрализирането им (независимо дали са светски или духовни) е определено от Кристиан Джордано³ за особено специфичен момент в изграждането на сплотяващи образи в Източна Европа. Героят често е „невинна жертва на непоносима власт“⁴. Образите, издигнати в култ, служат за пример и модел на подражание на колектива, но същевременно са основната връзка с миналото. То сплотява нацията около общи исторически събития и модели на поведение и присъствие пред външните. Тези личности са морални авторитети и представляват налагането на определени норми и идеологии.

Културно-историческото наследство е важен елемент в развитието на обществото, държавата и нацията, и е от основно значение за устойчивото развитие на цивилизационните процеси. Преходът от племенна организация към родова и етническото усещане се определят именно от организирането на мястото и отбелязването на културно-историческото наследство. Едни от основните компоненти, за които спомага организацията, са осмислянето на историческите събития през конкретна призма, целенасоченото им използване и оформянето на конкретни становища и разбирания, които от своя страна способстват за изграждането на знание, ценности, норми, представи, идеали, вярвания, традиции, обичаи, обреди и т.н. Борбата за свобода е основен мотив във формирането на единна общност и до днес. Всяка възникваща нация гради свои митологични системи. В следосвобожденска България, когато новата държавност започва да се формира, се изгражда една комплексна серия от разкази и картини на геройството и саможертвата, които впоследствие се утвърждават в мисленето на народа и изобщо в мисленето за историческото събитие от 1876 г. Тези разкази изграждат пантеона на българските герои и героични събития, белязани от травматичността. Крахът на въстанието, на места дори несъстояло се, постепенно се

² Даскалов, Румен. Възраждането като национален мит. В: Балева, М., Брунбауер, У. състав. *Батак като място на паметта*. София: Изток-Запад, 2009, с. 79.

³ Джордано, Кристиан. *Власт, недоверие и наследство*. София: Полис, 2006, 310 с.

⁴ Пак там, с. 77.

трансформира в разказ за смелостта и саможертвата. Този наратив достига до такива измерения, че днес българската общност (нация) се идентифицира и позиционира в света посредством разказа за Априлското въстание. Историческото събитие постепенно се превръща в съществено важно за самоопределянето на общността както на регионално, така и на национално ниво. Личностите от периода, издигнати на пиедестал, и историите им стават неизменна част от „славното минало на един на народ“. Тези личности и „картини“ от миналото днес са повод за изграждане на паметници, мавзолеи, отбелязване на годишнини, тържествени ритуали, художествени и изобразителни творби. В съвременната реалност разказа за Априлското въстание и Апостолите на свободата се реализира във всевъзможни употреби: от институционални до субкултурни и частни. Основният обект на изследване на този текст е реализирането на наратива за Априлското въстание, Освободителната война и героите им **във възпоменателни чествания** и разглеждането на образа на годишнините в съвременната ситуация като част от съвременната празничност в България и нейните трансформации.

Глава 1. Въведение в проблема

Ежегодно в България се провеждат възпоменателни чествания, свързани с Априлското въстание от 1876 г., героите на българската освободителна дейност и Руско-турската война. Чрез тези годишнини миналото продължава да съществува и днес под формата на спомняне и почитане на героите. Историята се пренася в настоящето и същевременно репрезентира и предава конкретни смисли и значения. Настоящото изследване се занимава с историческото събитие (Априлското въстание и Освободителната война), което акумулира богата гама от символи, значения и смисли в съвременната ситуация. Конкретно обект на изследването са възпоменателните чествания на исторически значими дати и личности, които са неизменна част от събитийния календар на България. Основният характер на тези чествания е възпоменателен – отбелязва се смъртта на конкретни личности или голяма група от хора, загинали или изявили се в Априлското въстание и освободителните дейности. Това са събития от ежегодния календар на даден район, които са част от културната и историческа памет и всяка година събират голям брой посетители. Тези чествания, от една страна, почитат и представят миналото, от друга, генерират част от културния туризъм в страната, а от трета, са двигател на самоопределянето на общността. Годишнините са натоварени с морална и ценностна тежест. По характер са локално наследство, което конструира самосъзнанието на индивидите не само на местно, но също така и на национално ниво. Обединяващ фактор в подбора на местата е именно първоначалният травматичен характер. От момента на първото отбелязване в миналото до днес тези събития търпят изменения и добавяне на нови елементи. Те са се затвърдили през годините и към днешна дата са неизменна част от българския събитийен и културен календар. Възпоменателните исторически чествания, включени в настоящото изследване, са отбелязвания на Априлското въстание в Батак, Перушица, Денят на Ботев и Ботевите четници в Скравена и „Страшното“ в Карлово. Четирите терена показват съответното за региона отбелязване като изключително важно за общността и района и се провеждат ежегодно под формата на възпоменателно честване (с малки изключения, които ще бъдат проследени в текста) от първичното случване до днес.

С оглед на съвременния свят и неговата специфична динамичност (технологична и културна) въпросът, който си поставя проучването, е има ли промяна в същността на честванията и във възприемането им от общността. В какво се изразява и какви символи носи. Възпоменателните чествания имат за основна цел **спомнянето и почитането на**

героичната смърт за свободата на България като суверенна държава и се основават на религиозното спомняне. Характерно за тях е, че почитат травматични исторически актове, които постепенно биват узаконени от държавата като важни събития за паметта на нацията и общността. На терен обаче се появява определението **„празник“** (в местните архивни документи, краеведски източници, но също така и като атмосфера по време на честванията). Поради това и основна цел на изследването и на текста е да установи дали възпоменателните чествания имат характеристиките на празник и в какво се изразява това.

Разглежданият въпрос е важен от антропологична гледна точка, защото си поставя за цел, от една страна, да определи посоките и границите, в които се осмисля културно-историческото наследство на Априлското въстание и Освобождението в съвременната ситуация. От друга страна, да позиционира историческите чествания в съвремието. Текстът представя изследователското поле, като се основава на оригинален концептуален модел на изследване, който обхваща развитието на честванията от самото им възникване до съвремието (включително и предисторията на основния наратив, който репрезентират честванията, и неговото развитие и утвърждаване в научното поле и общественото съзнание). Обръща се внимание както на историята на честванията (възникване, утвърждаване, изменения през годините), но и на символите и значенията, които се влагат в годишнините. Насочва поглед и към публиките и техния профил, за да се изведат изводите за значенията, които общността влага в честванията.

Наблюдаваните възпоменателни чествания са неизменна част от съвременната българска празничност и като такива настоящият им облик е плод на дългогодишно оформяне и преобразуване. Изследването ще допринесе за по-детайлен изглед на настоящата им форма и ще ги постави в конкретни параметри, проследявайки тяхното развитие до днес. В процеса на работа бе поставен въпросът за трансформацията, която се изразява в преобразуване на сакралното в празник. Има ли травма в тези исторически събития и как се изразява тя днес? Какво значение носят и как то се инкорпорира в съвременния, силно технологизиран свят? По какъв начин общността използва годишнините и за какво?

Основните цели, които си поставя изследването, включват: проследяване на историческия път на събитията; както и на смислите, вложени в честванията и употребите им (медийни, политически, местни, национални и прочее); също да установи принципа на организация и символното значение, вплетено в традициите на годишнините. И си поставя следните въпроси: какво е естеството на отбелязванията и най-вече **до каква**

степен възпоменателните чествания се трансформират в празник, замествайки възпоменателния характер, вследствие на какво е този феномен и в какво се изразява? За да се отговори на тези въпроси, ще бъде изготвен профил на публиката, с цел да се определи характерът на събитието – национален или регионален. Ще се отговори на въпроса за ролята и функцията на медиите и как отразяват събитията. Ще се очертаят основните елементи на честванията, техният произход и символи, като се открият съвременните такива и тяхната знакова роля във възпоменателните чествания.

Основното търсене на настоящия труд е изменя ли се традиционната същност на честването и по какъв начин.

Интересът ми към темата за трансформацията на възпоменателните чествания се появи през 2017 г. с провеждането на теренно изследване в град Батак (резултатите са изложени в курсова работа със заглавие „Новите пейки на кмета“). В изследването се откриха няколко интересни момента, които обвързват възпоменателната годишнина с празник. Впоследствие анализът на този феномен прерасна в изготвянето на магистърска теза: „Комеморативното честване и трансформацията му в празник (Батак, Клисурска, Копревщица, Перущица)“, част от проекта на катедра „Културология“ – „Новата празничност“, с научен ръководител проф. Даниела Колева. Проучването на темата впоследствие продължи в настоящия дисертационен труд. Наложих се преосмисляне и промяна на наблюдаваните терени, за да се обхванат повече разнообразни места, които да допринесат за изграждането на по-богата картина и набавянето на възможно най-пълна информация.

В периода от 2017 г. до днес са посетени седем различни терена по време на ежегодното провеждане на историческо възпоменание. Батак и честването на Баташкото клане и Априлското въстание провокира интереса към темата и зададе първоначалните въпроси за същността на възпоменателното честване. Впоследствие бяха проведени наблюдения на отбелязването на годишнина от Априлското въстание в Перущица, Клисурска, Копревщица за целите на споменатата по-горе магистърска теза. За обогатяване на полето на настоящия труд от вече проведените теренни проучвания бяха премахнати Клисурска и Копревщица, поради изключително сходния профил с Батак и Перущица. На тяхно място се включиха честването на „Страшното“ в Карлово и отбелязването на Христо Ботев и загиналите за свободата на България в с. Скравена, Ботевградско. Последните два терена допринасят за по-пълното изграждане на облика на възпоменателните чествания, като добавят два нови разказа, които са част от Големия такъв за Освобождението и националните герои. Чрез тях изследователското поле

излиза от рамките на IV революционен окръг и съвременните практики в този ареал и се фокусира върху по-широко поле за изследване.

В последователност от 2017 г. до днес са извършени теренни проучвания в изброените градове. Наблюденията са проведени както следва: Батак (2017, 2018, 2019 и 2020 г.), Перущица (2018, 2019, 2020 г.), Клисуре (2018 г.), Копревщица (2018 г.), Карлово (2019, 2020 г.), Скравена (2019, 2020 г.). В процеса на теренно наблюдение на честванията, продължило близо четири години, се установи повтарящ се конкретен модел на организиране, провеждане, отразяване и възприемане на възпоменателните събития. Наблюдаваните чествания, от една страна, притежават статута на дати от национално значение и играят важна роля във формирането на колективната памет. От друга страна, за местните жители отбелязванията на историческите дати са с регионално значение и са важни за локалната идентичност, но и придобиват социален характер. Те са неизменна част от регионалния културен календар, а местната общност ги възприема като най-важните годишни събития след Рождество Христово и Великден.

Проблемът за трансформацията на възпоменателните чествания в празник не е разглеждан задълбочено, но отделните му компоненти са обект на разглеждане на изследователи от полето на историографията, културологията, антропологията и други хуманитарни дисциплини. Въпросът за празничността и траурното е обект на изследване от Славка Каракушева⁵ и Милена Маринова⁶. Символният капитал на събитията от 1876 г. е обект на изследване от Георги Вълчев⁷, Мартина Балева⁸, Румен Даскалов⁹, Кета

⁵ **Каракушева**, Славка. Практиките на паметта в празника на Джебел. В: *Българска етнология* [Диск], С: **Колева**, Даниела, **Троева**, Евгения, 2018, №2, с. 202–207.

⁶ **Маринова**, Милена. Новата празничност и вписването ѝ в местните чествания (по примера на градовете Враца, Сливен и Стара Загора). В: *Българска етнология* [Диск], 2018, №2, с. 178–201.

⁷ **Вълчев**, Георги. *Захарий Стоянов и символният капитал на Българското възраждане*. София: УИ „Свети Климент Охридски“, 2010, 208 с.

⁸ **Балева**, Мартина. Образът на Батак в колективната памет на българите. В: **Балева**, М., **Брунбауер**, У. състав. *Батак като място на паметта*. София: Изток-Запад, 2009, с. 15–32.

⁹ **Даскалов**, Румен. Възраждането като национален мит. В: **Балева**, М., **Брунбауер**, У. състав. *Батак като място на паметта*. София: Изток-Запад, 2009, с. 78–83.

Мирчева¹⁰. Друг важен елемент, който се разглежда в работата, са историческите възстановки. Те са изследвани и проучвани от изследователи като Ивайло Дичев¹¹, Фотина Бакърджиева¹², както и Светла Казларска¹³. Тържествената заря-проверка, от друга страна, е тема в труда на Григор Григоров¹⁴.

Задачи и Хипотези

Задачите, които си поставя настоящото изследване, са свързани основно с теренното наблюдение, но са предхождани от изготвяне на историческа рамка за всеки един от наблюдаваните терени, която бе обогатявана и по време на теренното изследване чрез местните архиви и носители на паметта (музеи, читалища, разкази предавани от уста на уста и др.). Историческият обзор се стреми да изгради рамките, в които се възприемат годишнините, и определя основните акценти и конфликтни моменти за съответното честване. Също така установява вече състояли се трансформации и тяхното отражение в съвремието. От друга страна, емпиричното изследване има задачите да систематизира провеждането и организирането на всяка годишнина, да определи организаторите и прилежащите участници в събитията. Както и да зададе рамката на възпоменателните чествания и техните съставни части, като проследи техния символен

¹⁰ **Мирчева**, Кета. Първото национално честване на Априлското въстание – между политическите употреби и локалните пристрастия. В: *Град и памет. Априлското въстание 1876 през призмата на паметта* [Диск], Пазарджик, 2017, с. 174–206.

¹¹ **Дичев**, Ивайло. Културата като възстановка. В: *Култура* [online]. 2016 Фондация Критика и хуманизъм, 13 май 2016, брой 17 [Прегледан 22.05.2023] ISSN 0861-1408. Достъпно от: <https://newspaper.kultura.bg/bg/article/view/24742>

¹² **Бакърджиева**, Фотина, **Иванова**, Мария. За „рицарите с работна време“ и „феновете историци“ или кой преиграва културата. В: *Семинар_BG*, [online] 2016, брой 13, [Прегледан 22.05.2023]. ISSN 1313-9932. Достъпно от: <https://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy-13/654-koi-preigrava-kulturata.html>

¹³ **Казларска**, Светла. Исторически възстановки на “героичното време”: перформативност и афект. В: *Българска етнология* [Диск], С: **Колева**, Даниела, **Троева**, Евгения, 2018, №1, с. 38–53.

¹⁴ **Григоров**, Григор. Вечерната проверка-заря: структура, символика, функция. 1. Основни символични действия и церемониален мизансцен. В: *Българска етнология* [Диск], С.: **Колева**, Даниела, **Троева**, Евгения, 2018, №2, с. 54–76.

и практически смисъл. Задача на изследването е и да определи дали наблюдаваните терени се вписват в определението „места на памет“ на Пиер Нора и по какъв начин, какво е влиянието им в този ред на мисли и как влияят на публиките си и на общността като цяло. Да се определи характера на публиките – дали са местни жители или гости, принадлежат ли към конкретни групи и движения, да се проследи отразяването им в медиите. В резултат, на първо място да се определи характера на възпоменателните чествания към днешна дата и тяхното значение както за нацията, така и за местните общности и има ли разлика между двете. Да се определи дали в действителност има травма и в какво се изразява тя. Както и вписва ли се и по какъв начин в самите чествания? На второ място, но не и по важност, да се отговори на въпроса трансформират ли се възпоменателните чествания в празник, вследствие на какво е този процес, в какво се изразява и какво би било развитието му.

Първоначалната хипотеза на настоящото изследване се основава на заключенията, направени в курсовата работа, а впоследствие по-късно и в магистърската теза. Заключение и в двата текста бе, че към момента на започване на дисертационния труд е установена трета трансформация на възпоменателните чествания. Тази трета трансформация е предхождана от първата, която се случва непосредствено след историческите събития. Когато годишнините са под формата на панихиди в присъствието на близки и роднини на загиналите и се артикулират в смисловото поле на патриотичния канон. Втората е в годините след 1944 г., когато на отбелязванията се придава светски характер и се обвързват с държавността и комунистическата революция. Третата трансформация засяга новия облик и символния репертоар на възпоменателните чествания днес. Последните имат за цел спомнянето, което впоследствие се превръща в празник на свободата, героизма и националния идеал повод за гордост на съвременното общество. Тази трансформация се осланя на теренни наблюдения проведени в периода 2017 – 2018 г., на които ясно се откроява празничният характер на годишнините. Присъствието на панаирни улици и сергии, включването на музикални програми със забавен характер и прочее, и прочее дейности затвърждаващи първоначалната хипотеза, че възпоменателните чествания претърпяват трансформация в празник. Въпреки това целта на настоящия текст е да проследи детайлно различните практики и на база теренното наблюдение да установи дали тази хипотеза ще се затвърди и вследствие на какво е резултат.

Методология

Проучването на въпроса за трансформацията на възпоменателните чествания в празник е основано на проведени наблюдения в градовете Батак (13 – 17 май), Перущица (9 – 10 май), Карлово (20 юли) и село Скравена (2 юни). Използваната методология по време на теренните изследвания се състои предимно от антропологични похвати – *директно наблюдение, разговори с публиките и организатори (формални и неформални), посещение на градските архиви и институции съхраняващи данни, проследяване на събитията в онлайн пространството и отразяването от медиите през последните години, както и фотодокументиране.*

Директно наблюдение:

По време на изследването е използван методът на директно наблюдение, което включва посещаване на всички части от програмата на събитията и отчасти включване в ритуалите (литийно шествие/походи). Предварително са проучени възпоменателните чествания чрез преглед на репортажи и статии от предишни години, от което се установи основната система за формиране на програмата им. В процеса на наблюдение се открии и точната подредба на различните елементи и какво е значението им. Чрез направените наблюдения се задава основната рамка – как точно се провеждат честванията и какви ритуали включват, важноста на всеки елемент за обществото и организаторите. От друга страна, се набавиха данни за духовната, социално-нормативната и материалната култура, семейно-родовите отношения, ритуалните практики (традиционни и нововъведени). Разграничиха се отделните субкултури и тяхната специфика и участие в съвременната ситуация на честванията. Наблюдението е насочено и към възприятията на публиката и настроенията им, свързани с възпоменателните чествания.

Интервюта:

За провеждането на интервюта са използвани два различни метода. В единия случай проучването разчита на формални интервюта с подготвен въпросник. А в другия на свободно провеждан разговор. Интервюта са провеждани с представители на местната управа, също така респонденти бяха и служители в регионалните институции – секретар на местното читалище, директори на музеи, служители в библиотеката. На база тези разговори се структурират и изводите за отношението на организаторите към честванията и техните доводи за начина, по който се осъществяват събитията. Именно

тези представители на организаторите бяха подбрани, тъй като в малките населени места тяхната функция е силно изразена като пазители на миналото и неговото предаване на общността. Тези интервюта са провеждани методически, с предварително подготвен въпросник, на който респондентите отговарят. Подходът е избран, от една страна, защото интервюираните имат опит в предоставянето на конкретна информация, а от друга, защото въпросите, свързани с организацията, трудно биха попаднали на психологически и/или социологически „спънки“. В разговора се търси информация, подплатена с факти и конкретни, доказуеми данни. Вторият тип респонденти са публиките/присъстващите – местни и гости. Тук използваният метод е по-различен – свободни интервюта, при които има по-ниска степен на стандартизация и формализация. В първоначалните интервюта с публиките бе установено, че респондентите се дистанцират при предварително подготвени въпроси и отговарят недостоверно. Особено важен фактор за подхода на интервюиране е естеството на търсената информация, която при публиките не е толкова фактологическа, колкото при организаторите. Тези интервюта спомагат за изграждането на тезата как обществеността възприема отбелязването на Априлското въстание и има ли разлика в различните терени.

Посещения в местните архиви и институции:

Третият етап на проучването преминава в местните архиви. Този последен етап на наблюдението протече по-трудно. Оказа се, че местните институции нямат систематизирана база от източници за годините непосредствено след Въстанието. Голяма част от съхранената информация е във формата на вестникарски статии (изрезки). Данните не са сортирани по година на издаване, а на повечето от тях не е упоменато кой е източникът. Въпреки оскъдната информация откъм датировка и източници, голяма част от служителите бяха отзивчиви и предаваха информацията, която е достигнала до тях „от уста на уста“ – нещо, което в разговорите с публиките така и не се открие.

Фотодокументиране:

Всяко едно от събитията бе фотодокументирано, резултатът ще може да се разгледа в приложенията.

Понятиен инструментариум:

Преди пристъпването към същинската част на изследването е важно основните термини и изрази да се позиционират в концептуалното поле на вече изградените рамки и смисли. Настоящият труд се позовава и на тълковния речник, за да се изгради и смисловото поле, което е възможно най-близко до присъстващия по време на възпоменателните чествания. От една страна, проучването се стреми да се позовава на смислите, които влага обикновения човек (отчасти обект на наблюдение), но и да ги постави във вече създадени рамки и значения, утвърдени в науките за културата и изобщо хуманитарните науки.

Един от основните изрази, заложен и в заглавието на настоящия труд, е възпоменателно честване. Възпоменателен в тълковния речник се определя като „който е за спомен; паметен“¹⁵. Също така възпоменание/възпоминание – „спомен, припомняне“¹⁶. Чествам – „отдавам почит на заслужено лице, важно събитие и др. чрез празненство“¹⁷. Такива са отбелязванията на личности и събития обвързани с исторически дати (2 юни, 19 февруари, 3 март). В настоящето изследване възпоменателни чествания (годишнини) ще бъдат честванията на исторически събития и личности, обвързвани с Априлското въстание и Освобождението. Съществено важно е да се спомене, че настоящият текст се основава на възпоменателните чествания, които са първоизточник на местата на памет. Нора¹⁸ използва „места на памет“ като противоположност на възпоменанията, но в крайна сметка заключава, че „местата на памет“ са техен основен инструмент. Също така определя възпоменанията като съществено важни за обществата, които претендират за историчност, но и не се осланят на Божествената воля, тоест те заменят основните религиозни събития с важните исторически дати и събития с основната цел да се легитимират. В процеса на изследване и представянето му в настоящия текст възпоменателното честване трябва да се мисли, от една страна, като репрезентатор на паметта и миналото, като легитимиращ фактор в националното самосъзнание и утвърждаване на националните герои, но и неразривно свързан с местата на паметта. Същевременно те са и способ за развитие на туризма,

¹⁵ *Български тълковен речник*. С: Андрейчин, Л., Георгиев, Л., Илчев, Ст., Костов, В., Левков, Ив., Стойков, Ст., Тодоров Цв. София: Наука и изкуство, 2018, 1093 с.

¹⁶ *Пак там*, с. 120.

¹⁷ *Пак там*, с. 1064.

¹⁸ **Нора**, Пиер. Ерата на възпоменанията., В: **Знеполски**, Ивайло състав. *Места на памет*, том II. София: Дом на науките за човека и обществото, 2005, с. 375 – 430.

местната икономика и културната дейност в конкретния регион. В своята същност възпоменателните чествания, разглеждани в този труд, се осланят на паметта, а не на историята и това също ще бъде доказано в следващите глави. А за настоящия текст е важно какво влагат присъстващите и как възприемат репрезентациите във възпоменателните чествания.

Редно е възпоменателните чествания да се разгледат през призмата на *траур* (на немски: *trauern* - „оплаквам“). Определението за нея в тълковния речник е „състояние на мъка, скръб по умрял човек или във връзка с някакво бедствие, катастрофа, при което се носи определено облекло, отменят се увеселенията и пр.“¹⁹, тук е важно да се представи и значението на траурен: „който се отнася до траур; погребален, жалеен“²⁰. Траурът е форма на изразяване на скръб или печал от загубата на близък човек, социално бедствие или смъртта на обществено значима фигура. Самата дума навлиза в разговорния език след 1944 г. и се използва предимно в битовия свят на българина, когато „за умрелия се пази траур, наричан в народните говори „...жалеене, тожене, тачене.“²¹. Траур се включва в представянето на терминологията, доколкото в първите години от случването им изследваните събитията се характеризират именно с траурни чествания и са изцяло съобразени с народните и религиозни традиции на българите. Важен въпрос е да се открие, че възпоменателните чествания могат да бъдат реализирани и под формата на празник, но изначално те възникват от панихида, спомняне, което е и тясно свързано с траурното преживяване. Още тук се прокрадва въпросът за трансформацията и празничността на годишнините. *Травматичен* също ще бъде често срещан израз в настоящия текст, за това е редно да бъде обяснен. Произлиза от думата травма: „емоционално сътресение, което причинява съществено и трайно психично увреждане на личността“²². Наблюдаваните чествания са с травматичен характер в този смисъл, че произлизат от някаква историческа травма – събитие със смърт, често трагична, жертвена, брутална. Подобни събития оставят траен отпечатък в съзнанието на обществото. По-надолу в текста ще бъде представена идеята за историческата травма, нейната същност, приемственост и вписва ли се в настоящото изследване.

¹⁹ Пак там, с. 979.

²⁰ Пак там, с. 979.

²¹ Вакарелски, Христо. *Български погребални обичаи*. София: Захари Стоянов. 2008. 303 с.

²² *Български тълковен речник*, с. 977.

Проучването разглежда честванията не само от историческата, травматична страна, но и тяхното сакрализиране – издигането в култ на героите и събитията и преобразуването на градското пространство. В този ред на мисли, сакрален също е един от основните термини, важни за настоящия текст. Основното определение е „който се отнася до религиозния култ; свещен, обреден“²³, в случая освен широко разпространеното определение на думата е важно да представим и смисъла, който влага в нея Мирча Елиаде в своя труд „Сакралното и профанното“²⁴. Възпоменателните чествания възникват преди всичко от религиозни отбелязвания (помени), затова е и важно да представим един от основните текстове, който разглежда света на сакралното и профанното в същината им. Макар и Елиаде да разглежда предимно традиционните общества, основната теза би могла да бъде приведена и тук. В неговия текст сакралното е „проявлението на нещо „съвсем друго“, на реалност, която не принадлежи към нашия „естествен“, „профанен“ свят“²⁵. Сакралното и профанното са две съществувания, които човекът е избрал. От една страна е сакралното, което е свещено, отвъд нормалното и ежедневно, но то и идентифицира, превръща човека в нормален, локализира го в битието. От друга страна е профанното, обикновеното, в което човекът се позиционира именно чрез сакралното. Първоначално Априлското въстание е част от профанния свят, то е преживяна история. С акта на писмено представяне на събитията и последвалото издигане на участниците в събитията от 1876 г. в героичен пантеон, увековечаването на историята и включването на честванията в годишния събитийен календар, годишнините се трансформират в сакрален момент от национално значение. Придобиват статута на събития отвъд профанния живот. Употребата на събитията от обществото (под употреба се има предвид посещенията, участието в различните части от програмите и прочее) спомага за идентифицирането на обществеността, тя има общо свещено събитие, свързано с общата история, общото минало. По този начин се оформя един от разказите за националното и изобщо за общото минало на един народ. Чрез ритуализирането на събитията и значенията и символите им, те се сакрализират, а локациите им се превръщат в „места на памет“.

²³ Пак там, с. 854.

²⁴ Елиаде, Мирча. *Сакралното и профанното*, [диск], София: Хемус, 1998. ISBN 9544281738

²⁵ Пак там, с. 6.

Съществено място в терминологията трябва да се отреди и на термина празник. Определенията в тълковния речник, ще представят основата за по-нататъшното изследване на събитията:

*1. Установен от държавната власт ден, в който не се работи; неприсъствен ден. 2. Ден, в който се чества някакво събитие или светец. 3. Ден на радост, веселие, тържество.*²⁶

Основният проблем, с който се занимава това изследване, е дали траурното честване се трансформира в празник. Празник се разглежда в смисъла, който влага Казимеж Жигулски²⁷. Той го определя като вид институция, с определени форми, начини на поведение, които са характерни за груповата активност на хората. Празникът организира групата, създава норми на поведение, изисквания и забрани, които не са характерни за всекидневието. В настоящото изследване, макар и събитията да са основно с характер на спомняне и почитане на загиналите, се наблюдава активно определянето на годишнините за празници. От една страна, както ще стане въпрос и по-късно в текста, е атмосферата, която витае на площада, създавана от присъстващите. От друга страна, е вмъкването на самия израз „празник“ в краеведските материали. Така още в самото начало на проучването възниква въпросът – празници ли са изследваните възпоменателни чествания.

За Ян Асман „празниците и ритуалите обикновено имат за цел чрез редовната си повтораемост да посредничат при предаването на идентифициращото знание и по този начин при възпроизвеждането на културната идентичност“²⁸.

Наблюдаваните възпоменателни чествания се реализират ежегодно, а един от основните разкази, които представят, е този за героичността и жертвоготовността. Характерни черти, които през годините се превръщат в еталон за самоопределяне на българина и сформирание на българската идентичност. В този ред на мисли и понятието за идентичност: „1. Пълно сходство, еднаквост, тъждественост. 2. Същност, качествена определеност“²⁹. Основният смисъл, в който ще се използва този термин произлиза от

²⁶ *Български тълковен речник*, с. 721.

²⁷ *Жигулски, Казимеж. Празник и култура*. София: ПАРТИЗДАТ, 1989, с. 11–40.

²⁸ *Асман, Ян. Културната памет*. София: Планета 3, 2001, с. 55.

²⁹ *Български тълковен речник*, с. 285.

психологията през XX век и навлиза във всички сфери на хуманитарните науки. Едни от определенията в психологическия и хуманитарен смисъл, на които ще се позовава текста са:

Стоард Хил: „идентичностите са онези точки на временно приобщаване към субектни позиции, които се конструират за нас от дискурсивните практики. Те са резултат от успешно приобщаване или „зацепване“ на субекта към потока на дискурса“³⁰.

Ян Асман: „Идентичността е свързана със съзнанието, т.е. с рефлексивирането на несъзнателната представа за себе си. Това се отнася както за индивидуалния, така и за колективния живот“³¹.

Основната идентичност, на която ще се позовава изследването е колективната идентичност, която при Асман се изразява в представата, която дадена група изгражда за себе си и с която общността се идентифицира: „Колективната идентичност е свързана с идентификацията на участващите индивиди. Тя не съществува „като такава“, а само до толкова, доколкото определени индивиди се отнасят с нея. Тя е толкова силна или толкова слаба, доколкото живее в съзнанието на членовете на групата и доколкото успява да мотивира мисленето и действията им“³². Иначе казано, настоящото изследване се занимава с ежегодни събития, които изграждат културната идентичност на българската нация. Чрез пантеона на героите и почитането им, представянето на историческия наратив наред с основните му смисли се изгражда система от абсолютни ценности на нацията, които изграждат и нейната идентичност. Тези ценности се превръщат постепенно в неопровержими и идентифицират общността с жертвоготовността, героизма и смелостта. Идентичността на възпоменателните чествания се свързва основно с исторически събития, които за външните хора предизвикват неудобство, но за конкретната българска общност историческия наратив вдъхва увереност и същевременно се самолегитимира. В този ред на мисли за проучването е важно да се позиционира и национален/нация – в смисъла на въобразените общности на Андерсън³³. Тази принадлежност легитимира и е универсална, но същевременно е тясно обвързана с политическия живот и се основава на политическите

³⁰ Аретов, Николай. *Национална митология и национална литература*. София: Кралица Маб, 2006, с. 7.

³¹ Асман, Ян. *Цит. съч.*, с. 129.

³² Асман, Ян. *Цит. съч.*, с. 132.

³³ Андерсън, Бенедикт. *Въобразените общности*. София: Критика и хуманизъм, 1998, 223 с.

граници. Налице е и религиозната обвързаност, която също е способ за националната общност и нейното легитимиране като стара и утвърдена. Възпоменателните чествания са генератор на Андерсеновата въобразена общност, от една страна, защото служат за легитимиране на общността както индивидуално, така и генерално. От друга страна, защото притежават характеристиките да мислят за себе си като исторически и същевременно обвързани с древността³⁴, нещо, което текстът ще проследи по-късно (и се проявява най-ясно в преносителите на паметта – музеи и възстановките). При Андерсън социалистическите страни съдържат два взаимосвързани принципа – революцията и национализма. И двата принципа са налице и в настоящото проучване, а социалистическият режим е тясно обвързан с развитието на честванията през годините и оказва влияние, което дава отражения и до днес. В общи линии обектът на настоящия текст е един от двигателите на въобразената общност чрез „романтизираното“ историческо минало, религиозния си характер, политическото обвързване на героите и събитията, наличието на монументална архитектура и редица други фактори. Постепенно отделните етапи, моменти и фрагменти на честванията работят за оформянето на националната идентичност, която, разбира се, включва елемент на политическата общност. Политическите общности предполагат някакво минимално наличие на институции и общ код от права и задължения, както и дефинирано социално пространство, ясно очертана територия, с която членовете на общността се идентифицират и към която чувстват, че принадлежат. Националната идентичност се съставя от разказите (може да бъде повече от един), които служат на колектива да се самоопредели. Приобщава индивидите, реално свързвани от територии и власт, на друго имажинерно ниво. Наративът за Априлското въстание, наред с героите му и последвалото Освобождение е именно един от разказите, определящи българската национална идентичност – инициатива, подета непосредствено след първичните събития. Не бива да се пропуска, че „национализмът третира националната идентичност като система от абсолютни истини, в която относителността на етнически шифтъри бива преобразувана в набор от реифицирани вечни истини“³⁵. Именно тези истини са налични и в случая с Априлското въстание и Освобождението, а по-интересното е, че те са в основата на възпоменателните чествания и наративът, който предават. Това от своя страна рефлектира върху съвременната същност на честванията, тяхното възприемане от

³⁴ Пак там, с. 119.

³⁵ Хърцфелд, М. *Културната интимност*. София: Просвета, 2007, с. 119.

присъстващите, но и поведението им впоследствие. Целият този процес продължава своето развитие и днес придобива особено измерение, което би могло да бъде обект на задълбочен анализ и отделен труд. Обикновено националната идентичност на обществата е тясно обвързана с Колективна памет, паметта като социален феномен. Членовете на обществото притежават една обща памет (обикновено свързана с историята), с която се определят. Основава се на реконструиране на миналото и няма връзка с личната и индивидуална памет. Според Холбвакс³⁶ е възможна само в смисъла на социална рамка (изградена от различни артефакти – писмени източници, веществени предмети, разкази и пр.), която от своя страна конструира и организира спомените. За Холбвакс колективната памет съществува благодарение на комуникативната. В настоящия случай налице е реконструиране на миналото, на първо време чрез институционализирането на наратива за въстанието и героите му, а впоследствие чрез пресъздаването и предаването му в поредица от ритуали с дълбоко значение и смисъл. Всеки изследван терен допринася с конкретна колективна памет на регионално ниво към общата национална такава. По този начин и колективните „условия на възможните спомени“ на Козелек³⁷, които се реализират от религиозно, социално, национално, политическо партийно и пр. естество, така и възпоменателните чествания генерират и колективната памет на нацията, като предават и пресъздават историческия наратив. От една страна, чрез писмените източници (мемоарните записки от периода), същевременно и чрез разказите от уста на уста на преживелите събитията оформят локалната обща памет. Впоследствие тази памет се включва в общата колективна памет на голямата общност, тази на нацията, чрез похватите на държавното, политическо и партийно управление. В крайна сметка цялото се инкорпорира във възпоменателните чествания чрез отделните им фрагменти и ритуали и се предава на присъстващите. В резултат и отделните изследвани терени придобиват характеристиките на места на паметта.

³⁶ **Mucchielli**, L. Marcel. J. Maurice Halbwachs's: *memoire collective*, from *A companion to cultural memory studies*, De Gruyter, 2010, 203 pp.

³⁷ **Козелек**, Райнхарт, Съществува ли колективна памет. В: **Знеполски**, Ивайло състав. *Около Пиер Нора*.... София: Дом на науките за човека и обществото, 2004, 384 с.

...споменът или съвкупността от спомени, съзнателни или не, на един опит, изживян и/или митологизиран от жива общност, за която миналото е неделима част от нейната идентичност. – Пиер Нора³⁸

Цитирайки Пиер Нора, няма как да не се вземат под внимание трудовете му, свързани с паметта и по-точно с „възхода на паметта“. Понятието, което Нора формулира, е интересна тема за редица изследователи. Места на памет: „обща места, но не са места на обща памет“³⁹. В смисъла, който Пиер Нора влага, като локация, свързана с определена памет, той разграничава местата на памет от местата на идентичност. Чрез тези места определена власт налага символен смисъл на дадено място, използвайки го за затвърждаване на определена идеология. Местата на памет се отнасят до всички народи, които претендират за историчност, те се превръщат в неизменна част от събитийния календар с важни за националната идентичност събития. Както стана ясно по-горе в текста, определението „места на памет“ е тясно свързано с възпоменателните чествания. Терените на фокус в настоящото изследване притежават статута на места на паметта, но всяко едно го реализира и използва по различен начин. От своя страна Франсоа Артог характеризира възпоменателните чествания с „постоянен стремеж към историография“⁴⁰. Представя ги като посредника между миналото и настоящето. Така годишнините се характеризират като двигател на колективна (локална и национална) идентичност, репрезентират националното самоопределяне и го институционализират и същевременно създават места на паметта, които представят абсолютни истини както на историческото събитие, така и за въобразената общност на българската нация.

³⁸ Цитатът е взет от **Ловабар**, М. История на паметта/социология на паметта, В: **Знеполски**, Ивайло състав. *Около Пиер Нора....* София: Дом на науките за човека и обществото, 2004, с. 48-64.

³⁹ **Нора**, Пиер. *Места на памет*, Т. 1 и 2, София: Дом на науките за човека и обществото, 2004.

⁴⁰ **Артог**, Франсоа. *Режими на историчност*, София: НОВ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРСИТЕТ, с. 176-182.

Глава 2. Историческа рамка на възпоменателното честване: мемоарна и художествена литература, историографски трудове, съвременни изследователи

Възпоменателните чествания и характерът им в съвремението не може да бъдат разглеждани, без да се има предвид тяхната история и символния път, който изминават през годините. Изследваните исторически събития са преносители на един от основните Големи разкази в националната памет и самосъзнание. Основен фокус в годишнините са героите на Априлското въстание и Освободителната война, а тяхното институционализиране и издигането на пантеона на героите се проследява назад във времето до момента непосредствено след историческите събития. В годините след Освобождението в страната се усеща остра нужда за изграждане на сплотяваща нацията идентичност. Нейната цел е да обедини общността и да представи една история, чиято основна цел е да изгради самочувствието на нацията и да постави някои от основните характеристики в народната психология (героизъм, саможертва, инициативност). До Освобождението това са утвърждаването на светите братя Кирил и Методий и техните ученици и средновековните български владетели, заедно с бойните им постижения. Тези две посоки в националната идентичност имат задачата да съхранят българския дух в рамките на Османската империя, но след Освобождението, с настъпването на новото време в пределите на страната, се усеща необходимостта от оформянето на нов, посъвременен разказ, който да отговаря на тогавашната ситуация в страната и нуждата от самоидентифициране на общността. Именно личностите от близкото минало, тези от Априлското въстание и Руско-турската война, се поставят в основата за позиционирането на българите в останалия свят. Моментите от близкото минало, наред с участниците в него и техните характерни и идейни специфики, се превръщат в най-устойчивия мотив при формирането на българската общност след Освобождението на Балканите и пред останалия свят. Настоящата глава ще разгледа именно развитието на Големия национален разказ за историческите събития, неговите основни носители и измеренията, до които достига през годините до днес. За да се представи съвременната ситуация на възпоменателните чествания в следващите глави, е редно първо подробно да се проследи техният път през годините. Той е наслоен с множество исторически, изследователски и културни моменти, които събрани заедно изграждат пълния им образ към днешна дата.

Съвременната проекция на историческите събития и техните различни клонове в академичните среди са изследвани и разглеждани нееднократно през годините. Историческият обзор се спира на основните личности, които поставят началото на събитията и изграждат националния им характер. Фокусът се поставя в представянето на първичните отразители на историческото събитие, които издигат в пантеон както събитието, така и героите му – „първата стъпка“ в развитието на възпоменателните чествания. Този обзор в същността си не претендира за историческа достоверност и не оспорва исторически факти, а проследява различните моменти в изграждането на образа на историческото събитие и налагането му в колективното самосъзнание на българина. Текстът се дистанцира от историографията, а разглежда проблема от гледната точка и с похватите на антропологията. Тази част проследява стъпките на институционализиране на честванията и легитимирането на историческия разказ в общественото съзнание, за да достигне до същността на изследвания проблем, а именно съвременната ситуация и възможното трансформиране на възпоменателните чествания. Текстът се стреми да проследи и представи конкретни моменти от символния път и романтизирането на честванията и националните герои възможно най-обективно.

За да се вникне в символите, които носят днес събитията, трябва първо да се представят първичните разкази, които са в основата им. В изграждането на историята в първите години след 1876 г. се откриват основните предпоставки за сформирането на Големия разказ за Освобождението и неговите употреби по-късно. Преди всичко е важно да се отбележи кои са „стожерите“ на националния разказ за Освободителните процеси. Именно техният разказ за събитията поставя началото в съвременното възприемане на възпоменателните чествания. В тази част от труда ще се представи оформянето на историческите събития в историографските и мемоарни източници и последвалата им по-късна употреба от съвременните изследователи. Точно тази концепция за историческото събитие е базата, на която стъпват и до днес изследваните годишнини.

Първоизточници

...Единствените добри исторически описания са описанията на хора, които или сами са вършили тези дела, или са участвали в ръководството им, или са поне са имали случай да ръководят други дела от подобен род.

– Монтен („Опити“ кн. II, гл. X)⁴¹

Основен момент след Освобождението е представянето на отминалия период и предаването му на бъдещите поколения под формата на мемоарна литература. Мотив за описването на преживяното и издаването му под някаква форма на спомени е именно предаване на „свидетелствата на едно светло и славно минало“⁴². Концепцията за Априлското въстание и последвалото го Освобождение, заедно с героите им, стартира с мемоарно представяне на спомени, описване на събитията в художествени произведения и стига до първите трудове с елементи на социология и историография. Централни фигури в предаването на тази част от българската история са Захарий Стоянов, Стоян Заимов, спомени на очевидци (поборници), Иван Вазов, Димитър Страшимиров, Иван Хаджийски. Разбира се, тук не бива да пропускаме и външните „разказвачи“, които представляват чуждестранното отразяване на историческите събития (Скайлър и Макгахан и др.). Техните трудове продължават да бъдат обект на интерес, те събуждат любопитство и провокират разнообразни дискусии както сред академичната общност на изследователите и историците, така и сред любителите на историята. За да се проследят възможно най-ясно различните моменти в предаването на събитията, трябва „разказвачите“ да се разделят на два вида – мемоаристи/очевидци на събитията, които разказват преживяното непосредствено след събитията, и историографи – тези, които обобщават събрана информация, позовават се на фактологични примери и моменти от историята и се опитват да изградят образа на събитието без пристрастия. Важното тук е да разграничим двата типа „преносители на паметта“. В единия случай е мемоарното предаване на историята, което е накъсано, на моменти разкрасено и изопачено и представя лична гледна точка. Често историята не отговаря на фактологическите данни, което, от една страна, може да се обоснове с отслабване на паметта при времево отдалечаване от събитието, а от друга, с целенасочено изопачаване, с цел да подсили

⁴¹ Монтен, Мишел. *Опити*. Т. 2. София: Изток-Запад, 2020, с. 140.

⁴² Даскалов, Румен. *Как се мисли българското възраждане*. София: Просвета, 2013, с. 15.

конкретни характеристики, моменти и събития. Мемоарното предаване на историческите събития е най-лесно за възприемане от обикновения читател и същевременно има силно влияние. Нещо, което историографията рядко би успяла да постигне с академичната терминология, последователност, сухота на текста, обобщения и сложни научни линии. Затова и представянето на първите автори на историята на Априлското въстание и героите му са мемоаристите и писателите, последвани от историографите и първите по рода си научни трудове, които и до днес остават стожери по темата. Именно мемоарните трудове и в съвременното се възприемат като най-достоверния източник за този период, макар нееднократно да са доказвани неточностите в текстовете. Те са и най-явният преносител на този момент в историята и ясно спомагат за формирането и затвърждаването на националната идентичност. Мемоарната литература първа създава образа на героите на Освобождението, описвайки техните характери, цели и действия и така измества по-старите средновековни герои с революционерите от близкото минало.

Отразяването на големия разказ за трагичните събития от Освободителните дейности в първото десетилетие след Освобождението е противоречиво. За едни това е основният момент в историята ни, който оформя националното самосъзнание и трябва да се използва за изграждането на българската идентичност като най-светлия момент в миналото ни. То се превръща в митологизиран момент, чийто връх е историческото събитие, определяно като най-важното в българската история и на което се дължи свободата (Захарий Стоянов). От другата страна, са „трезво мислещите“⁴³, както ги определя Николай Димитров – Иван Вазов, Димитър Страшимиров, Тодор Влайков, Иван Хаджийски. За тях този исторически момент е спорен, той не е геройски, не е обмислен, той е просто жертва в името на по-висша цел: „... за действителен успех, със собствени сили, мъчно могло да се мисли... но турците – като бъдат предизвикани – ще прибегнат до клане, а клането ще докара намеса и спасение – както, впрочем и стана“⁴⁴.

Изобщо представянето на историческия период в различните дисциплини, които отразяват случилото се (мемоаристика, историография, художествена литература, журналистика) е изключително богат на любопитни моменти, спорове и сблъсъци. Само

⁴³ **Димитров, Николай.** *Страхът в българската литература през 19-ти и началото на 20-ти век.* Велико Търново: УИ „Св. Св. Кирил и Методий“, 2013, с. 62.

⁴⁴ **Страшимиров, Димитър.** *История на Априлското въстание.* В: Трети отдел, Общи мерки. София: БАН „проф. Марин Дринов“, 1996, с. 235.

този факт, отвъд детайлните идеологии за изграждане облика на освободителните действия, сам по себе си митологизира събитието. Фактологическите спорове, преразказването и оборването на другите „разказвачи“ създава един отделен свят, в който Априлското въстание, националреволюционното движение и героите им живеят и до днес. Преди да бъдат представени основните дейтели, разказващи за периода, е необходимо да се обърне внимание на самия модел за историография на събитията и създаването на мемоарни трудове. Важно е да се акцентира, че този феномен не е такъв единствено в България. Мемоарната практика е характерна за Европа в края на XVIII век, когато три важни фактора влияят на оформянето ѝ. Това са: „задълбочаването на самоанализата, отпадането на вида власт, произтичаща от Бога, и рязкото ускорение на история“ твърди Пиер Нора⁴⁵. Същият автор пише, че за да има мемоари, то трябва да има разчупване на обществената рамка – Освобождението, последвало Априлското въстание, и изобщо изграждането отначало на идеята за сплотен народ за България е именно такъв момент. Непосредствено след създаването на новата държавност сред българите се усеща нуждата за изграждане на общо минало, което да обединява хората, да създава колективно самоусещане. Това е моментът, в който народът има нуждата да се утвърди като индивид с обща история и да се легитимира пред останалия свят. Един от първите мемоаристи на събитията, но и от съществена важност за предаването на историята и добиването на съвременните ѝ измерения е **Захарий Стоянов**.

Мемоарна литература – Захарий Стоянов

Известен с летописния характер на произведенията си, той е участник в събитията през 1876 г. и последвалото Освобождение и ги описва под формата на преживелици/спомени. Едно е важно да се отбележи, когато става въпрос за Захарий Стоянов, неговото творчество е мемоарно, но не претендира за абсолютна достоверност. Основната му цел е да изгради ореол около събитията и личностите, да превърне краха на една инициатива в героизъм. Най-известните му трудове „Записки по българските въстания“ (1884 – 1892), „Васил Левски. Черти из живота му“ (1883), „Четите в България“ (1885), „Христо Ботйов. Опит за биография“ (1888) са сред най-разпознаваемите трудове, свързани с освободителните движения в България и до днес.

⁴⁵ **Нора**, Пиер. Държавните мемоари. В: **Знеполски**, Ивайло състав. *Места на памет*. Т.1.: От републиката към нацията. София: Дом на науките за човека и обществото, 2004, с. 529.

Макар и подлагани на критика от историци и изследователи и откъм художествено съдържание, и от историографско, текстовете му остават емблематични за периода и са дълбоко вкоренени в съзнанието на българина като свидетелства за героизма и смелостта на нацията. Сам той определя в предговора на първия том събитията от 1876 г. като „най-блестящата страница от новата ни история, не притежаваме друго по-славно минало, което да ни характеризира като народ“⁴⁶, с което и поставя началото на издигането в романтичен пантеон на героите, който е от основно значение и до днес. Макар и да признава, че въстанието има и слаби страни, за Захарий Стоянов Априлското въстание е моментът в историята на България, който трябва да събуди народа. Да го зареди с национално самочувствие и гордост и да създаде усещане за историческа значимост. И той се заема с трудната задача да изгради нова ценностна система, да утвърди нови идеали в българското следосвободенско общество. Подема „издигането“ на култа на благородните идеи и подбуди, на жертвоготовността и героичността. Захарий Стоянов достига до извода, че за да превърне дейците на въстанието в герои, трябва „да се свържат техните имена с образите на „светци“, които вече са утвърдени от християнската религия“⁴⁷ чрез публицистика. Стоянов описва действията на героите от Априлската епопея в произведенията си и подема застъпената и днес идеология за народните герои светци, загинали насилствено или чрез самоубийство. Това е и първият момент, в който трагичните събития от 1876 г. заемат роля в националната памет целенасочено. В „Записки по българските въстания“ той сакрализира както хората, загинали във въстанието, така и местата, изгражда образа на народа като мъченик и превръща местата, на които се развива действието, в места от национално значение с богат символен смисъл. Описвайки истории и случки, на които не е бил свидетел той „дообогатява топосите на героичното“⁴⁸. Стоянов осъзнава, че един от начините да се изгради националната памет, която да сплоти обществото, е да превърне жертвите в мъченици на свободата. За популяризиране на новите национални герои, летописецът използва на първо място самоубийствения акт. Дейците на въстанието са основните персонажи в произведенията му. Апостолите на свободата са новите герои в българската история, чийто образ се издига на пиедестал. Героизмът на народа също е отделна тема

⁴⁶ Стоянов, Захарий. *Записки по българските въстания*, книга I. София: Захарий Стоянов, 2016, с. 10.

⁴⁷ Вълчев, Георги. *Захарий Стоянов и символният капитал на Българското възраждане*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2010, с. 79.

⁴⁸ *Пак там*, с. 174.

в разказа, чрез него се изразява смелостта в битката и отдадеността на свободата, които впоследствие ще се превърнат в една от основните характерни черти на колективната идентичност на нацията. Върховната цел на Стоянов е да издигне героите на историческите събития, като някои от фактите изопачава, но запазва техните характери, „които са плод на историческата среда и създатели на самите факти“⁴⁹, с основната подбуда да стимулира гражданската активност в следосвобожденска България. В своите трудове основополагаща цел на летописеца е осъвременяване на националното самосъзнание, по-висшата цел е сформирание на единно самосъзнание на народа и неговото мобилизиране в конкретна национална цел.

Днес Захарий Стоянов продължава да бъде смятан за „първия борец за националната история“⁵⁰, но и разграничаван от историка, журналиста, писателя и хумориста. На него му се придава романтичния ореол на основоположник на националната идентичност и самосъзнание. Творчеството му продължава и до днес да бъде разглеждането от изследователи както историци, така и културни. От гледна точка на възпоменателните чествания, обект на настоящото изследване Захарий Стоянов е основният източник на знанието за миналото, важен преносител на историята както за конкретни институции, така и за присъстващите на годишнините.

Художествена литература – Иван Вазов

В изграждането на събитията именно като основополагащи за националната идентичност и културна памет, голяма роля играе творчеството на **Иван Вазов**. Художественото творчество също е един от похватите за създаване на национални митове и разкази. Творбите му, свързани със събитията от 1876 г., също играят основна роля в оформянето на Големия разказ за българската история след Освобождението. Негови стихотворения се речитират по време на чествания и днес, песни, създадени с текстовете от негови стихотворения, звучат по площадите, цитати от произведенията му се включват в музейните експозиции. Съвременният образ на Априлското въстание и героите от революционните движения до голяма степен са повлияни от творчеството на

⁴⁹ **Вълчев**, Георги. Личността и делото на Васил Левски в контекста на канонизацията на новите светци. В: *Българско възраждане. Идеи. Личности, Събития. Годишник том 14, Общобългарски комитет „Васил Левски“*, с. 59.

⁵⁰ **Култура**, София: Фондация „Комунитас“, 2020, № 9, ISSN – 0861-1408 „Иконографът на бъдещето“ разговор с проф. Иван Станков, с. 4-10.

Вазов. С творбите си „Под игото“ (1888 – 1889/1894), „Немили недраги“ (1883) и „Епопея на забравените“ (1881 – 1884) събитията се увековечават, а героите в тях се издигат в пантеон. Днес творчеството му е сред задължителната литература в учебната програма, а не малко изследователи се занимават с него. Определян за Патриарха на българската литература, образите и литературните му описания за представения период остават емблематични и са едни от най-цитираните както в неформални, така и в специализирани разговори и теми. Образите и митологемите, които изгражда в творчеството си, се използват през годините, включително и днес, за потвърждаване на конкретни идеи и мнения. Вследствие на този процес Вазовите представи затвърждават образа на конкретния исторически момент и остават в общественото съзнание като неподлежащ на оспорване факт. Иван Вазов изгражда романтичен и саможертвен образ на събитията и техните дейатели. В „Немили недраги“ е представен портрет на борците за свобода. Самият текст е поднесен разбираемо и смислено за читателя и изгражда образа на героите/дейтелите, живеещи в лишения в чужбина, но милеещи за родината и свободата ѝ. В романа „Под игото“ (1888 – 1889/1894) авторът представя мирния живот преди събитието, подготовката на въстанието, атмосферата, обхванала народа и организаторите и погрома. Следосвобожденската атмосфера може да бъде проследена в продължението на „Под игото“ – „Нова земя“ (1986), романът проследява Съединението и основните моменти в него, като отново детайлно описва характеристиките на героите и техните преживелици в този период. Стихотворенията от „Епопея на забравените“, посветени на конкретни събития и герои, са едни от най-емблематичните литературни сюжети, свързани с историята на въстанието. Изследването се разграничава от литературоведския дискурс за творчеството на Вазов и само ще прегледа основните моменти в творбите му, които спомагат за изграждането на героичния образ в националното съзнание.

В стихотворенията си Вазов представя Кочо Честименски – героя на Перушица, и самата Перушица като своеобразен пример за героизъм. В творчеството на Вазов перушеници загиват, но не се предават – тяхната жертва осветява целия трагизъм от неуспеха на въстанието. От другата страна е мъченическият образ, който най-ясно се забелязва във „Възпоминание за Батак“. Батак и темата за Баташкото клане има особено присъствие в творчеството на Вазов – до един момент изразява мъченичеството и трагедията, а в по-късните му творби се превръща в символ на погрома, падението и жертвата, без която свобода нямаше да има. Не малка част от творчеството на Вазов е отредена на Априлското въстание, Освобождението и героите им. Литературата заема

важна роля за изграждането на митологемата за геройството и националното самосъзнание. Образите и характеристиките, които създава Иван Вазов са едни от най-разпространените представи за периода и неговите герои. Съвременната употреба на творчеството му (превръщане на текстовете му в песни, цитиране на пасажки от творчеството му по време на чествания), от друга страна, затвърждава образа, който Вазов е създал преди години, а именно – мъченичеството като героизъм в името на свободата.

Особено важно за изследването е да се уточни, че „преди Захарий Стоянов и Иван Вазов народът възприема турските зверства като нещо частно, нещо лично“⁵¹. Те са трагични моменти от частния живот на българина. В този ред на мисли е важно да се отдаде нужното значение на двамата автори за настоящето изследване, тъй като те оформят символното поле на историческото събитие и задават пътя му в изграждането на Големия разказ в националната идентичност.

Историографски начала – Стоян Заимов, Димитър Страшимиров

Стоян Заимов е другото известно име сред българските автори, които отразяват събитията от 1876 г. Въпреки това той е и един от най-слабо изследваните автори, писали за освободителните движения. Сред масовите читатели Стоян Заимов не е толкова разпознаваем, макар и големият му принос в предаването на историята за следващите поколения. Според Крумка Шарова „той е първият между следосвобожденските автори на исторически съчинения за освободителното движение, който има историческа нагласа на мисленето...“⁵². Факт е, че Заимов разполага с голямо количество материали и информация, свързана с освободителната дейност в България. Не само защото е бил участник в нея, а и защото той пътува из страната, среща се с участници във въстанията и ги насърчава в предаване на информацията и документите, които пазят, организира фотографирането на места и личности. Той е човекът, който подема инициативата за създаване на „Музей на българското възраждане и освобождение“, в който да се

⁵¹ **Вълчев**, Георги. *Личността и делото на Васил Левски в контекста на канонизацията на новите светци*, В: *Българско възраждане. Идеи. Личности. Събития*. Годишник том 14, Общобългарски комитет „Васил Левски“, с. 53.

⁵² **Шарова**, Крумка. „Етюдите“ на Стоян Заимов – една изненада и ново явление в историята на историографията на българското революционно движение. В: **Заимов**, Стоян. *Миналото Етюди върху „Записките“ на Захари Стоянов*. София: Парадокс, 2004, с. 134.

представят писмени свидетелства и запазени вещи. Шарова го определя като първия, който полага толкова големи усилия за запазване и разгласяване историята на Освобождението: „Няма друг автор от първите няколко десетилетия след Освобождението, който да е положил толкова много и широкомащабни усилия за спасяването от забравя и изчезване на документалното наследство за освободителните борби“⁵³. Преди всичко важно е да отбележим, че непосредствено след тези събития Стоян Заимов, Захари Стоянов и Н. Т. Обретенов подемат заедно инициативата за запазване на националното минало и неговото предаване на следващите поколения. Впоследствие Заимов и Стоянов се дистанцират и не продължават съвместната си работа, но въпреки това и тримата продължават инициативата си. Събраните материали и свидетелства Стоян Заимов описва в томове „Миналото“. „Записки по българските въстания“ и „Миналото“ разказват за различни събития, свързани с въстанието, като взаимно допълват основната история. В „Миналото“ Заимов представя по-цялостна картина на живота по онова време, но въпреки това не успява да добие популярността, с която се ползват текстовете на Захарий Стоянов. Свидетелства за това може да се дадат от липсата на Заимов в цитираните източници по време на честванията и по-рядката му употреба в музейните институции и други официални носители на историческото и културно наследство от периода.

Всички събирани през годините материали намират своя „дом“ в създадения в началото на XX век Музей на Възраждането, който самият Заимов определя за „огнище на българския дух“ – пазителя на миналото. За реализирането му Стоян Заимов, заедно с комитета „Цар Освободител Александър II“, изготвя програма, конкретен замисъл за устройство и функции, обявен е и конкурс за архитектурен проект на сградата, в която ще се помещава. Проектът за музей е включен в основните цели на комитета, чийто председател е именно Стоян Заимов. До 1908 г. комитетът е изключително активен, а освен идеята за музей на Възраждането се работи и над създаването на паметник на Освободителите. С известно закъснение от предвидените срокове, паметникът е издигнат и до днес продължава да съществува пред сградата на Народното събрание. Друга е съдбата обаче на музея. Замислен в две отделни сгради – една, в която да се помещава музеят, и друга за пансион, който да дава дом на поборниците и опълченците от войната. В Музея на Възраждането е планирано да бъдат изложени всички артефакти, свързани с освободителното движение и последвалата Руско-турска война, включително

⁵³ Пак там, с. 141.

бюстове и цели фигури на участниците, използвани оръжия, знамена, трофеи, картини със сюжети от войната и цялата книжнина, свързана с Възраждането. В своята статия по темата Георги Вълчев определя музея за един от символите, който да „напомня за участието и приноса на самите българи към тяхното освобождение“⁵⁴. След провеждането на три конкурса за проект на сградата, Музеят така и не вижда бял свят, а усилията на комитета се насочват в изграждането на паметника, за който държавата и управниците влагат повече усилия и средства.

Освен активната дейност по институционализирането на историята за освободителните движения в България, Стоян Заимов поставя началото на критическия поглед върху историографските извори. Работата му „Етюди върху „Записките“ на Захарий Стоянов“ е исторически анализ на творбата на Стоянов. Трудът представлява рецензия, в която авторът поправя, добавя и тълкува първичния текст. Изтъкват се както слабостите на „Записки по българските въстания“, така и постижението им в утвърждаването на националната идея за героите и колективния дух. И всичко това на база своите собствени преживелици от представяния период и материалите, които е събирал през годините. И за двамата е важно да се отбележи приносът им в историографското предаване на историята – за Захарий Стоянов в художественото пресъздаване и акцентиране върху участниците и техните характери, а за Стоян Заимов в стремежа му за установяване на историческите факти и тяхното осмисляне. Трудът по събиране на факти и информация на Стоян Заимов спомага за изготвянето на един друг грандиозен историографски проект – този на **Димитър Страшимиров** и неговата „История на Априлското въстание“. Именно благодарение на събраните материали, свидетелства, документи и спомени, които трябва да се помещават в Музея на Възраждането, Страшимиров успява да напише „История на Априлското въстание“. С помощта на събираните от Заимов материали, Димитър Страшимиров написва тритомника за въстанието и отваря нова страница в историографската традиция в България. Албена Хранова определя „История на Априлското въстание“ като „регионален труд“⁵⁵, впоследствие произведението се превръща в пример за първия

⁵⁴ **Вълчев**, Георги. По следите на един неосъществен културен проект - Музей на Възраждането и Инвалиден дом в София. *Трети международен конгрес по българистика, 23-26 май 2013 г., том: Секция „Общество и култура“: Подсекция „Антропология. Социология. Културология“*, брой: Т. 2., София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2014, с. 82–94.

⁵⁵ **Хранова**, Албена. *Историография и литература*. Т. 1. София: Просвета, 2011, с. 463.

историографски труд на въстанията и освободителните дейности. „История“-та е поръчана от Татарпазарджишката община в чест на 25-годишния юбилей. Първоначално задачата е била възложена на Стоян Заимов. По-късно, след промяна на териториалното устройство, отговорността се пада на Пловдивската община, която го възлага на Димитър Страшимиров, и поради тази причина „История на Априлското въстание“ излиза през 1907 г. Характерно за труда на Страшимиров е разграничаването от мемоаристиката и позоваването на достоверни и посочими факти. В първия том на изследването си „Историография и литература“ Албена Хранова представя подробно основите за резултата от текста на Страшимиров. Описани са мотивите за структурата на текста и основните идеи, които защитава авторът. Макар и в своя текст Хранова да разглежда задълбочено произхода на определението „Априлско въстание“, тя ни обрисова ситуацията, в която е написан текста, обобщавайки, че историята на Страшимиров не получава гласност много дълго време. Неслучайно частта, в която се излага този момент, е наречена „Самотното Априлско въстание на Д. Т. Страшимиров“⁵⁶. Представям това, защото е важно да се открие „Историята на Априлското въстание“ и нейното negliжиране в дълъг период от време. Трудът е издаден в три тома вследствие на задълбочено разглеждане на документи, записки и свидетелства, събирани от Стоян Заимов. Въпреки това той не е „национализиран“, ако можем да го наречем така. За изграждането на образа на Априлското въстание и освободителните действия, заедно със съпътстващите ги герои, се използват „Записки“-те на Захари Стоянов, мемоарни текстове, които днес биват преиздавани, репортажите на чуждестранните кореспонденти, литературните произведения на Вазов и на Стоян Заимов.

Какво всъщност разграничава „История на Априлското въстание“ от останалите, че да го постави дълго време в позицията на маргинал сред останалите преносители на разказа за Априлското въстание и Освободителната война? Причините за това са няколко:

- Преди всичко Страшимиров слага точката на въстанията и ги разграничава от „пепелищата“ и ужаса: „трябва да приемем, че с разбиването на въоръжените сили на революционерите, престава и всяко въстание, всичко друго, що следва би съставлявало страници от своеволията на турското владичество в България“⁵⁷.

⁵⁶ Пак там, с. 463.

⁵⁷ Страшимиров, Димитър. *Цит. съч.*, с. 244.

Основният момент в митологемата за събитията от 1876 г. е именно трагизмът в развоя на събитията. Отвъд него идеите и действията по подготовката на въстанието, жертвите и кръвопролитията са основа за издигането на събитието на пиедестала сред останалите значими дати в историята на България. Определянето му на края на историята с „разбиването на въоръжените сили“, от страна на Страшимиров, го изключва от създателите на романтичната национална идентичност. За него важен е историографският поглед и фактите, а другото е трагедия.

- В текста на Страшимиров основните градове, иначе представени ни като символ на героизма и саможертвата, са обрисувани малко по-иначе. За него Батак не представя картината на мъченичеството, а е резултат от действията на батачани и своеволията на турската управа. И тук се забелязва противопоставянето на Перушица и Батак. Перушица е единственият град, за който Страшимиров използва думи като „героическо“ и „единствена героическа развръзка“⁵⁸. Развръзката в Батак е „От този час вече понататък съдбата на Батак е само агония“⁵⁹. В Историята на Страшимиров за Батак няма героизъм, нито мъченичество или жертвоготовност, те са заместени от: „...колебание и нерешителността в сърцето, по-късно погубиха, както ще видим, Батак“⁶⁰.

- Димитър Страшимиров избягва позоваването на Захари Стоянов, споменаването му се изразява предимно в поправяне и коригиране на фактите.

- Едно от основните му схващания за този исторически период в историята на България се изразява в концепцията, че въстанието е жертва, поднесена в името на свободата.

Тритомната „История на Априлското въстание“ не е сред популярните трудове, на които се позовава масовият читател и исторически любител, макар и факта, че е първият по рода си подобен труд в България. Текстът на Страшимиров не се използва за потвърждаването на националния разказ по една или друга причина. Той не възвеличава делото и не издига на пиедестал историческото събитие, а по-скоро изтъква фактите и разказва събитията възможно най-обективно. Сред обществеността, която не се занимава професионално с история, текстът на Страшимиров не е популярен и не се влияе в съвременните възпоменателни чествания.

⁵⁸ Пак там, с. 213.

⁵⁹ Пак там, с. 244.

⁶⁰ Пак там, с. 116.

Опозиция на историографията или психология на въстанието – Иван Хаджийски

В опозиция на Страшимиров се появява **Иван Хаджийски** с „Психология на Априлското въстание“ (1940).

Съвременните автори много трудно успяват да поставят Хаджийски в строги рамки и да конкретизират дисциплината, в която той пише. Затова Хаджийски и творчеството му са определяни в рамките на социологията, етнологията и есеистиката. Мария Кисикова го описва така: „Марксист, който не е признат за марксист, психолог, който е определян като социолог или философ, учен, който е възприеман като белетрист или есеист“⁶¹. В историята на възпоменанията е важно да представим още един момент за Иван Хаджийски, който отново е описан в текста на Кисикова⁶². Работата на Хаджийски е разглеждана през годините „неравномерно“ от различни изследователи. В период от 20 години след смъртта му през октомври 1944 г. Иван Хаджийски не е бил споменаван, с изключение на обявления, свързани с годишнина от смъртта му. Постепенно започва да се развива интерес към него, който е най-активен в началото на 80-те години на XX век: „Следват години на постепенно възходящо движение на интереса към Хаджийски до времето, когато той получава признание и от официалната власт (в изказвания на Тодор Живков и Милко Балев от началото на 80-те години на 20 век)“⁶³. Личността на Иван Хаджийски и историите около нея са интересни и граничат с литературните романи. Адвокат по образование и професия, Хаджийски обикаля българските градове и села и събира информация за българската душевност, бит и култура. Приживе трудовете му са публикувани в различни издания, а посмъртно се издават в сборници и периодични издания.

„Психология на Априлското въстание“ излиза като част от сборник със статии през 1940 г. и като самостоятелен текст през 1943 г. Текстът разглежда събитията и причините от гледна точка на социологията, позовавайки се на психологическия

⁶¹ **Кисикова, Мария.** *Научното наследство на Иван Хаджийски. Интердисциплинарен прочит.* [онлайн] Пловдив: 2019, с. 7. [Прегледан 23.05.2023]. ISBN 978-619-7249-59-0. Достъпно от: https://www.academia.edu/42102567/НАУЧНОТО_НАСЛЕДСТВО_НА_ИВАН_ХАДЖИЙСКИ_ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРЕН_ПРОЧИТ

⁶² *Пак там*, с. 13.

⁶³ *Пак там*.

елемент. За Хаджийски основният мотив за избухването на въстанието е историческата необходимост, която се разглежда през призмата на икономическо, културно и социално развитие на българите. Априлското въстание не е просто потребност да се изправят хората срещу негодите, а в основата си е мотивирано от стремежа за израстване и развитие на народа. Хаджийски изгражда един по-дълбок и психологически образ на българина. Търси причините на въстанието, отвъд данъците, налагани от турската държава, произвола на администрацията и безчинства: „Не е вярно, дори смешно е да се твърди, че въстанието било предизвикано само от непоносими данъци, произвол на турската администрация, безчинства на частни лица – турци, обезчестяване на жени, дишхакъ и други насилия“⁶⁴.

Предпоставките за въстание се търсят в битовия и икономическия свят на българина:

- разширяването на българския търговски капитал и неговите нужди;
- фактът, че българите не участват в управлението и в обществения живот на империята;
- наемническата работа за занаятчии и невъзможността им да се развиват отделно;
- беднотата сред обикновеното население и черкезките обири, на които Хаджийски обръща голямо внимание.

Отвъд добре известните причини за въстанието, Хаджийски представя и гледната точка, която е културна, социална. Тенденциите, които другите автори само описват според свидетелства и мемоарни извори, Хаджийски анализира от гледна точка на психологията. Например размишлението му за дребния собственик, който „няма борческа издръжливост“⁶⁵ и „Еснафът може да отива на война, може да отива да прави революция да умира – неговата последна и постоянна мисъл ще бъде мисълта за недостригания калпак“.

В своя труд Хаджийски разглежда психологическата страна на историческото събитие или по-точно – предпоставките довели до събитието, а те не са романтизирани, геройски, а чисто човешки. Потребности, породени от ситуацията, в която е било обществото. Той е напълно наясно, че участниците не са военно подготвени, желанието

⁶⁴ Хаджийски, Иван. Психология на Априлското въстание, В: *Хаджийски, Иван. Оптимистична теория за нашия народ*. Т.2. София: Изток-Запад, 2002, с. 215.

⁶⁵ *Пак там*, с. 234.

за свобода не е достатъчно, защото техният характер, определян от бита им, взима превес в постъпките им. Обръща се значение на особената харизма и водеща роля на Георги Бенковски: „Априлското въстание намери своя майстор в лицето на Георги Бенковски, роден революционер и стратег, който ако се бе родил не в малката България, а другаде и в съответното време, сигурно щеше да бъде една от най-ярките звезди на световната история“⁶⁶. Бенковски е сред бележитите фигури от периода за Хаджийски, заедно с Ботев и Левски. Това е и една от причините авторът да е в опозиция на Димитър Страшимиров и изобщо на историографията. За Хаджийски добрите интерпретатори на въстанието са социологията и литературата. Той често се „обляга“ на „Записките по въстанията“ на Захари Стоянов.

„Психология на Априлското въстание“ не отрича, че погромът е неизбежен и основен агент в събитията е обикновеният човек, който няма военна подготовка, но се разглежда и какво го характеризира като „слабо звено“. Тук се откроява същността на малкия човек, който в ежедневието си е сложен натясно от Империята, неговите решения и мисли винаги са обвързвани със зависимостта. И този основен момент се появява във всеки етап на въстанието. Отново, както и при другите, се откроява значимостта на изхода от въстанието, чиято висока цена са жертвите и тази цел е оправдана според Хаджийски: *... Тази цел не може да бъде друга освен изнасянето на един въоръжен протест, който да прогърми навред за непоносимото робство на българския народ, за изчерпаното му търпение, и готовността му за борба. Нещо повече - при потушаване на въстанието България ще се покрие с пепелища и трупове. Ужасът от това, разнесен от печата на цяла Европа, ще направи българската свобода международен въпрос или както е прието да се казва „ще трогне международната съвест“. И последвалите събития наистина оправдаха безумно смелата стратегия на апостолите...*⁶⁷

Нещо, което малко след излизането на „Психология на Априлското въстание“, е основен двигател на политическите движения и идеологии в периода 1944 – 1989. Този мотив ще се използва и в утвърдили се социализъм, когато и Хаджийски започва да се легитимира от властта с идеите си за социалния фактор в живота на българите.

Историческите събития и периода около тях са преразказвани в многобройни издания и от множество очевидци, мемоаристи и изследователи. Тази практика

⁶⁶ Пак там, с. 230.

⁶⁷ Пак там, с. 232.

продължава и до днес както от историци и краеведи, така и от любители на историографията. Дотук бяха представени основните и най-влиятелни преносители на историческото събитие. Те постепенно оформят водещия наратив за идентичността на българския народ. Това са основните автори, които представят събитията от 1876 г. и постепенно започват да изграждат пантеона на героите, за да се достигне до идеята за единна общност, която е вдъхновена от героите на 1876 г. Тази визия легитимира общността сред останалите групи и се „обляга“ на личностите и тяхната история. Периодът, в който създават текстовете си, е близък до първоизточника и съответно между тях има немалко разногласия и противоречия. Друга страна на творчеството на Захарий Стоянов е превръщането му в опонент и вдъхновител на другите разкази за периода. Например с Иван Вазов, макар и творчеството му да спада към фикцията и художествения разказ за събитията, са в опозиция. За Вазов Захарий Стоянов е „исторически овчар“, а от своя страна Стоянов го упреква в неточности и преиначавания. От другата страна е Димитър Страшимиров с многотомния си труд за въстанието, в който също обвинява Стоянов в неточности, своеволия на фактите и по-скоро го включва в литературното творчество, а не в историографията. Тук няма как да не се спомене и „Етюди“ на Стоян Заимов, в които основен респондент е именно Захарий Стоянов. Целият текст е една опозиция на „Записки по българските въстания“.

Въпреки споровете им и поставянето в опозиция, всички те постигат основната цел, а именно изграждането на основите на новия сплотяващ разказ, в който основен мотив е героичният характер с висшата мисия свободата. Макар и при Стоянов и при Вазов акцент да се поставя на характерите, а фактите да се изменят и изопачават, тяхната история за събитията и до днес е основен двигател в Разказа за националната идентичност, борбеността и саможертвоготовността, характеризиращи българина. Описаните от тях характери са валидни и в днешния ден, когато обикновеният човек продължава да се легитимира и припознава в тези качества, макар и политическата и социалната ситуация да са други. Още непосредствено след събитията, разказът за тях повдига много въпроси и гледни точки, които през годините се трансформират и изменят спрямо съвременната ситуация. Текстовете и картината, която създават, продължават да са основен мотив в организирането на годишнините и техният най-ярък облик. Но със сигурност можем да заключим, че това са първите преносители на събитията и те задават модела, който в процеса на времето ще се трансформира и оформя, ще се употребява и изтъква до момента, в който събитието вече не подлежи на разглеждане и анализ и се

превръща в събитие с недосегаеми рамки и символи, които представят абсолютната истина.

Отзвук в чужбина – Джанюариъс Макгахан, Виктор Юго и др.

Освен изброените дотук автори, положили основите на митологемата на Априлското въстание и Освободителната война, за оформянето на образа на периода и героите му спомагат и чуждестранните кореспонденти, които непосредствено след събитията ги отразяват в чуждестранните медии. Чуждестранното отразяване на събитията също често се използва във възпоменателните чествания в съвременното. Отзвукът в чуждестранните медии е важен за настоящото изследване и конкретно в тази част от текста, защото допълва образа на наратива за революционното движение и Освобождението. От друга страна, част от чуждестранните кореспонденти, посетили страната непосредствено след събитията, са актуални и днес и са силно обвързвани с годишнините и местната историческа и културна памет. Авторите биват цитирани по време на честванията и в музейните експозиции, техни паметници в градовете са включени в поклонническите шествия. Изследователите на периода разделят чуждестранните отразявания на български, руски и западноевропейски печат. Сред най-разпознаваемите чуждестранни кореспонденти и коментатори на събитията са Джанюариъс Макгахан, Юджийн Скайлер, Виктор Юго, Оскар Уайлд и Едуин Пиърс, Достоевски.

Най-цитиран и разпознаваем е **Джанюариъс Макгахан**, записките му и до днес будят интереса на съвременния читател и се преиздават в България. Макгахан е американски журналист от ирландски произход. Отразява Априлското въстание и последвалите го зверства за английския вестник „Дейли нюз“. Описанието му на Батак е един от най-известните текстове, свързани с Баташкото клане. В центъра на самия град има паметник на Макгахан, а почти няма батачанин, който да не може да изрецитира част от кореспонденцията му. Репортажите му предизвикат голям интерес на запад и преобръщат общественото мнение в Англия и Европа. Вследствие на публикациите му в защита на българите, са организирани митинги, изготвят се петиции в полза на

българите, събират се помощи⁶⁸. Макар и забравен след смъртта си в собствената си страна, в България Макгахан е най-таченият чуждестранен кореспондент: „Докато Джанюариъс Макгахан е име, на практика изличено от историческите анали на собствената му страна, то в България, повече от век след смъртта му, то не само се помни, ами се тачи и уважава. В негова памет се изнасят служби в църквата край прохода Шипка в Централния Балкан, недалеч от мястото, където лично е яздил в челните редици на изтощената Гуркова армия. В София има улица „Макгахан“, в Пловдив – също; портретът и бюстът му могат да бъдат открити в музеите на такива отдалечени градчета като Пазарджик и Батак; животът му, описан почти като житие на светец, може да се прочете в книгата на П. М. Матеев „Велики благодетели на българския народ“⁶⁹.

Влиянието му върху българската идентичност и национална памет е голямо, едни от най-разпространените му цитати е: „Истината е, че българите наместо диваци, за каквито ги смятаме, са в действителност трудолюбиви, упорити в работата, честни, образовани и мирни хора“⁷⁰.

Макгахан се нарежда сред пантеона на героите на Априлското въстание и Освободителната война. На гроба му в Америка пише „Освободител на България“⁷¹,

⁶⁸ **Панайотов**, Тодор. Българската тема в журналистическото творчество на американеца Макгахан. В: Българската тема в журналистическото творчество на американеца Макгахан [онлайн]. Ebox.nbu.bg, [Прегледан 23.05.2023]. Достъпно от: http://ebox.nbu.bg/ssc17/view_lesson.php?id=56

⁶⁹ Цит. по: Дейл, Уокър. *Макгахан. Животът и...* В: **Панайотов**, Тодор. Българската тема в журналистическото творчество на американеца Макгахан [онлайн]. Ebox.nbu.bg, [Прегледан 23.05.2023]. Достъпно от: http://ebox.nbu.bg/ssc17/view_lesson.php?id=56

⁷⁰ **Макгахан**, Джанариъс. Писма-репортажи на Макгахан. В: **Митев**, Митко, **Натан-Пауновска**, Таня, **Бочева**, Неда, *Световната съвест говори*. София: Наука и изкуство, 1978, с. 322–323.

⁷¹ **Атанасова-Арачийска**, Маргарита. На гроба на Макгахан пише “Освободителят на България”. В: *Патриотичен Десант* [онлайн]. Desant.net [Прегледан 23.05.2023, 11:04 EST]. Достъпно от: <http://www.desant.net/show-news/45375>

наследниците му са канени на визити в България като почетни гости⁷², а български посланици участват в честванията на годишнини от смъртта му в Америка⁷³.

Сред най-разпространените становища за Априлското въстание е и това на **Виктор Юго**. Речта му е изнесена във Френския парламент на 29 август 1876 г. Юго е френски общественик и писател, който също е изключително цитиран и споменаван във връзка с последвалите събития от Априлското въстание. Авторът на „Клетниците“ е смятан и за един от най-големите защитници на българската свобода. Цитатите от речта на Юго могат да се открият, подобно на тези на Макгахан, както в музеите, така и в тържествени речи по време на честванията и в отразяванията от медиите. Юго много често е представян като „главен глашатай“ на „нещастния български народ“. Сред разнообразните статии в интернет обаче излизат и няколко други – маргинални, някои на любители историци, други на научни представители. Тези статии разглеждат преклонението пред Юго и неговата реч, като преекспонирани и поставят определението „приятел на българите“ в кавички. И докато за Макгахан няма две мнения, че е един от големите приятели на българския народ, за Виктор Юго нещата не стоят съвсем така. Основният мотив в критическите становища е, че никъде в речта му не се споменава България, а се говори за Сърбия. Определят го за „Радетел на идеята, че след прогонването на Високата порта от Балканите тук трябвало да има три държави: Гърция, Сърбия и Черна гора! Той ратува българските земи да се разпределят „братски“, като Сърбия вземе териториите до Пловдив и зад Плевен чак!“⁷⁴.

Макар и да има съмнения за достоверността на източниците, касаещи този въпрос, не бива да се пропуска този елемент в отразяването на историческия момент, свързан с Априлското въстание, предвид антропологичния характер на изследването. Дали изричането на Сърбия вместо България е вследствие на грешка, объркване или

⁷² **Димитрова**, Мая. Правнуците на американския военен кореспондент Макгахан у нас. В: *У нас* [онлайн]. bntnews.bg [Прегледан 23.05.2023, 11:05 EST]. Достъпно от:

<https://bntnews.bg/bg/a/pravnutsite-na-amerikanskiya-voenen-korespondent-makgahan-u-nas>

⁷³ **Участие** на посланик Тихомир Стойчев... В: *Embassy of Bulgaria, Washington D.C.* [онлайн]. Bulgaria-embassy.org [Прегледан 23.05.2023, 11:11 EST]. Достъпно от:

<https://www.bulgaria-embassy.org/bg/macgahan/>

⁷⁴ **Панайотов**, Николай. Априлското въстание и речта на Виктор Юго. В: *Патриотичен Десант* [онлайн]. Desant.net [Прегледан 23.05.2023, 11:14 EST]. Достъпно от:

<http://www.desant.net/show-news/35649/>

каквото и да било, представянето на този казус е интересно. В превода на речта, поместена в сборника „Световната съвест говори“⁷⁵ от 1978 г., навсякъде пише България. Въпреки това трябва да се има предвид, че изданията от този период подлежат на съмнение, поради спецификата на идеологията и режима в периода 1944 - 1989 г. Казусът „Сърбия или България“ е интересен, както е и интересно да се проследи в историческите изследвания и има ли такива по темата, но се изисква много по-задълбочен преглед, на който този текст няма да се спира, за да не се отдалечава от изследвания проблем. Въпреки това за изграждането на историческата рамка е важно да се спомене и представи накратко. Независимо от реалността и истината зад казуса, трябва да поставим акцент, че Виктор Юго официално остава в историята като „приятел на българите“ и защитник на свободата. Този момент е и легитимиран от официалните институции, които представят официалната история – музеи, исторически сборници и трудове.

Голямо внимание се отдава на руския печат и отразяването на Априлското въстание в България. Застъпниците на българската кауза са много – Л. Н. Толстой, Достоевски, Дмитрий Менделеев, Иван С. Аксаков и редица други. Особено внимание се отдава на Достоевски и неговия текст отпечатан във вестник „Отечественные записки“⁷⁶. В Русия е подета инициатива в защита на българския народ. Тя се изразява в митинги, събиране на средства за благотворителност: „Движено от горещо съчувствие и съболезнование към многострадалните наши братя, одеското българско настоятелство от името на останалите живи българи моли за помощ великодушния български народ. Всякакви пожертвования за облекчаване участието на изтерзаните от турците българи могат да се изпращат на адреса на посоченото настоятелство“⁷⁷. Откриват се събирателни пунктове и в църквите.

Почти няма страна на стария континент, която да не обърне внимание на трагизма в изхода от Априлското въстание. В Англия вследствие брошурите на Гладстон се организират митинги, отзвукът е огромен. Лейди Странгфорд финансира създаването на болница в Батак, и до днес има неин паметник в града. Във Франция, Италия, Австро-

⁷⁵ Митев, Митко, Натан-Пауновска, Таня, Бочева, Неда. *Световната съвест говори*. София: Наука и изкуство, 1878, 425 с.

⁷⁶ Цит. по: Достоевски, Ф. М., *Последна дума на цивилизацията*. В: София: Наука и изкуство, 1978, с. 197–199.

⁷⁷ *Пак там*, с. 238–239.

Унгария също има отзвук от събитията. Изходът от въстанието вдъхновява и литературни произведения на световни автори: в стихотворението на Оскар Уайлд „Сонет за избиването на християните в България“, в „Крикет в Уиндзор“ на Иван Тургенев, в „Братя Карамазови“ на Достоевски.

Сред международния отзвук на въстанието има един интересен момент, свързан с политическата сатира на чехи и словаци от 1876 г. Въпросът е изследван и представен в годишника на ИМ–Батак, том 16⁷⁸. Людмила Соленкова разглежда политико-сатиричното списание „Хумористицке листи“, фейлетони на Ян Неруда, публикувани във вестник „Народни листи“ и публикации в словашкото издание „Чернокняжник“. В статията карикатурите са обединени под няколко основни теми: образът на българите, образът на Турция, Великите сили и „болният човек край Босфора“, Русия, Англия, Турция и славяните на Балканите⁷⁹. Българите обикновено са представяни с гордо вдигнати глави и борчески настроени. Характерното за сатирата е, че тя окарикуатурява и съди Великите сили и Османската империя. Те са представени чрез похватите на осмиването и са обрисувани като съгласяващи се със събитията на Балканите. Османската империя също е осмивана и изобличена като немощна и остаряла държава, която не може да се справи с новата ситуация. Сатиричният характер отсъства, когато се изобразяват българите – те по-скоро са представени като герои и мъченици. Русия също е изтъкната като герой, в нейния образ авторите изразяват очакваната подкрепа, която ще предостави на другите славянски народи. Особено внимание и преклонение се отдава на Ботевата чета.

Международният отзвук на Априлското въстание има важна роля в настоящото изследване. Само публицистиката, свързана със събитието, може да се представи в отделен и значим труд, защото това е тема, съдържаща изключително интересни моменти – политически, социални, географски. За настоящото изследване тя има друга роля – описването ѝ свидетелства за пътя на легитимиране на събитието, създава го в историята, същевременно и в абстрактния свят на колективното и го поставя в конкретни символни рамки. По-горе в текста стана въпрос за българските автори, които отразяват събитието. Самите автори помежду си може да имат редица разногласия – фактологически, литературни, исторически и прочее, но за едно нещо те са единни –

⁷⁸ Соленкова, Людмила. Априлското въстание в политическата сатира на чехи и словаци от 1876 г. В: Пейчинова, Екатерина състав., *Пазарджик Известия на ИМ – Батак*, т. XVI, 2016, с. 137–153.

⁷⁹ *Пак там*, с. 140.

Априлското въстание има цел и тя е да придобие гласност, да накара Европа да обърне поглед към българския народ и го постига. Априлското въстание е историческо събитие, което има две модалности – едната включва причини, подготовка, идеи, цели, организация и край, а втората е, когато се отразява – в родния и чуждестранния печат. Акцентът се поставя върху втората проекция – събитието, създадено с похватите на литературата, публицистиката, историографията, чуждестранните кореспонденции. Даниел Даян говори за събитията и тяхното идентифициране. Преди всичко представя как се създава събитието и най-важното, че „всяко наблюдавано от достатъчно близко разстояние събитие се превръща в процес“⁸⁰. Погледът насочен към българите и в частност жертвите на въстанието и отразяването им го превръщат в процес. Този процес е в движение и до днес, предвид възникващите конфликти около темата през периоди от време, на които ще се обърне внимание по-късно в текста. Даян продължава с пример за мравуняк и момченце, което рита топка в него и определя случката като „един внезапен инцидент и множество последствия, отключващ инцидент и колективно изпълнение. Това е социално събитие“⁸¹. Априлското въстание и изходът от него са травматичен инцидент с множество последствия – преминаването на Христо Ботев през Дунав и разгромяването на четата, Руско-турската освободителна война и още, и още събития. Колективното изпълнение го има преди травматичното събитие и след това. Преди е колективният момент на национално ниво, когато българите са единни и се готвят да извоюват свободата си, а след това е на световно ниво, когато чуждестранни кореспонденти отразяват резултата от въстанието, разговарят с местните, публикуват брошури, организират се митинги, петиции, благотворителни каси и прочее, и прочее. Колективните изпълнения, във формата на отразяване, засилват символа на инцидента, легитимират го, изграждат неговия облик в обществото и по този начин го утвърждават в историята като събитие от изключителна важност както за историографията, така и за националната идентичност. За Даниел Даян общественото отразяване на събитията не може да обхване цялото събитие, но показва „достатъчно, за да позволят идентификацията му“⁸². Световният отзвук в публицистиката съдържа в себе си немалко политически интереси, но въпреки това има единство по отношение на същността на

⁸⁰ Даян, Даниел. Идентифициране на събитият. В: **Знеполски**, Ивайлос състав. *Генезис и структура на историческото събитие*. София: Дом на науките за човека и обществото, 2015, с. 297–337.

⁸¹ *Пак там*, с. 302.

⁸² *Пак там*, с. 310.

историческото събитие – то е травма, травма за отделния човек, загубил близки и роднини, травма на национално ниво – травмата на един народ, травма за свидетелите, за Империята, травма на човечността.

Априлското въстание се превръща в социално събитие. От него произлизат редица други събития, то е процес. От една страна, исторически процес, който се трансформира в отбелязвания и чествания, и от друга страна, е изследователски процес, който започва своя ход с развитието на науката в България. Вторият процес обаче като че ли също се е трансформирал. Историческото събитие днес не подлежи на въпроси, носи определен символ, има своето канонично фактологично описание и всеки дръзнал да зачеркне темата е „линчуван“. Изследователите на историята вече нямат тежест в разказа за Априлското въстание, изграденият наратив представя абсолютната истина за събитията и не подлежи на коментар. Той се е наложил толкова силно в колективната памет и съзнание, че всеки дръзнал да предложи нов прочит на събитията бива заклеймен. Историята за въстанието и детайлите около него, заедно със символния му капитал започват да се налагат в общественото съзнание непосредствено след събитията. Пространствата свързани с Априлското въстание и региона от IV революционен окръг се превръщат в „място на памет“ в смисъла на Пиер Нора⁸³. Трансформират се в общи места, но същевременно и в ниции. В себе си съдържат разказ от колективната памет на нацията, който впоследствие става способ на институции като държавата и църквата за налагане на конкретни модели, характери и идеи. Институционализирането им налага определен символен смисъл, който от своя страна е похват във формирането на национална идентичност. Така историческото събитие се превръща и в социално събитие, което в характера си изгражда Големия разказ за българския саможертвен герой, готов на всичко в името на свободата. Обликът му преминава през няколко трансформации, за да достигне до съвременния мащаб, който символизира самочувствието на нацията.

Зад първите историографски трудове за Априлското въстание стои сериозен изследователски корпус. В нашето съвремие този критичен поглед е загубил своята тежест и на преден план се е застопорил идилистично утвърдилият се разказ за случилото се. Днес макар и историографите да разглеждат въстанието и събитията около него с научни похвати, и да провокират дискусии, науката е „загубила своя глас“. С

⁸³ Знеполски, Ивайло състав. *Места на памет*, Т. 1. София: Дом на науките за човека и обществото, 2004, 384 с.

времето обществеността е спряла да възприема критичния поглед на изследователя, свързан с темата. Тя ревностно пази утвърдилата се идея – тази подета от Захарий Стоянов, за гордостта на народа и храбрите герои, дали живота си за свободата. Изследователят е лишен от главната роля в разказа за интерпретиране на миналото и спира да подлежи на анализ. Миналото започва да се употребява политически, туристически, търговски⁸⁴ – впрочем все употреби, характерни за възпоменателните чествания и местата на памет. Възможността за критическо съждение е „избутана“ в периферията на тълкуването на трагичните събития. Приносът на историографията и изследователите днес остава предимно в границите на академичното, отхвърлен от общността и заклеймен като уронващ българската история. Така историческите събития, развили се в изследваните годишнини, придобиват едно метафизично измерение, издигнато в култ и неопровержимо. Събитие, което свидетелства за славното минало, героите на една нация и силата на един народ. Постепенно събитията и наративът им се сакрализират.

Съвременни изследователи

Темата за Априлското въстание и Освободителните войни е обект на изследване и на **съвременните изследователи**. Текстът няма да се спира на историографските анализи, а ще представи изследователите, които се интересуват от значението на събитието и символите, които то носи. Изследването за трансформацията на възпоменателните чествания не поставя под въпрос историческите факти, а проследява развитието на събитието в абстрактния му смисъл – символите, които носи, тяхното заимстване в материалния свят и проявите му в самите чествания.

Особен интерес към значението и употребите на авторите, писали за историческото събитие, се наблюдава сред литературоведите. Забележително количество изследвания има върху значението на литература от годините след 1876 г. и похватите, които тя използва. Обръща се внимание на символите и значенията им за оформянето на националната идентичност. **Николай Аретов** например разглежда

⁸⁴ **Нора**, Пиер. Световния възход на паметта. В: **Знеполски**, Ивайло състав. *Около Пиер Нора места на памет...* София: Дом на науките за човека и обществото, София, 2004, с. 19–35.

националната митология, чрез националната литература⁸⁵ (словесността) в периода XVIII – XIX век. За целта представя основните термини, на които се позовава, като идентичност, индивидуална и национална, възникването на общността, класическа, вторична и национална митология. Разглежда и отделните архетипи по Юнг, които може да се срещнат в националната митология. За целта се позовава на ранната историография – „История славянобългарска“, Йеросхимонах Спиридон Габровски. Поставя акцент на мотива за „нешащната фамилия“, похитеното дете, похитената вяра, изгарянето на български книги, както и героите – войводи, революционери, Апостоли. Изследването завършва с новото поколение герои, изградени чрез „Записки по българските въстания“, „Миналото“, Иван Вазов и произведенията му. За Николай Аретов „Записките“ на Захарий Стоянов са били възприемани първоначално като достоверен документ, но впоследствие се превръщат по-скоро в литературна творба. Основен момент в тази промяна е статията „Един класик на българската проза“ на А. Балабанов, публикувана във вестник „Прелом“ през 1922 г. Представянето на Захарий Стоянов продължава с анализиране и изреждане на основните акценти в творбата. За Аретов текстът на Захарий Стоянов представя „митичен сюжет“, който дори е обобщено преразказан: „Някъде отвън (от непознатата на Захари и на повечето от участниците във въстанието Румъния) идват апостоли, проповядват истината на народа, който тръгва след тях, за да достигне до пречистващата трагедия, която в последна сметка по-късно довежда до избавление“⁸⁶.

За Аретов Захарий Стоянов е един от основните създатели на митологичната система за Апостолите. Захарий Стоянов им се възхищава, но за Аретов той не принадлежи на техния кръг. В обобщение може да се каже, че за Аретов текстът на възрожденския автор поставя акцент върху героизма чрез мъченичеството и трагизма. „Миналото“ на Стоян Заимов от друга страна е представено като по-слабо включен в националната митология. Това е така според Аретов, защото в текста си Стоян Заимов включва два момента от историята, с които националното не иска да се припознава. Единият момент е „убийството на противника сред своите“, а другият е „набавянето на пари за революцията чрез обир“. Вазов, от друга страна, също обогатява националната митология с пъстри и разнообразни образи. Цялото му творчество представя различните варианти на национална митология. Творчеството му, в този текст, се определя като

⁸⁵ Аретов, Николай. *Национална митология и национална литература*. Кралица МАБ, 2006, 544 с.

⁸⁶ *Пак там*, с. 426.

„олицетворение на българското“⁸⁷. Изобщо мемоарните текстове на Захарий Стоянов и Стоян Заимов и художествените образи на Вазов, според Аретов, допълват националната митология и изграждат един нов „пласт“, който впоследствие се превръща в основен за колективното самоосъзнаване.

Сред изследователите на Априлското въстание и Освободителната война особено внимание трябва да се обърне на **Албена Хранова** и двутомното ѝ изследване „Историография и литература“⁸⁸, които вече няколко пъти бяха цитирани в настоящия текст. В своя труд Хранова разглежда социалното конструиране на историческите понятия. Особено място заема Възраждането и Априлското въстание, но не фактологичните въпроси за въстанието, а именно отделните понятия и тяхното възникване, кризите в историографията и мемоаристиката. В изследването ѝ са разглеждани трудовете на Захарий Стоянов и Иван Вазов, като противопоставящи се. Представени като „спора на факултетите“⁸⁹, по-точно като спора между литературата и историографията. Димитър Страшимиров и Иван Хаджийски са другата опозиция. Изследването разглежда тяхното влияние, конфликтните моменти, заимстванията и противопоставянето. Обръща внимание и на възникването и легитимирането на понятието „Априлско въстание“, учебникарската литература и употребата на историята, политическите версии за въстанието, както и употребата на „нация“ в периода 1944 – 1989 г. Разглежданата проблематика в труда, представя различни гледни точки и проследява разнообразното ѝ развитие. На анализ са подложени понятия като „бунт“, „революция“, „въстание“, „движение“, тяхното възникване сред съвременниците на събитията, късните им употреби в периода 1944 – 1989 г. през призмата на литературата, публицистиката и професионалната историография.

Символният капитал на Възраждането и процесът на сакрализиране на героите на Априлското въстание и Освобождението е тема на изследване и в книгата на **Георги Вълчев** – „Захарий Стоянов и символният капитал на Българското възраждане“⁹⁰. Изследването си поставя за цел да наблегне на публицистиката на Захарий Стоянов, в

⁸⁷ Пак там, с. 473.

⁸⁸ Хранова, Албена. *Историография и литература*. Т. 1 и 2. София: Просвета, 2011.

⁸⁹ Пак там, с. 163.

⁹⁰ Вълчев, Георги. *Захарий Стоянов и символният капитал на Българското възраждане*. София: УИ Св. Климент Охридски, 2010, 208 с.

която се засягат идейният и творчески свят на публициста. Наред с детайлното разглеждане творчеството на Стоянов, работата се съсредоточава и върху въздействието му за утвърждаването на символните практики на почит към революционерите и изграждането на пантеона от герои на националреволюционното движение. Книгата проследява пътя, който Захарий Стоянов извървя в развитието му като публицист, неговите вдъхновители и учители, формирането на неговите възгледи и мотиви. Особено внимание е отредено на задачата, която си поставя Стоянов, а именно изграждането на нова ценностна система, която да се опира на историята и участниците в Априлското въстание и Освободителната война, като за тази цел насочва общественото внимание към националреволюционерите. Георги Вълчев дава обяснение на специфичните моменти в публицистиката на Стоянов, които за съвременниците му (историографи и други мемоаристи) са подвеждащи или преиначени. „Захарий Стоянов и символният капитал на Възраждането“ разкрива обстойно пътя и мотивите в публицистичната дейност на Стоянов. Според Вълчев детайлите около конкретните личности и факти са преиначени, на места дори неистинни, но въпреки това остава верен на характеристиките, които за Стоянов са по-важни, защото те най-ясно и въздействащо предават историята и символите, в които самият публицист вярва: „Когато подобна волност допринася за засилване на художественото внушение, Захарий Стоянов не се колебае да си я позволи, стига тя да не накърнява в цялост истината, каквато я е разбирал той самият“⁹¹.

Изследването на Георги Вълчев представя именно ролята на мемоариста Захарий Стоянов в изграждането на Големия разказ за Априлското въстание и изобщо националреволюционното движение в България. Текстът поставя основните изходни точки, процесът на сакрализиране и институционализиране със съответните подбуди и причини – използването на култа към мъртвите, присъщ за народния бит и култура; сакрализирането и канонизирането на героите в общественото съзнание посредством близки до народа похвати и практики; използване на близкото минало като източник на символна енергия и вдъхновение, както и обединяващ фактор. Изследването ни представя първоизточника на Големия разказ за освободителните дейности в страната, които впоследствие ще се затвърдят през годините и ще се превърнат в неопровержим източник за историческото събитие.

⁹¹ Пак там, с. 99.

Представеният период заема особено място в изследването на филолога **Николай Димитров**⁹². Той разглежда образа на страха в българската литература, като отново на преден план е Априлското въстание и неговото представяне при Захари Стоянов, Иван Хаджийски, Иван Вазов, Димитър Страшимиров. Според текста именно тези са основните автори, които конструират пантеона на българските революционни герои, като особено значение се отдава отново на Захарий Стоянов и „Записки по българските въстания“, защото той дава и началото на „сакрализирането“⁹³ на събитията от 1876 г. Текстът разглежда страха, като по този начин показва „неговата действена сила като идеологически и психологически фактор в случването на събитията“⁹⁴. Страхът в изследването на Николай Димитров е главният герой, той възниква преди събитията и впоследствие се трансформира в действие (избухването на въстанието). За изследователя страхът заема важно място в изобразяването на събитията от 1876 г. и всеки от разглежданите от него автори създава определен образ на емоцията. Постепенно текстът се насочва към формите на страх и какво го пробужда, как се изразява и по-точно – как намира израз в текстовете на гореизброените автори. Димитров обобщава в края на тази част от книгата (която и разглежда епохата, важна и за настоящия текст), че страхът при Захарий Стоянов е представен в образа на предателите, а самият народ, от друга страна, е обезсмъртен. За „Под игото“ коментира, че страхът е смесен с екзалтацията и ентусиазма, и поради тази причина и романът остава усещането за несъстояло се въстание. Според Димитров енергията в произведението е генерирана „в националната енергия, отляла се в мечтата за свобода“⁹⁵, което и ще се превърне в основния носител на разказа за въстание, предаван от творчеството на Вазов. Изследването продължава, като разглежда меланхолията в поезията на XIX век и езика на страха в първите две десетилетия на XX век.

Акцент върху историческото събитие от 1876 г. поставя и **Румен Даскалов** в историографското проучване „Как се мисли възраждането“⁹⁶. Текстът проследява по-

⁹² Димитров, Николай. *Страхът в българската литература през 19-ти и началото на 20-ти век*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2013, 320 с.

⁹³ Пак там, с. 60.

⁹⁴ Пак там, с. 77.

⁹⁵ Пак там, с. 120.

⁹⁶ Даскалов, Румен. *Как се мисли българското възраждане*. София: Просвета, 2013, 319 с.

конкретно Възраждането като израз, епоха, влияние и значения, като национален мит. Даскалов разглежда погледа на историците към периода и политическото влияние в техните изводи, изобщо употребата на историческото наследство. Вниманието се отдава и на действащите лица в периода, както и на Големия разказ за Възраждането. Особен акцент, и според самия автор, се поставя върху марксистското представяне на Възраждането, тъй като „полето на Българското възраждане е разработено най-вече по време на държавния социализъм“⁹⁷. Трудът разглежда епохата през метафорите за нея, значенията през призмата на духовното и националното, икономическото и социално-класовото, героите от епохата, Априлското въстание, Освободителната война и символните борби за Възраждането. За Румен Даскалов именно този исторически период поставя началото на националната идея. Моментът в историята, в който се създава националната идея. Възраждането винаги е представяно като началото на дългия път към съвременния свят. То е пробуждане, „динамична епоха“⁹⁸. Априлското въстание е разгледано отново чрез различните автори и тяхното осмисляне на събитието, съответно Даскалов разглежда и различните спорове и позиции. Авторите са добре познатите Захари Стоянов, Иван Вазов, Димитър Страшимиров, Тодор Влайков, по-късните Георги Бакалов, Константин Косев, Христо Гандев, Николай Генчев, Инна Пелева. Въстанието при Даскалов се възприема като „кулминация на революцията“⁹⁹, макар и да не успява, то е връзката към Руско-турската война и Освобождението. А епохата на Възраждането е определена за началото на българската националност и самосъзнание, романтична картина, която и до днес акумулира конкретни смисли и значения за колективното. От нея се заимстват героите на нацията, саможертвеността се дава за пример, както и българските добродетели – основните елементи в националното самосъзнание са все от този период.

Илия Тодев е друг историк, който активно се занимава с Възраждането и Османския период в България. Има публикации, свързани с Батак, националните идеи и българската история в годините по време и след Освобождението. Батак според него е и „събитие, заемащо изключително място както в съвременната българска история, така и

⁹⁷ *Пак там*, с. 10.

⁹⁸ *Пак там*, с. 261.

⁹⁹ *Пак там*, с. 217.

в съвременната българска памет“¹⁰⁰. За настоящото изследване е важно да бъде представена гледната точка и работата на Илия Тодев, с оглед на връзката му с един интересен момент от близкото минало на Батак, който ще бъде представен подробно по-късно в текста.

Ключовото при Тодев е, че обобщава съвременната ситуация с възприемането на Батак и Баташкото клане от обществеността, като го определя за продължаваща „гореща точка“. Основните съвременни конфликтни моменти около българската история за освободението, Тодев отдава на неоосманизма, който определя като политическа доктрина, която оспорва по радикален начин легитимността на събитията в региона на Батак и не само (Плевен и костите на загинали турски войници, които България е продала на Англия). Според Тодев неоосманизмът оспорва и легитимността на Третата българска държава, като обяснява, че Освобождението е вследствие на текстовете на американския журналист Макгахан с похватите на „антинаучни“ твърдения (Макгахан „измамва света, за да се хареса на жена си“¹⁰¹). Отразилите събитията от 1876 година – Виктор Юго, Достоевски, Гладстон, са представени като рицари. Задава въпроса за Османската империя и стремежа за възстановяването ѝ, в което се изразява неоосманизмът. Книгата на Илия Тодев за Батак представя негови текстове през годините, събрани на едно място, а основната ѝ цел е да представи достоверната история на събития. Отразява неговия прочит на събитията, съдържа конкретни документи от кореспонденти и ги интерпретира, представя случая от 2007 г. „Митът Батак“, включва размишления и разговор от социалните мрежи на историци и изследователи. По-късно в текста ще представено по-подробно „участието“ му в случая „Митът Батак“.

Освен представените тук изследователи, периодът представлява интерес и за местни историографи. Интересът към темата често се реализира и от съставителите на периодични издания. Влиянието им е богато в политическото, културно, национално и социално развитие на България. От периода възникват националните герои, един от основните разкази за българското самосъзнание и самочувствие, и те са водеща мотивация и до днес да се изпълняват възпоменателните чествания – вече повече от 140 години. До тук текстът представи основните автори, които спомагат за изграждане

¹⁰⁰ Тодев, Илия. *Батак в Априлското въстание – и в българската памет*. София: Захарий Стоянов, 2019, Предговор.

¹⁰¹ *Пак там*, Предговор.

образа на историческия период от 1876 г. Те са важни, тъй като заложената от тях визия за събитието продължава да се налага и употребява и днес. Обърнато бе внимание и на част от съвременните изследователи, които разглеждат първичните исторически събития, фокус на този текст. Представените изследвания поставят акцента в митологемите, основните символи и смисли, оформящи се през годините. Накратко текстът дотук представи пътя, който извървява Големият разказ за революцията и нейните герои в България. Този разказ е и основният двигател за провеждането и до днес на възпоменателните чествания на Априлското въстание, участниците в него и Освободителната война.

Отвъд абстрактния свят на честванията и символите, които те и първоизточникът им носят, осезаеми промени се наблюдават и в самото протичане на отбелязванията. Връщайки се назад в историята на честванията, когато се поставя началото им като религиозно отбелязване – помен, в първите години след събитията се забелязва промяна в символиката и преобразуването на трагичното. Почитането на смъртта на загиналите в първите години след Освобождението се изменя с напредване на времето. Честванията се превръщат в символ на храбростта и свободата. Алайда Асман¹⁰² описва как колективните тела и институциите, като нациите, държавите, църквата, нямат колективна памет, а я създават, позовавайки се на знаци, символи, исторически събития и места на памет. По този начин градят своята идентичност и големия разказ на национално ниво. В изследваните събития принципът е същият. Началото на отбелязванията се поставя, както вече бе обобщено, като спомняне/панихида, а с времето се превръща в символ на свободата, придобита чрез геройски подвизи. Това преобразуване се отдава на текстовете на Захарий Стоянов, Иван Вазов, Стоян Заимов. То се позовава на различни фрагменти от историята – формирани от разкази на принципа на митовите и легендите. Акцентиращ върху избрани елементи, носещи в себе си ясен разказ не за падението и загубата, а за „борбата за свобода“ и „силата на един народ“. Разказите, които поругават величието на историческото събитие биват игнорирани – както се случва с описанията на незаконната дейност при Стоян Заимов. Подбраните елементите се превръщат в традиционни чествания, основавайки се на „символи, които фиксират, обобщават и обединяват спомена“¹⁰³. Те правят честването годно за предаване

¹⁰² Асман, А. Места на памет между триумфа и травмата. В: Знеполски, Ивайло състав. *Около Пиер Нора места на памет...* София: Дом на науките за човека и обществото, 2004, с. 173–187.

¹⁰³ Пак там, с. 173-187.

от поколение на поколение. И докато Асман говори за противоположност между „травма“ и „идентичност“, обвързвайки понятието „травма“ със срам, то тук наблюдаваме точно обратното. „Травмата“ се трансформира в храброст и причина за гордост. Вплита се в националната идентичност, която носи големия разказ за борбата за свобода. През десетилетията траурният елемент се запазва, но на преден план застава храбростта и свободата.

Глава 3. Възникване на честванията и теоретична рамка

Целта на настоящото изследване, както вече бе споменато, е да установи има ли трансформация във възпоменателните чествания на Априлското въстание и Освободителната война и в какво се изразява тя днес. Представено бе развитието на разказа и символното значение на историческите събития в процеса на времето през призмата на основните носители на паметта – литературата и историческите извори. Каква е позицията на честванията в изследователското поле ще бъде тема на тази част от изследването. За да се разгледа подробно съвременната ситуация, текстът ще представи възникването на годишнините в наблюдаваните места и ще обрисова призмата, през която са разгледани по време на теренното проучване. Преди всичко останало, настоящата част се стреми да позиционира историческите чествания в смисловото поле на антропологията и науките за култура. По-точно да ги определи като тип, значение и тежест в полето на науката и по този начин да представи призмата, през която се наблюдават терените. Преди представянето на процеса на изследване и съответния резултат, трябва да се позиционират събитията в идейното и смислово поле на науката за култура, да се проследи до каква степен и как отговарят на поставения проблем за трансформацията от травма в празник, зададен още в заглавието на настоящия труд.

Възникване на възпоменателните чествания

Преди описанието на честванията и тяхното възникване е редно да се опише общата рамка, в която те са поставени. На първо място и четирите терена представят трагични събития, свързани с края на Възраждането в България и по-точно неговата кулминация. До ден-днешен те презентират славното минало на геройски загиналите в периода 1876 г. до Освобождението. Макар и възникнали като трагично събитие, те се трансформират в тържествено отбелязване на героизма и саможертвата, поставят акцент върху конкретни личности и подвизи. В първоначалния им период ясно прозира инициативата за институционализирането и изграждането на култа към героите в националното самосъзнание. Всеки терен, изследван за целите на този текст, се характеризира с нещо конкретно, което го разграничава от останалите терени. Доколкото наблюдаваните градове и села притежават сходни черти в историята и

последвалото отбелязване на събитията, то имат и специфични черти, които ярко ги разграничават един от друг.

Село Скравена, област Ботевград

Институционализирането на подвизи и личности най-ясно проличава в село Скравена – честването на Ботевите четници и загиналите в Освободителната война. Скравена е обект на интерес в този текст именно заради костницата на Ботевата чета и ежегодно организираните чествания в селото и в Ботевград. Селото се разграничава от другите терени с това, че не е място на памет¹⁰⁴ изначално (трагичното в историческото събитие не се е случило в Скравена). В съвременния свят селото и районът възприемат статута на място на памет, но тук възпоменанието трансформира ареала в място на памет в хода на времето. Историята на честването е изключително интересна и репрезентира подетата инициатива в национален мащаб за изграждането на образа на героите и тяхното възприемане непосредствено след събитията, но представена като частен случай на местно ниво.

На 22 май 1876 г. в Скравена, Орханйиска област (днес Ботевград), част от турската войска, заедно с башибозуци, които разгромяват Ботевата чета, преминават през селото. С тях вървят българи, носещи главите, забити на колове, на 12 четници. С влизането си в населеното място, „турците изкарват на край селото“¹⁰⁵ жителите му, за да посрещнат разгромените пленници. Двама от видните представители на селото – Петко Йотов Студенков и Георги Стаменов Чорбаджията, склоняват Орханйиския каймаканин да оставят останките на четниците в селото. Впоследствие в Скравена остават 10 от 12-те глави. Останалите две са отнесени в село Уруците (днес Гурково) по нареждане на Яшар Чолака.

Георги Попдимитров е един от основните дейатели в историята за честванията на Ботевите четници в село Скравена. В 1876 г. 16-годишният той е очевидец, а

¹⁰⁴ „Място на памет“: „*обща места, но не са места на обща памет*“ в смисъла, който Пиер Нора влага, като локация, свързвана с определена памет, той разграничава местата на памет от местата на идентичност. Чрез тези места определена власт налага символен смисъл на дадено място, използвайки го за затвърждаване на определена идеология.

¹⁰⁵ **Попгеоргиев, Любен, Коцев, Димитър** състав. *Георги Попдимитров. Живот и творчество*. София: „Бизнес дата ООД“, София, 2002, с. 24.

впоследствие най-активният деец в превръщането на делото на скравенци от национално значение. Баща му – Димитър Николов, тогава свещеник в селото, погребва останките в двора на църквата. Опело не е извършено, за да не заподозрат турците, че местните познават загиналите. На погребението присъстват и жени, които опяват мъртвите. По-късно Георги Попдимитров поема позицията на свещеник на селото от своя баща и с действията си се превръща в основен инициатор на легитимирането на жеста на своите съселяни. Подема инициативата протоколиране на събитието, като записва историите на свидетели и ги кара да се подпишат за автентичността на случката. Започва активно да организира и провежда всяка година ритуално отбелязване на погребаните в Скравена ботеви четници. Поддържа контакт със Захарий Стоянов, Кирил Ботев, Н. Т. Обретенов и други видни български личности за отбелязванията и честванията. Една от основните му цели е да се изгради паметник костница.

През 1876 г. с акта на погребване на главите се поставя и началото на отбелязванията на Ботевите четници. Според краеведите това е първият подобен акт в страната: „Това е първият акт на признателност, отдадена на Христо Ботев и неговите четници в нашата страна. Този акт старателно се поддържа в Скравена през следващите години от свещениците, които отслужват редовно литургия в присъствието на селяните“¹⁰⁶.

Всяка година, по един или друг начин, местните почитат четниците и отбелязват с помен кончината им. На 3 юни 1930 г. Георги Попдимитров, заедно с тогавашния кмет на селото, изравя останките с намерението за тях да бъде построен мавзолей. Черепите на четниците са извадени и почистени, а впоследствие поставени в стъклен шкаф и пренесени в църквата. През 1930 г. честването се изменя и последвалите годишнини се отбелязват с изнасяне на „шкафа костница“ на площада. Пренасянето се извършвало от ученици, в траурно шествие, последвано от църковни ритуали и литературно-музикална програма. Паметникът мавзолей е построен, но едва през 1982 г.

Георги Попдимитров прилежно описва спомените си във всеки един етап от 1876 г. до последните си години¹⁰⁷, в които активно работи върху запазване на автентичността на разказа за 10-те глави в Скравена, и ритуалите в честването на Ботевите четници. В краеведските издания за района, отбелязването на Ботев и четниците му, се определя

¹⁰⁶ Коцев, Димитър. *Скравена от древността до днес*. Петекстон, 1999, с. 73.

¹⁰⁷ Попгеоргиев, Любен, Коцев, Димитър. *Георги Попдимитров живот и творчество*. София: Бизнес дата, 2002, 156 с.

като най-важния **празник** за селото. Впечатление прави именно използването на думата „празник“, не събитие, възпоменание, честване, а празник: „От 1935 г. тържествените чествания се провеждат с участието и на военни поделения с вечерна проверка-заря. Особена тържественост предават запалените жертвеници, илюминациите и изпълненията на военна духовна музика. Така Скравена постепенно се превръща във важен център за отдаване почит на Христо Ботев и загиналите в борбата за свобода. Този ден става истински празник в селото. На него през 1935 г. кметът Георги Деков поставя началото и на провеждането на среща със скравенци военно-инвалиди, пострадали от войните. Срещата завършва с фотография.“¹⁰⁸. Същото използване на „празник“ се наблюдава и в труда на И. Стаменов: „...Същия ден черепите на главите са изровени и по-късно поставени в специално изработена за целта стъклена витрина, която от 2 юни 1935 г. ежегодно се изнася на селския площад, а Ботевият ден се превръща в традиционен празник с участие на войсковата част, военен духов оркестър и тържествена заря...“¹⁰⁹. Честването на Ботев и четниците му се превръща във важен момент от събитийния календар на селото, а впоследствие и на общината. През годините Скравена придобива голямо значение за националното честване на Ботевата чета, както и за националното самосъзнание и идентичност. Тук обаче основен момент не е травматичната историческа случка, а жестът на „родолюбие и всеотдайност към българщината“. Ако според Нора „места на памет“ могат да бъдат важни исторически събития, то характерното на Скравена е, че тя се „прикачва“ към общото историческо събитие, преобръщайки го през своята призма на големия, жертвоготовен жест. Скравена не е място на памет, защото е обвързана със смъртта на Ботев и четниците му, а защото подема началото на националния разказ за героите и сакрализира героичното и жертвоготовността. И докато в другите изследвани райони се чества саможертвата и героизмът, то в Скравена по-скоро се чества „геройският подвиг към родолюбието“ и преклонението, а делото на скравенци се приравня с този на борците и героите в Априлското въстание и Освободителната война. Именно чрез тази призма травматичното бива изместено от празничното. В Скравена честването на Ботевата чета не е единствено в името на възрожденските герои, а е и символ на „родолюбието и героизма“ на местните жители. Скравенци сами описват себе си и жеста на предците си като началото в отбелязването на Ботевата чета. Един от основните акценти тук е

¹⁰⁸ Коцев, Димитър. *Скравена от древността до днес*. Петекстон, 1999, с. 69–70.

¹⁰⁹ Стаменов, И. *За Скравена и преди Скравена*. София: Маус принт ООД, 2019, с. 142.

превръщането на възпоменанието в място на памет от национално значение. А важен въпрос, който поставя историята на честването в района е „Какво по-точно честват – „родолюбивата“ постъпка или паметта на загиналите?“.

Скравена се превръща в специфичен локус на честването на паметта, на родолюбието и националната идея. Чества благотворчеството и всеотдайността в името на общата идея и чистия идеализъм през призмата на Христо Ботев и загиналите във войната. Другите изследвани градове представят честванията като събития, поддържащи идеята за обща идентичност, саможертва и геройство. На пръв поглед всички изследвани терени носят един символ – за славното минало и героите на нацията, но при по-задълбочен анализ всеки терен има още един, друг символ, който е на регионално ниво. Този символ изразява местната гордост, памет или колективното самосъзнание на конкретната общност.

Перушица и Батак

Текстът ще се въздържа от подробно описание на събитията, довели до възпоменателните чествания в Перушица и Батак, тъй като тази част от историята е добре позната. Фокус ще бъде поставен в представяне на информацията за първите години на годишнините и тяхното развитие.

В дописка от Перушица от 1882 г. се описва първият по-детайлен разказ на отбелязване годишнина от Априлската епопея. В нея се разказва църковната служба, след която жителите се отправят към мястото, на което са погребани загиналите за поднасяне на вино, варено жито и хляб. След ритуала на гробищата е произнесена молитва от местния учител, а отбелязването на загиналите завършва с обяд, организиран от тогавашния кмет, съпроводен от множество почерпки и наздравии. Това е първия път, в който изрично се отбелязва с „народно веселие“. Описаното тържество се обяснява с радостта от последвалата свобода, почитането на загиналите и благодарност към тях за жертва в името на свободата чрез „наздравии в тяхна чест“ – това обяснение се дава и днес в разговорите с организатори на честванията. Интересното е, че на оцелелите революционери не се отдава почит. На пиедестал се издигат загиналите.

На терена, по време на наблюдението, в музея нямаха информация за историята на честването, освен няколко недатирани снимки от онова време. Липсва поддържан архив в града.

През 1880 г. в Батак е взето решение църквата „Св. Неделя“ да бъде запазена като паметник за трагичния изход от Априлското въстание, тя е и един от вдъхновителите на Стоян Заимов за създаването на музей на Българското възраждане и освобождение. Отбелязването на годишнината от Баташкото клане в Батак в първите години след 1876 г. е важен момент за местните. Не само защото почитат загиналите, а и защото по този начин си напомнят за мястото на Батак в борбите за национално движение¹¹⁰. В 1906 г. живите още поборници в Батак се сдружават, мотивирани от една цел – памет за загиналите и достоен живот за живите, чийто възрожденски идеал е свободата на отечеството. За постигането на тази цел Баташкото поборник-опълченско дружество „предприема“ издаването на вестник „Родолубец“. Списание на вестник е ново явление в обществено-политическия и културен живот на селището. В него се помещава информация за загиналите в Баташкото клане, Брацигово и Дряново. Вестникът е с патриотичен характер и е обърнат към следващите поколения и цели възпитание на конкретни национални ценности и идеали у младите. Първата му страница се е състояла от апел за събиране на дарения за изграждането на паметник. Създава се и публична подписка, в която се помещават дарителите и сумата, която са отделили.

През 1911 и 1912 г. се събират средства за изграждането на паметници, които днес са част от литийното шествие – местата на масови кланета. През 1915 г. се взема решение църквата „Св. Неделя“ да се превърне в музеен обект. Първата снимка, която се появява навсякъде, няма обозначена година освен „годишнина по повод погрома“¹¹¹. Последвалите архивни данни са за „честване N години Априлска епопея Батак“, такива фотографии има за 20-годишнината, 50-годишнината и 80-годишнината. По данни на архивите в читалищната библиотека в града честванията се утвърждават през 80-те години на XIX век.

Карлово и „Страшното“

Карлово и честването на „Страшното“ се откроява осезаемо от останалите терени. От една страна, градът има изключително богат събитие културен календар, основните чествания в него са на Освобождението на Карлово (8 януари), гибелта на Левски (18 – 19 февруари), Освобождението на България (3 март), Деня на българската просвета и

¹¹⁰ **Пейчинова**, Екатерина. Приносът на поборниците-опълченци за съхранение на историческата памет в Батак, В: **Пейчинова**, Екатерина състав. *Априлската епопея - Батак размисли 140 години по-късно*. Пазарджик: Беллопринт, 2016, с. 168–184.

¹¹¹ Приложения: Фотография 1 и 2

култура (24 май), Празника на розата (29 – 30 май), Празника на Лавандулата (26 – 27 юни), рождението на Васил Левски (18 юли), Деня на Евлоги и Христо Георгиеви (3 октомври)¹¹². Най-важната дата за града (според директорката на историческия музей Мария Деянова) е 18 юли, когато се чества рождението на Васил Левски и когато е празникът на града (само два дни преди годишнината на Страшното). Карлово е единственият сред останалите терени, който провежда годишнината в изключително тесен кръг, без особено разгласяване, без тържественост и редицата съпътстващи дейности. Тържествеността ¹¹³ в отбелязването на годишнините от Страшното, наблюдавана на другите терени, тук липсва.

През месец юли 1877 г. Шипченският проход бил завладян от войските на Предния отряд на освободителната армия и ген. Гурко установява щаба си в Казанлък. Българите и турците в Карлово изготвят писмен договор за взаимно покровителство. В главната квартира на войската в Казанлък е изпратена смесена делегация, която удостоверява, че в Карлово няма войски и искат закрилата на освободителите. Делегацията се завърнала с императорско възвание. Част от войската, водена от ген. Гурко, минава през Карлово, всички местни жители излизат на улицата и ги приветстват, цялото приветствие завършва с множествено „Да живее Александър Николаевич!“ и изпяване на „На многая лета“. Освободителните войски са посрещнати тържествено и с радостни приветствия. След оттеглянето им местните турци съобщават в Пловдив, че в Карлово вече няма руси. Няколко дни по-късно откъм Пловдив пристига Кямил паша, това кара освободителните войски да се оттеглят в Калофер, а местните българи да се приберат по домовете си обезпокоени и изплашени.

Няколко дни по-късно турските войски обграждат Карлово, нахлувайки от всички страни, и започват да избиват българското население, да ограбват и разбиват къщите и дюкяните. Трагизмът на събитията приключил с идването на нощта. На следващия ден някои от българите се претрашили да излязат от домовете си, за да погребат загиналите. На 2 август обаче многобройна група от помаци и черкези нахлули в града и под покровителството на войската продължили разграбването и убиването на

¹¹² Културни прояви в община Карлово. В: Култура [online]. Karlovo.bg [Прегледан, 23.05.2023, 11:41 EST]. Достъпно от: <https://karlovo.bg/section-480-content.html>

¹¹³ Има се предвид впоследствие добавените елементи в честванията – тържествена заря-проверка, възстановки, празник на града/свободата, панаир, развлекателни дейности, концерти и др.

българите. На третия ден Кямил паша с глашатай приканил гражданите да излязат и да се отдадат на ежедневните занимания, гарантирайки им свободата и спокойствието. Някои от българите излизат, някои продължават да стоят в домовете си. Два дни минават спокойно, на третия (6 август по стар стил, 25 юли по нов стил) турските войски започват да арестуват българските граждани. Така в продължение на един месец били изпратени като затворници в Пловдив близо 600 души. За преживяното в затвора в Пловдив разказва подробно Иван Евстратиев Гешов. Събитията в града приключват с Освобождението: „Този шестмесечен период от историята на Карлово, изживян с цената на много сълзи, кръв и разорение, е известен измежду преживелите го карловци под името „страшното“¹¹⁴.

Непосредствено след събитията от 1877 – 1878 г. загиналите се честват под формата на панихиди и предимно от близки и роднини на загиналите. След Освобождението на града започват да се издирват имената на загиналите и да се отразяват в местния в. „Просвета“. През 1907 г. приблизително 400 имена на загинали карловци са изписани на гранита от трите страни на пиедестала на паметника на Васил Левски в града. Централният площад на града носи името „20 юли“ в чест на загиналите. Възпоменателното честване на Страшното в Карлово започва да се провежда в годините 1991 – 1995 г., когато кмет на града е инж. Христо Войняговски.

Поради обърканата подредба на статиите и не особено състоятелната архивност в част от изследваните терени, информацията за първите години на отбелязване на Априлското въстание и загиналите в него не е пълна. Въпреки това е достатъчна, за да допълни историческата рамка. В три от наблюдаваните терени възпоменателните годишнини възникват непосредствено след събитията, с цел събитията да останат занаят в паметта на поколенията. Това е една от основните причини да се създават поборчески комитети, които издават периодични издания, припомнящи истории и личности от Априлското въстание.

Важен момент за съвременната ситуация на честванията е тяхното национализиране и издигането им в събития от национално значение, или иначе казано – първата трансформация в историята на възпоменателните чествания. През 1892 и 1893 г. Копревцица внася предложение честванията на Априлци да се превърнат в

¹¹⁴ Унджиев, Иван. *Карлово. История на града до Освобождението*. София: БАН, 1968, с. 207.

общонародни¹¹⁵. До управлението на Стефан Стамболов (1887 – 1894) те са от местно значение и запазват религиозния си характер. По време на управлението на Стамболов националната политика се променя като реакция-съпротива на русофилската политика. Героите от Априлската епопея и самото въстание се превръщат във важен елемент от оформянето на националната идентичност. Поставя се началото на тържественото отбелязване¹¹⁶. Годишнините стават значима част от културния календар на държавата и се оформят като основна тема за развитието на българската литература. Към отбелязванията се прибавят нови елементи и практики, които им придават тържествен характер. Тогава започва и етапът на сакрализация, първата трансформация в отбелязванията, която по-късно ще продължи да се преобразува и ще доведе до основния въпрос на изследването – превръщат ли се възпоменателните чествания в празник от национално значение? И по-конкретно трансформира ли се сакралното, травматично събитие в празник?

По-рано в текста бе представен Георги Попдимитров, който активно действа за институционализирането и легитимирането на действията на скравенци. Георги Попдимитров през целия си живот води записки и запазва кореспонденцията си, свързана с идеите и действията му за почитане паметта на четниците. Това е и една от основните причини развитието на честването в Скравена да представя модела на отбелязванията в цялата страна. Стремешът му за коректност и яснота на действията оставя на следващите поколения ясна визия на развитието на отбелязването. Моделът, който се наблюдава в Скравена, отговаря на развитието на събитията в останалите изследвани градове, с тази разлика, че всеки един момент е протоколиран и запазен като информация за идните поколения. Вече стана ясно, че архивните данни от останалите градове са непълни и разпокъсани, затова и за модел ще бъде представена Скравена. Където без прекъсване всяка година местните почитат четниците и отбелязват с помен кончината им. Както вече бе описано от 1930 г. честването се изменя и последвалите годишнини се отбелязват с пренасяне на „шкафа костница“ до площада (*архивна снимка в Приложения*).

¹¹⁵ **Мирчева**, Кета. Първото национално честване на Априлското въстание – между политическите употреби и локалните пристрастия. В: *Град и памет. Априлското въстание 1876 през призмата на паметта* [Диск], Пазарджик, 2017, с. 174–206.

¹¹⁶ *Пак там*, с. 174–206.

Ако в Скравена основен деец за запазване историческото събитие и информацията за него е Георги Попдимитров, в Батак това е поборническо-опълченското дружество¹¹⁷. То е основано през 1906 г.¹¹⁸ Дружеството издава вестник „Родолюбец“, за който бе споменато по-рано. Активна дейност в първите години от издаването на вестника е популяризиране на делото на възрожденските герои. Представят се животописни бележки, публикува се рапортът на Скайлер. Освен дейността по разгласа на героите и тяхното дело, дружеството набира средства за издигане на паметник в чест на загиналите. В периода 1911 – 1912 г. дружеството изгражда паметници в Батак на Богдановия хълм и Вакъфа при Беглишките хармани със събраните средства от дарения. Заедно с кмета на Батак Петър Балинов, подкрепени от Стоян Заимов, през 1914 г. отправят апел църквата „Св. Неделя“ да бъде превърната в мавзолей. През 1915 г. в Министерството на народното просвещение е прието решението църквата да се превърне в мавзолей и да се впише в регистъра „Светли паметници на свободата“.

Събитията около Априлското въстание и неговите герои представляват интерес както за живите участници, писатели, но и за творците. През годините и до днес този период от историята на България е вдъхновение за редица художествени произведения. Предимно се създава връзка на събитието с трагизма и мъченичеството. Това се забелязва при първия български химн от Никола Живков, Антони Пиотровски, скулптора Коста Ламбрев, в литературните произведения на Иван Вазов, Гео Милев и още много други. За Захарий Стоянов Априлското въстание е моментът в историята на България, който трябва да събуди народа. Да го зареди с национално самочувствие и гордост и да създаде усещане за историческа значимост. И той се заема с трудната задача да се изгради нова ценностна система и да се утвърдят нови идеали в българското следосвободенско общество. Образът на историческото събитие и героите в него започват да се развиват. От местни герои градират и се превръщат в национални – обединител на народа. В периода след Освобождението и десетилетия след него въстанието и героите му се превръщат в символ на саможертвата, героизма и свободата. Постепенно честванията се сакрализират, преминават отвъд религиозния помен.

¹¹⁷ **Пейчинова**, Екатерина. *Цит. съч.*, с. 168–184.

¹¹⁸ ИМБ-к-01-инв. № 1610, Архив на Баташкото поборник-опълченско д-во. Писмо изх. № 5/10 март 1906 г.

Годишнините се обогатяват с нови елементи, които са по-тържествени. На някои от местата отбелязванията са съпътствани от военни представители, а програмата им се обогатява с културни събития. През 30-те години на XX век в Скравена се поставя и първият етап в годишнината от смъртта на Христо Ботев и четата му. Отдаването на почит в тази година се случва в църковния храм, на следващата година шкафът се изнася от църквата и се носи на площада с траурно шествие. И през тези години отбелязването е придружено от църковен ритуал, но вече в програмата има и културно-просветна дейност, както го наричат местните жители. В нея са включени доклад и литературно-музикална програма, обвързана предимно с творчеството на Христо Ботев. От 1935 г. честванията се провеждат в присъствието на военни подразделения и тържествена заря-проверка. Провеждането на честването започва да придобива все по-тържествен характер, присъства военна духовна музика, запалени жертвеници.

Възпоменателните чествания след 1944 г.

Особена промяна в честванията се случва след 1944 г. и промените в България. Героизмът, жертвотготовността и свободата са едни от основните теми, които режимът използва, за да се утвърди. „Фасцинацията“ на историците за обвързване на партийната идеология с героите от революционните борби е на дневен ред. Христо Ботев е сред героите на освободителното движение, който има изграден социален идеал, и партията лесно успява да преформулира историческия му принос към идеологията, което и ще проследим след малко в случая Скравена. Въпреки това останалите революционери са преди всичко национални герои, едва след утвърждаването на комунистическата партия героите на Възраждането и Освобождението започват да се възприемат малко по малко като принадлежащи към комунистическия режим и идеологията. Тоталитарната партия има нужда да възприеме миналото, за да се утвърди в бъдещето. А какво по-добро от инкорпорирането на революционните герои и истории и обвързването им с идеологията на партията. Румен Даскалов представя ясно употребата на възрожденските герои и истории в своя труд „Как се мисли Възраждането“. За начало на символната употреба на Възрожденската епоха Даскалов определя Димитър Благоев и обвинението му, че следосвободенското правителство не оправдава надеждите на Васил Левски. Позовава се и на Георги Бакалов, според който „първоначалните либерали, които се опирали на освободената и оземлена селска маса, били силно демократични и стоели близо до идеалите на Левски и Ботев. Обаче с развитието на капиталистическата система нейните носители ставали все по-консервативни и се отчуждавали от „най-великите завети“ на

Възраждането, тези на „политическата свобода на народа“¹¹⁹. Същевременно в лицето на комунистическата партия се явява продължителят на възрожденските, революционни идеали. Още през 1924 г. Георги Бакалов започва обвързването на героите с комунистическата идеология, пише Даскалов. Приемствеността между двете се изразява в класовата борба и по-специално чорбаджийската. Ботев, както бе споменато по-рано, е най-използваният революционер в комунистическата история на България. Определян за пророк на бъдещето („прозря бъдещето“¹²⁰, „вожд на неизчислимата рат на пролетарски легиони“¹²¹), поставен е начело на пролетарската революция. За абсолютно начало на възприемането на героите от Априлското въстание и Освободителната война, Румен Даскалов поставя един от докладите на Георги Димитров на Седмия конгрес на Коминтерна през 1935 година¹²². След този момент не само Христо Ботев е възприеман и обвързван с комунистическите цели и идеали, а изобщо всички революционни герои, идеи и събития. Възникват организирани четения на „Епопея на забравените“, поклонения до местността Оборище, преиздават се „Записките“ на Захари Стоянов. По време на Втората световна война героите на Априлското въстание се използват за наименуване на партизански чети. След установяването на режима започва и легитимирането на героите и революционерите и затвърждаването на култа към тях. Възрожденските личности се превръщат в „специални мъртви“¹²³, които са повод за културни практики и формиране на национални и политически идентичности. Това най-ясно се изразява в промяната и вмъкването на нови елементи в честванията, тяхното тържествено провеждане, издигането на паметници. Характерно за честванията в периода 1944 – 1989 г. е маргинализирането на религиозната част, тя вече не се провежда – църквата е отритната. Религията не е основен двигател на честванията. Панихидата и религиозното почитане на паметта вече са изместени от тържествеността.

Религиозният характер на честванията, още от самото им стартиране в първите години след историческото събитие, е неопровержим. Освен политиката на

¹¹⁹ Даскалов, Румен, *Как се мисли Възраждането*. София: Просвета, 2013, 249 с.

¹²⁰ Цит. по: Бакалов, Георги. *Нашите революционери*. В: Даскалов, Румен. *Как се мисли Възраждането*. София: Просвета, 2013, с. 251.

¹²¹ *Пак там*, с. 42.

¹²² *Пак там*, с. 254–255.

¹²³ Вуков, Николай. Тленните останки на специалните мъртви. В: Колева, Даниела състав. *Смъртта при социализма героика и постгероика*. София: Център за академичния изследвания, 2013, с. 21–53.

национализиране, религията и църквата са също основен двигател в установяването им сред събитията от национално значение. Мястото на смъртта и църковния ритуал в българския бит и традиции е основен двигател в първите години на възпоменателните чествания. За да проследим съвременната ситуация, трябва да се обърне поглед към религията в периода 1944 – 1989 г. Къде в държавната обстановка се намира Българската Православна църква, каква е ролята ѝ в културата на българите и до какво водят промените, продиктувани от новата власт?

След преврата през 1944 г. участието на Църквата е умишлено ограничено в обществения и личен живот на българите. По този начин се освобождава духовното пространство в самоопределянето на хората, а властта си осигурява още едно поле за контрол на обществото. „Целта на държавната политика през комунизма е да обезличи църквата като институция и да я заличи като значим обществен фактор“¹²⁴ и новопровъзгласилата се власт подема разчистване на неудобните лица. В това число са интелектуалци, обществени личности, църковни представители. По модел на руската политика, българската власт подема същите действия, но вместо в 30-годишен период ги реализира в няколко месеца. От една страна, това е начин за по-лесно установяване на властта, а от друга, води до изтласкването на Църквата в периферията на държавната и партийна политика. Още в първите години на новата власт Българската Православна църква е репресирана и контролирана и постепенно се маргинализира, отдалечава се от обществения и политически живот. Впоследствие през 60-те години знакови храмове в държавата са превърнати в музеи и паметници на културата: Рилският манастир е обявен за музей, а братството е разселено, храмът „Св. Атанасий“ във Варна също е превърнат в музей, повечето храмове в Несебър също, както и храмове в Созопол, Търново, Копривщица. Макар Църквата да запазва институционалния си характер, нейното символно съдържание, оформящо човешките нрави и битието на хората, е изпразнено от смисъл. Важните събития в живота на човек биват атеистизирани „да се създаде тържествена обстановка при сключване на граждански бракове и гражданска регистрация на новородените, като се използват елементи от народните традиции“¹²⁵.

¹²⁴ **Методиев**, Момчил. *Между кръста и компромиса*. София: Институт за изследване на близкото минало, 2009, с. 17.

¹²⁵ *Пак там*, с. 26.

*Мотото и днес може да бъде открито на Мемориал Априлци и Антонивановци в Батак, както и в Перушица като официален слоган на града.

По този начин религията в България е маргинализирана, тя не е основен фактор в съществуването и оформянето на човека, на преден план започват да се изтъкват други ценности. Религията, в началото движеща сила на възпоменателните чествания, вече е встрани от организирането им. Годишнините започват да носят друг символ, той е обвързан с постиженията на властта, героите се вписват в идеологията на партията, а събитията започват силно да се преплитат с властовите идеали и се използват за утвърждаването ѝ.

Този момент може най-ясно да се проследи в Скравена. Вече представихме как е възникнало честването в Скравена, как през 30-те години се добавят нови моменти, които привнасят към ритуалното спомняне светски моменти и придават тържествен характер. Споменахме и че една от големите цели на Георги Попдимитров е била да се изгради мавзолей/костница за погребаните четници в Скравена през 1876 г. Желанието на Попдимитров се реализира през 1973 г., когато е задействан и проектът за изграждането на паметник костница. Това се случва след официална визита на Людмила Живкова на една от годишнините на 2 юни. Причината за визитата е вследствие на развил се спор за изнемване на останките и преместването им във Враца през 1968 г. Обществеността както от Скравена, така и от общината се надига и се противопоставя на предложението на Йордан Веселинов – всичко, свързано с Ботевата чета да бъде преместено на едно място. През 1982 г. черепите са тържествено преместени в паметника костница. На откриването присъстват държавният глава и гости от цялата страна (*фотография в Приложения*).

Промените след 1944 г. влияят и на отбелязванията в другите изследвани градове. Религиозните елементи са премахнати, или остават в периферията (почти незабележими). В Батак съвместно с Априлци започва да се отдава почит и на убитите 21 партизани от отряда „Антон Иванов“ и 9 ятаци. За да е легитимно отбелязването, партията търси връзка между двете и я намира именно в мотото: „Две епохи, един идеал – Свободата!“.

Съчетаването на двете чествания в едно е придружено от излагането на останките на Антонивановци в църквата „Св. Неделя“ до тези на загиналите в Баташкото клане. Откриването на музея в града (за 100-годишнината от Априлското въстание) е и моментът, в който костите на партизаните са преместени от църквата в специално

изградена крипта, посветена на Антонивановци¹²⁶. Така управляващата власт използва отпадането на старите традиции, за да вкорени новите, оправдаващи собствените ѝ действия. Отбелязванията в различните градове се обвързват с идеологията на Партията. Откриване на заводи, манифестации, студентски събори са новите елементи в отбелязването на годишнините. Религиозните шествия са заменени с поставяне на венци по паметните места, организират се туристически походи по стъпките на Априлци. Провеждането на годишнините се отразява във вестниците като „големи народни тържества“¹²⁷. Подетата в следосвобожденска България инициатива за превръщане на честванията в национална гордост, в социалистическа България вече е факт. Отбелязването на 100-годишнината във всеки един от градовете е грандиозно. Съпроводено от събития – знакови за социалистическото развитие на местността. В Перушица по повод 100-годишнината е открит Паметник на Трите поколения¹²⁸. Архитекти са Любомир Шинков и Владимир Рангелов, скулптор е Любомир Далчев. Паметникът е символ на три знакови събития от българската история – Априлското въстание, Освободителните войни и Септемврийската революция. Ясен пример за обединяването на режима с исторически събития от миналото, с цел възприемането му и обединяване на героите от различните епохи. Бенедикт Андерсен откроява два взаимосвързани принципа на социалистическите страни, които тук са ясно видими – революцията и национализма. Нацията и стремежите ѝ се преплитат именно с идеологията на партията чрез целенасочено обвързване на една революция (довела до управляващата власт) с предишната, която вече е възприета от общността и носи конкретно значение в колективното съзнание.

В последните години на режима отбелязването на годишнините вече има друг облик. Възпоменанието и спомнянето е изместено от тържествеността и култа към героизма. Религиозният характер е маргинализиран и се появява отново едва в началото на 90-те, но влиянието му не е същото както в първите години. Към почитането на

¹²⁶ Информацията е взета от в. „Знаме“ от 2010 година, от архива на читалищната библиотеката в град Батак, но поради начина на съхранение не е възможно да бъде посочен точният брой.

¹²⁷ *Пак там*, Архив към читалище в гр. Батак

¹²⁸ **Божилова**, Михаела. Саркофагът над Перушица. В: *Светини. Паметникът на трите поколения* [online]. Исторически музей Перушица [Прегледан на: 23.05.2023, 12:08 EST]. Достъпно от:

<http://museumperushtitsa.com/svetini/pametnikat-na-trite-pokoleniia>

загиналите се прибавят нови елементи, които постепенно се превръщат в традиция. Реализира се втората трансформация на възпоменателните чествания. В процеса на времето възпоменателните чествания се оформят и възприемат с идентична визия, изразяваща се в сходни практики и символи.

Терминология от полето на антропологията и науките за култура – Има ли травма всъщност?

Представянето на съвременното състояние на възпоменателните чествания, разказът за теренните наблюдения и отговорът на основния въпрос изискват прецизиране на идейната концепция за травматичността на събитията. Неведнъж текстът представи, че честванията отбелязват смъртта на конкретни личности и историческите събитията около тяхната кончина. Отбелязванията възникват като възпоменателни панихиди, помени. Те в същността си са спомняне на травматичен момент от българската история. Защо точно травматичен? Кое е травматичното в тях? И по-конкретно наистина ли в същността си те съдържат травма?

Всяка една от разглежданите годишнини възниква от исторически момент в миналото. От случването на първичното събитие до днешния момент, годишнините генерират смислови символи, свързани не само с регионалната общност, но и с голямата, национална общност. Първоизточникът на всяко събитие (първичният момент, който се чества през годините и днес) е свързан с поругаване на човешките права, макар и този подбор на думи да не се отнася съвсем към момента на случване (подобни термини като „човешки права“ и изобщо идеята за индивида и неговата свобода възникват много по-късно. Но от друга страна, те възникват именно от нуждата човешките взаимоотношения и двойката „редно-нередно“ да бъдат поставени в някакви общоприети граници.). Към самия момент на случване събитията известно време остават на регионално ниво – те са регионални трагедии. Докато не идва моментът, в който честванията се развиват до смисъла на важни събития за националното самосъзнание. Впоследствие събитията се превръщат от регионални дати, чието случване е по-скоро за местната общност и запазването на нейната колективна памет, в национално значими за целия народ. Чрез тях общността създава обща/колективна памет, монумент на миналото, около който се сформира местното самохарактеризиране и самоосъзнаване. Важен момент в този етап (преди отбелязванията на историческите събития да се превърнат в национални) е първичната връзка между тези, които случват събитията, и тези, заради които се случват

събитията, именно загиналите. Присъстващите на отбелязванията в самата им зора са предимно роднини на загиналите, свидетели, участници и хора, тясно свързани с историческото събитие. В техния живот то е преломен момент. Преди да придобият национално значение, честванията се реализират в рамките на местното пространство. Техният характер е предимно локален. В този етап от историята на събитията те се характеризират най-вече с травмата. Сред организаторите и присъстващите на събитието все още се пази ясен спомен за случката. Това е и моментът, в който историческото събитие се формира в травма, която се предполага да остане в основата на събитията и до днес. От една страна, изследваните чествания са с травматичен характер в същността си – те изначално, събитийно са травматични. От друга страна, подобни събития създават редица линии и връзки в последващи събития, тълкувания и изграждане на абстрактния свят около нас. Тук е мястото изследваните събития да бъдат разгледани именно и от гледната точка на историческата травма. Терминът историческа травма се въвежда за първи път през 1998 г. от *Brave Heart and DeBruyn*¹²⁹. Активно започва да се изследва и използва, когато изследователите се обръщат към събитията от Втората световна война и събитията в Руанда. В България терминът се разглежда подробно от Георги Станков¹³⁰ в неговата статия „Историческа травма: когато гръм удари, ехото (не)заглъхва“, публикувана в сп. „Политика и сигурност“, бр. 3 от 2019 г. В своята статия авторът представя изследвания по темата за „историческата травма“ – в какво се изразява, как и кога се предава и какви биха били похватите за справяне в нея.

Едно от основните и най-ясни определения на „историческата травма“ Станков представя посредством изследователя Сотеро, а именно: тя е следствие на някакво събитие, което е наложено от една господстваща общност на друга и е умишлена; травмата не е едноактов момент, тя се случва в продължение на времето; събитията отекват през цялото население и така се създава универсален травматичен опит; мащабът ѝ прекъсва естествения ход на събитията и променя битието на хората, по този начин тя става част и от следващите поколения¹³¹. В статията си Станков продължава да разглежда термина чрез формулировката на Сотеро, а именно трите основни конструкта на историческата травма:

¹²⁹ **Станков**, Георги. Историческата травма: когато гръм удари, как ехото (не)заглъхва. В: *Политика и сигурност*, III, [Диск], Пловдив, година III, брой 3, 2019, Пловдив: ИК ВУСИ, ISSN 2535-0358, с. 64.

¹³⁰ *Пак там*, с. 65.

¹³¹ *Пак там*, с. 65.

- „преживения исторически травматичен опит“ – в настоящия случай това е самото случване на историческите събития – Баташкото клане в Батак и погромът на въстанието в Перушица, обсадата на Карлово и последвалата насилствена смърт над населението, в Скравена по опосредстван начин – смъртта на Ботев и четниците.

- „травматичните последствия от преживения опит“ – ужасът на съвременниците от преживяното, споменът за него и подсилването на ефекта от изследователи, чуждестранни кореспонденти и отзвукът на събитията, още повече подсилван от авторите представени в първа глава – Захари Стоянов, Иван Вазов и пр.

- „Предаването на историческата травма през поколенията“¹³² – поставяне началото на годишнините първо като спомняне/панихида, а впоследствие превръщането на събитията в неразривна част от културния календар на всяка местност.

Друг основен елемент е терминът „постпамет“, който е важен и за настоящото изследване, терминът е формулиран от Хирш¹³³, който дефинира именно момента, в който травматичното събитие се предава на следващите поколения посредством спомени, разкази, определен модел на поведение. Характерна е за хората, които не са изпитали травматичното събитие от първо лице, но са слушали истории от близки и роднини. Те са запомнили преживяванията и до някаква степен ги възприемат като свои. В настоящото изследване посттравмата може да се отнесе към Батак, Перушица (до някаква степен) и Карлово. От една страна, за наличието ѝ свидетелстват провеждането на ежегодни чествания и отделните елементи, които съдържат. От друга страна, във всеки от наблюдаваните терени се срещат основни носители на постпаметта – наследници на преживели събитията, които и днес разказват историите на своите роднини. Те изпитват силна емпатия към случките и ги възприемат като свои собствени, а впоследствие ги предават на близки, роднини и наследници (по време на наблюденията във всеки град имаше по един възрастен респондент, който ми разказа семейната си история със сълзи на очи). За носител на постпаметта може да се определят и основните организатори на честванията – община, музеи, любителски колективи и др.

Освен травмата и последвалата я посттравма, наблюдаваните ареали придобиват една основна характеристика, която допълва твърдението за посттравмата, предаваща се

¹³² Пак там, с. 65.

¹³³ Пак там, с. 65.

от поколение на поколение. Става дума именно за „география на ужаса“¹³⁴ – определение, въведено от Александър Кьосев именно за географския ареал, на който се реализира Априлското въстание. Районът на Априлското въстание и до днес се самоидентифицира с ужас, травма, трагични събития, случили се по време на Априлското въстание и Освободителните войни. Свидетелство за това самовъзприемане на общностите от този регион са на първо място музейните експозиции и разказите, предавани през поколенията. Основният наратив, който представят тези райони, е този за зверства, кръвопролития и голямата саможертва. Районите продължават да се възприемат така и днес, и може да се наблюдава в реакциите на посетители в социалните мрежи, съвременните документални филми и други актуални в настоящето похвати за предаване на миналото. Допълнително потвърждение на „география на ужаса“ е и превръщането именно на историческите събития от Априлското въстание в основна дата в културния календар на местната общност. Така се оформя обликът на годишнините, от една страна, те са заstopорени в облика на геройството и саможертвата без възможност за разглеждане от изследователска гледна точка. От друга страна, терените продължават и до днес да предават историята за трагизма посредством разнообразни похвати, местни артефакти и истории. Предаваната памет се приема от общността като предпоставка на знанието и постепенно придобива абсолютни измерения.

¹³⁴ Кьосев, Александър. Тракия, преднационално, национално и комунистически... В: **Знеполски, Ивайло** състав. *Около Пиер Нора: места на памет и конструиране на настоящето*. София: Дом на науките за човека и обществото, 2004, с. 370.

Паметта отдавна се оказва вкоренена повече в „местата“, отколкото в хронологията на историята. – Михаил Ямполски, „Без бъдеще“¹³⁵

Дотук текстът представи възникването на Големия разказ за Априлското въстание и революционното движение и изграждането на пиедестала на героизма в българската история. Представени бяха първоизточниците в литературата и науката, които спомагат за извайването на образа на изследваните исторически събития, а впоследствие и съвременните изследователи, които обръщат значително внимание на този момент от историята. Преди текстът подробно да разгледа емпиричното изследване и неговите резултати, трябва да се проследи отзвукът на събитията в непосредственото близко минало, по какъв начин тези моменти от българската история резонират днес, как общността ги възприема и съответно позиционира в метафизичния свят на националната история и самочувствие. Историческите събития и личностите около тях са вдъхновители на редица художествени произведения и основен елемент в националната гордост и самосъзнанието за героично минало на обществото, но също така повдигат и разнообразни дебати. В следващите редове ще бъдат представени различните дебати и конфликтни моменти от случването на историческите събития и техните отбелязвания през годините. Включването им допринася за оформянето на основната рамка, в която съществуват възпоменателните чествания, преди да се представят резултатите от теренното наблюдение.

Случаят Батак може да бъде даден за пример, който да представя превземането на историята, по-точно как събитието придобива грандиозни размери в представите на хората и не подлежи на изследване. Историята е придобила статута на абсолютна истина и науката вече няма думата, тя е изгубила битката. Докато в първите години след 1876 г. мемоаристите и историографите представят Батак като трагизъм, постепенно през годините до съвременната ситуация историята му се превръща в тема табу, която който дръзне да изследва бива заклеймен. Историята на местността има едно измерение, и то е трагично, постепенно придобило символ на героизъм – светиня в българската история. И този образ до такава степен е станал абсолютен, че днес е невъзможно да акумулира друга гледна точка. В по-съвременната история на града и събитията от 1876 г. има няколко интересни за проследяване момента. Първият е разразилият се дебат около изкуствоведката Мартина Балева и съвместната ѝ работа с Улф Брунбауер. Проектът е

¹³⁵ Ямполски, Михаил. *Без бъдеще*. София: Същности, 2019, с. 81.

подкрепен от фондация *Robert Bosch Stiftung*, и се занимава с Батак като място на памет и конкретно ролята на картината на Антонии Пиотровски (1853 – 1924) в конструирането на „мита“ за Батак. Авторите са обвинени в „пренаписване“ на историята за Баташкото клане. В действителност проектът се занимава с историята на картината и събира информацията, вдъхновила художника. Мартина Балева прави обстойно хронологично разследване¹³⁶ на създаването на известното произведение „Баташкото клане“ (1892 г.) (*картина в Приложения*) и мемоарите на автора. Впоследствие от проекта произлиза сборникът със статии „Батак като място на паметта“. В статията си Балева подробно описва картината на Пиотровски, символика, значения и препратки, представя информация за художника, както и литературните източници, които са го вдъхновили. Балева установява разминаване в твърденията на художника и хронологията на издадените информационни текстове. Тя задава основния въпрос, а именно: „Но след като по всичко личи, че Макгахан е източникът на Антони Пиотровски, защо тогава той назовава Захарий Стоянов като автор на литературната основа на картината години – авторката обобщава както ясен, от повече е Отговорът.¹³⁷“ след появата на картината, с промяната на политическата ситуация и изграждането на определена история около събитията, която се поддържа и от властта, паметта на Пиотровски му „изневерява“ и той се нагажда към ситуацията. Близо век по-късно, със своята статия Мартина Балева поставя въпроса за идентичността, борбата на властта и оформянето на националния разказ. Възстановява дискурса около Батак и засяга похватите на властта за затвърждаване на националната идентичност. Последвалият скандал е неизбежен, а коментарите варират от обвинения в невежество до такива в целенасочено опорочаване паметта на загиналите. Първата стъпка в опорочаването е преекспонирането на конференцията и изследването на Мартина Балева, подета от вестник „24 часа“. На първа страница, на 24 април 2007 г., излиза заглавие „Нямало баташко клане“ (*снимка в Приложения*). Статията във вестника е последвана от упреци, заплахи и опровержения на тези, които дори не съществуват в проекта. В „защита на Баташкото клане“ застават директорът на историческия музей, тогава Божидар Димитров, редица историци, политически личности, стига се до отказ от страна на БАН да предостави зала за конференцията и прочее, и прочее примери. Общата картина е

¹³⁶ Балева, Мартина. *Кой (по)каза истината за Батак*, в. **Култура**, бр. 17/ 05 май 2006 г.

¹³⁷ Балева, Мартина. *Образът на Батак в колективната памет на българите*. В: Балева, Мартина, Брунбауер, Улф състав. *Батак като място на памет*, Изток-Запад, с. 18.

неприятна, а основният въпрос, че никъде в изследванията не се говори за отричане на историческото събитие и „фалшива“ национална идентичност, не се поставя. Вследствие е създадена подписка в защита на изследователите и мястото на науката в страната¹³⁸. В резултат проектът не е завършен, а конференцията се отменя. Медийното и политическо влияние е осезаемо. В продължение темата намира място в публикациите и работите на немалко изследователи и историци, включително в годишника на Историческия музей в Батак¹³⁹ от 2016 г. В текста си, публикуван в сборника като първа статия, Илия Тодев определя Балева така: „(...) тя не защитава българска позиция и в България е смятана за манипулатор на миналото в съответствие с доктрината на неоосманизма“¹⁴⁰.

През 2019 г. същият автор публикува книга със заглавие „Батак в Априлското въстание – и в българската памет“¹⁴¹. Изданието е сборник с различни трудове на автора по темата за Батак, които той сам определя като „писани в различно време и по различни поводи, но обединени от една цел – формиране на научно виждане по темата „Батак““¹⁴². По въпроса за конференцията на Мартина Балева и Улф Брунбауер авторът определя, че *словосъчетанието „Митът Батак“*¹⁴³ е акцентирано и заключава: „Под претекст за антишовинистичната и антикомунистическа деконструкция на българската памет, тогава беше направена небезуспешна неоосманистична пропаганда“¹⁴⁴.

И ако в статията си в годишника на ИМ – Батак, Илия Тодев, споменава Балева и нейните възгледи по въпроса с Батак съвсем кратко, то тук е отделена цяла глава. Извадени са писма на председателя на ВВАВ (Берлин-Бранденбургска академия на науките), в които е представен проблемът, създаден от ТВ „Скат“ в предаването „Завярат българска“ и в обяснение на Илия Тодев за гледната точка, която не е представена в документите. В общи линии ВВАВ се обръща към БАН във връзка с уронване

¹³⁸ Историци откриха петиция в защита на свободата на научните изследвания. В: Europe.bg [онлайн] 30.04.2007. [Прегледан на: 23.05.2023, 12:25 EST]. Достъпно от:

<http://old.europe.bg/htmls/page.php?category=5&id=8288>

¹³⁹ **Известия** на исторически музей - Батак, том IV. *Цит. съч.*, с. 17.

¹⁴⁰ **Тодев**, Илия. *Цит. съч.*, с. 20.

¹⁴¹ *Пак там*, Тодев

¹⁴² *Пак там*, Предговор, с. V.

¹⁴³ *Пак там*, Предговор, с. VII.

¹⁴⁴ *Пак там*, Предговор, с. VII.

авторитета на Мартина Балева в предаването на въпросната телевизия. Въпросът с Батак продължава в следващата част от книгата на Тодев, в която е представена кореспонденция между различни научни представители в интернет форум.

„Митът Батак“ придобива големи размери предимно вследствие на интереса на медиите и политическите представители в страната. Конфликтът „Батак“ не приключва с Балева, а продължава своята градация до 2011 г., когато загиналите в Батак са канонизирани от Българската Православна църква като Баташки мъченици. Историята на Батак за местните е парадигмална за тяхната локална идентичност. От национална гледна точка са налице множество злоупотреби на историческия момент, преекспониран от медии и политически партии. И докато местните жители се опитват всячески да задържат определен статут на историческото събитие, да подчертаят трагизма и травматичния момент в историята си, управляващата власт се позовава на паметта единствено в изгодни моменти, когато има полза от включването си в скандал. Именно случаят „Митът Батак“ и производните му конфликти и ситуации свидетелстват за размерите, които придобиват Големите разкази около Априлското въстание и Освобождението и ролята на изследователя в тях, или по-точно заклеяването и на изследователя и на науката.

От една страна, е своеволният отговор на непровелата се конференция, събитията съвпадат и със закриването на предизборната кампания за евродепутати на партията. В същата година партия „Атака“ използва скандала за своето предизборно позициониране, под конфликтните надписи „Балева на дръвника, швабата юдеин – на кол!“¹⁴⁵.

Няколко години по-късно, през 2011 г. партия „Атака“ организира митинг в Батак. Партията е получила позволение от общината за провеждане на митинг от 18,00 ч., но той се състоява в 13,00 ч., по средата на литургията, провеждана в църквата „Св. Неделя“¹⁴⁶.

¹⁴⁵ **Шкодрова**, Албена. Скандалът около „проекта Батак“ послужи чудесно в кампанията на „Атака“. В: *Избори за Европарламент 2007* [online] Mediapool.bg, 18 май 2007, 18:06. [Прегледан на: 23.05.2023, 12:32 EST]. Достъпно от: <https://www.mediapool.bg/skandalat-okolo-proekta-batak-posluzhi-chudesno-v-kampaniyata-na-ataka-news128731.html>

¹⁴⁶ **Симеонов**, Цветан. Атака предизвика скандал в Батак. В: *Политика. У нас*. [online] bntnews.bg, 17.05.2011., 19:55 [Прегледан на 23.05.2023, 12:28 EST]. Достъпно от: <https://bntnews.bg/bg/a/53103-ataka-predizvika-skandal-v-batak>

От друга страна, основен фокус е канонизирането от Българската Православна църква на загиналите в Баташкото клане като мъченици през 2011 г. Официалното решение¹⁴⁷ е взето от Светия Синод през март 2011 г. и е извършено в храм-паметник „Св. Александър Невски“. Канонизацията е правов акт на църковната власт, според който след смъртта на определена личност тя се въвежда в сонм на светиите, определя се ден от годината, когато да се чества, и се написва неговото житие, съставя се специална църковна служба, а образът му се изписва на икона.

През 2013 г. Културно–историческо дружество „Будител“ – гр. Батак изготвя декларация за подмяна на националната памет в Житие на Баташките мъченици, както и за незаконно ползване от пловдивския митрополит на църквата „Св. Неделя“, в която се съхраняват останките на загиналите в Баташкото клане. В декларация се повдига въпросът и се изисква преглеждане на данните, съдържащи се в книгата „Житие на Баташките мъченици“. Според документа в текста на Житието основни исторически факти са подменени с измислени такива. Изброени са:

- грешката, че водителят на въстанието в Батак е убит, а всъщност той умира 49 години по-късно (става въпрос за Петър Горанов);
- предателят Ангел Кавлак също е канонизиран, а за да се потвърди достоверността, че е предател се дава пример Захарий Стоянов;
- липсата на Макгахан и представянето му в житието просто като „летописец“.

Първата точка завършва с думите: „Тази подмяна на историческа истина с лъжливи твърдения, поражда съмнения, че е в ход продължение на проекта на Мартина Балева с цел обезличаване на българския дух и история, но в много по изтънчен вид – зад маската на православието, непочтено ползвайки за това вярата на хората!“¹⁴⁸.

¹⁴⁷ **Свети** Синод на БПЦ. Канонизация на баташките и новоселските мъченици. В: *Документи* [online] православие.бг, 31.03.2011. [Прегледан на: 23.05.2023, 12:35 EST]. Достъпно от: <https://www.pravoslavie.bg/Документи/канонизацията-на-баташките-и-новосел/>

¹⁴⁸ **Декларация** от батачани и българи-родолюбци. СРЕЩУ ПОДМЯНА НА НАЦИОНАЛНАТА НИ ПАМЕТ чрез ЖИТИЕ НА БАТАШКИТЕ МЪЧЕНИЦИ и незаконно ползване от Пловд. Митроп. В: *Blog.bg* [online], 29 май 2013, 11:11 [прегледан 14.04.2023]. Достъпно от: <https://buditel1batak.blog.bg/history/2013/05/13/d-e-k-l-a-r-a-c-i-ia-ot-batachani-i-bylgari-rodoliubci-sresh.1110009>

Текстът хули още определения в Житието на батачани от сорта на „Христовите Агънца“, „стояли и смирено чакали“ и прочее, и прочее. Също се обръща внимание и на статута на църквата музей „Св. Неделя“ за промяната ѝ на собственост и обвинение в: „съставяне на документ с невярно съдържание, с което е засегнат обществен интерес и са нанесени материални и морални вреди в ущърб на нацията и историческото ни наследство“¹⁴⁹.

Целият текст завършва с поставяне под съмнение целта на канонизирането на Баташките мъченици. Декларацията не получава отговор от институциите, до които е адресирана и през 2014 г. следва още една¹⁵⁰, която е адресирана и до Европейския парламент „Комисия по култура и образование“, Европейския парламент „Комисия по Човешки права“, ЮНЕСКО, Българо-Американска фондация „Макгахан“. Вторият документ, с обръщение към европейските институции, представя съставения акт, който определя църквата костница в Батак за общинска собственост, за незаконен, а кмета на града – за виновен. Също така изисква да се възстанови музейния статут на църквата. Да се наложи забрана за палене на свещи в църквата. В писмото се настоява да се проведе изследване на костите и установяване тяхната увреденост, вследствие на „измиване с вино, масла и вода“¹⁵¹ и съответно тяхното консервиране.

В цитирания призив се продължава въпросът за фалшифицирането на историята от Мартина Балева и Улф Брунбауер. В случая става въпрос за икона, изготвена по повод канонизирането на Баташките мъченици, и се иска преустановяване на печатане и продаването на иконата, определяно като „Национално предателство срещу нашето Отечество-България чрез фалшифициране на истинската история за Априлското въстание през 1876 г. и неговото потушаване, и които представляват продължение на антибългарския проект „Митът Батак“ на „учените“ Мартина Балева и Улф Брунбауер от Института за Източна Европа в Берлинския Свободен Университет“¹⁵².

¹⁴⁹ *Пак там*, Декларация.

¹⁵⁰ **Призив** за спасението на българския пантеон на свободата: църква-костница и музей “Света Неделя” гр. Батак. В: *Blog.bg* [online], 25 декември 2014, 11:14 [прегледан 14.04.2023]. Достъпно от: <https://buditel1batak.blog.bg/history/2013/11/17/priziv-za-spasenieto-na-bylgarskii-panteon-na-svobodata-syr.1207286>

¹⁵¹ *Пак там*, т.VI.

¹⁵² *Пак там*, т.VII.

По-горе бе споменато, че канонизирането на дадена личност е съпътствано от определени дейности, една от които е изографисването на икона, избирането на дата, на която се чества личността, и създаване на житие. От двете обръщения, представени по-рано, стана ясно, че общността не е съгласна с текста в житието и го определя за неверен и нанасящ материални и морални щети на националното съзнание. Казусът с иконата също е интересен. Иконата е изографисана от зографа от Хисар Мирослав Асенов. Представлява композиция, в чиито център е храмът „Света Неделя“, в двора са изографисани отец Нейчо, отец Петър, богомолци и деца. В четирите ъгъла на иконата са представени четири сцени: мъченичеството на Трендафил, избиването на седемте дъщери на свещеника, опожаряването на училището и жените, копаещи кладенец с голи ръце в самата църква. Идеята за композицията на иконата идва от американски монахини, посетили града, те попаднали на изложба, посветена на местния фолклор, която представяла автентични носии от региона. Впоследствие изработването на иконата на база техните впечатления, вдъхновява зографа Мирослав Ангелов. Крайният резултат е, че мъчениците са облечени в смесица от видове носии, характерни за турското население от друг родопски край¹⁵³. Иконата е върната за преправяне и към днешна дата мъчениците са изографисани с правилните носии. Тази грешка обаче води до разнообразни конфликтни моменти, които се „възраждат“ през период от време – често в социалните мрежи се представя снимка на първата икона със сгрешените носии.

Връзката на Батак с националното самосъзнание е изключително здрава и не подлежи на коментар. Местните жители, освен на регионално ниво, но и на национално, са със самосъзнанието за велика местна история, която ревностно пазят и коригират. Тяхното колективно самоопределение в същността си представя голямата роля на батачани в историята, националната идея и паметта. Идеята за славното и мъченическо минало е ревностно пазена от местните жители.

В своята статия Станков определя историческата памет като „Заклучена в историята и неспособна да я надмогне“. В изследваните терени се откроява един много важен момент, свързан с отбелязванията, а именно невъзможността за включване на изследователското поле, занимаващо се с конкретните исторически събития. Съществуват няколко конфликтни момента от възникването на честванията до наши дни. Тези конфликти се характеризират с разглеждането на историческото събитие през

¹⁵³ Скриншот в Приложения: Скриншот 3

призмата на изследователи на изкуството, историята и прочее. Идеите, характерни за полето на науката, чиято цел е да обори или потвърди дадена хипотеза, във всички случаи са отхвърлени от общността. По-важното е, че са отхвърлени както от местната общност, така и от голямата национална общност. Това е и свидетелство за отказа от надмогване на травмата. Историческата травма в случая достига до определен момент и се „закотвя“ в него, всяка хипотеза бива отхвърлена и заклеямена като опит за посегателство върху „историческата истина“. По този начин травмата на историческото събитие е факт. Тя остава заключена в определени употреби на историята и създава илюзията, че не може да бъде превъзможната и съответно да бъде разглеждана от друг ъгъл, освен на травматичното. Инициативата подета непосредствено след Освобождението, за издигане на героите в култ и превръщане на трагичните събития в национални моменти, които създават обща културна памет, е първата стъпка към затвърждаването на историческата травма. Втората стъпка се изразява в периода 1944 – 1989 г. за обвързване на партийната идеология с героите на историческите събития.

В продължение на близо 150 години драматичните събития от Априлското въстание и Освободителната война продължават да се случват и да имат значителна тежест в събитийния календар на страната. Те не съдържат в себе си единствено възпоменателен характер, а символизират също героизма и единството на нацията. Този символ не остава единствено в пределите на миналото като характерна черта за тогавашните българи. Героите и участниците в историческите събития и днес се инкорпират символно в определени ситуации. От една страна, историческите герои са символи и патрони на определени субкултури, но от друга, техни фрази и изрази се употребяват политически – по време на избори или за да вменят определени смисли по време на протести. Налице има политически вентрилоквизъм¹⁵⁴, който е характерен за всеки политически период в страната от случването на историческите събития до днес.

Терминът е въведен от Жоау Фелипе Гонсалвес, който го определя като действие на управляващия елит, в което се тълкуват заветите на предците и се обвързват с целите на властта, като по този начин съвременната власт се саморегламентира посредством установените исторически и морални ценности. Гонсалвес представя политическия вентрилоквизъм с паметниците на Хосе Марти в Куба и употребата им по време на

¹⁵⁴ **Гонсалвес**, Жоау Фелипе. С паметниците шега не бива: изображенията на един герой в социалистическа Хавана. В: Как (и какво) помнят паметниците?... [онлайн], Семинар_BG, бр. 15, 15 юли 2017. [Прегледан на: 23.05.2023]. Достъпно от: <https://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy15/679-s-pametnitsite-shega-ne-biva.html>

разнообразни политически събития и чествания за изграждане на авторитет сред обществото в лицето на управляващата партия. Характерно за термина е, че политическите възгледи се обвързват с визуални и скулптурни изображения на революционера. Макар не съвсем идентично, политическия вентрилоквизъм е налице и в настоящото изследване. Поставяйки началото с институционализирането на честванията с трансформацията им от панихида/спомняне в честване на смъртта и героизма. Продължава с обвързването на героите с политическия режим в периода 1944 – 1989 г. и цялата политика за национализиране и приобщаване на героите към идеите на режима. И завършва със съвременните употреби на историческите събития и техните изследователи в предизборни кампании, посещения на честванията и прочее. Геройската смърт често е обект на политически употреби с основната цел същата да се легитимира пред обществото и да спечели доверие. Както изброихме вече, в периода 1944 – 1989 г. това е най-явно с обвързването на революционерите с партизаните в Батак, съчетаването на кръгли годишнини от историческите събития с откриването на фабрики и други постижения на партията, а по-късно с конкретните почетни гости и партийните изяви по време и непосредствено преди отбелязванията. В последните трийсет години политическият вентрилоквизъм се изразява в действията, подобни на митинга на партия „Атака“ през 2011 г. в Батак, в речите на почетните гости в останалите терени и засиленото присъствие на политически представители около предстоящи избори.

Дотук възпоменателните чествания бяха позиционирани в научното поле като генератор на историческа травма и посттравма. От друга страна, са и едни от основните събития, подхранващи националната общност. Априлското въстание и Освобождението са едни от най-сериозно застъпените исторически моменти в културно-историческото наследство на България. В настоящето изследване се наблюдава именно конкретно осмисляне на историческите събития и градирането на историята в основен двигател за саморазбирането на общностите, формиране на самовъзприемането за наследници на героични подвизи и хора, а историята се застопорява в конкретна смислова рамка, която не търпи промени и критика.

От друга страна, в опозиция на изброените дотук черти на наблюдаваните терени се позиционира празничният характер на съвременните чествания. Мотивацията за провеждането на това изследване и провокатор на по-задълбочен анализ е именно усещането за празник по време на ежегодните отбелязвания. Провеждането на ежегодното чествания на изброените исторически събития е съпътствано от поредица от мини ритуали, включени в терените, с изключение на Карлово и отбелязването на

Страшното. Атмосферата преди и по време на годишнините е преди всичко тържествена и постепенно преминава в празнична. От гледна точка на обществеността усещането по-скоро клони към празничност – хората обличат официални дрехи, подготвят се предварително за деня, в повечето терени дните на отбелязванията са неработни или с намалено работно време, живеещите в чужбина или други населени места се завръщат, подготвят се семейни сбирки, в населеното място присъстват панаирни сергии, а официалната програма обикновено завършва с концерт. Моделът на поведение на присъстващите се изразява в подновяване и поддържане на обществения живот, проявяват се обществените и социални връзки, за изследвателя витае еуфорията, а не травматичното, траурното. И тук възниква въпросът за характера на честванията и реализирането им. Трансформира ли се травматичното събитие в сакрален момент за общността и впоследствие превръща ли се в празник? В историята на честванията проследихме една трансформация през годините – тази, която променя спомнянето/панихида в общонационално честване. Когато за първи път останките излизат извън пространството си, а към честването се добавят нови елементи – присъствие на войска, културни срещи, музикални прояви. Първата трансформация е от траурния характер в тържествения, когато не се отбелязва само смъртта на загиналите, а се чества и причината, подтикът, а именно – геройската смърт. Представена бе и втората трансформация, която обвързва революционните герои с идеологията на партията, с основната цел легитимиране на режима и търсене на корените му в славното минало. Тази втора трансформация също и маргинализира първичния характер на възпоменателното честване – религиозния, като изменя същността им в тържествен и светски.

Възпоменателните чествания се превръщат в културна памет, с травматичен характер. Интегрирането на историческите събития в литературния свят, представянето им чрез редица мемоарни и исторически документи, впоследствие разглеждането им от гледната точка на различни изследователски полета, инкорпорирането им в последвалите политически промени в страната, са различните етапи в развитието на изследваните годишнини и техните употреби. В процеса на времето възпоменателните чествания търпят промени, докато не достигат до съвременната ситуация, която представлява основен интерес на настоящото изследване. Какъв е съвременният им характер и в какво се изразяват възпоменателните чествания днес, каква е символиката зад ритуалите и по-важното – как общността възприема годишнините и какъв смисъл влага в тях? За да отговори на тези въпроси, настоящият текст подробно ще разгледа

възникването на възпоменателните чествания, важните моменти през годините, оформили ги днес, и най-важното – съвременната ситуация.

Глава 4. Профил на съвременната ситуация

Априлското въстание постепенно си проправя път в националната памет и се установява сред останалите важни събития в българската история. Дотук текстът представи неговото отразяване в историческите извори и различните етапи и модели в развитието му. Както и основните казуси, разглеждани в по-късните години, от гледна точка на значението му и смисловите символи, които носи. Употребите му в периода 1944 – 1989 г. и разрушаването на религиозната свързаност с миналото, а чрез този акт и използването на историята за манипулативен инструмент в легитимирането и налагането на идеологията на властта. Акцент бе поставен върху моментите в съвременното, които по някакъв начин ни представят непоклатимия му образ сред обществеността.

Текстът проследи естественото преминаване на ритуалното спомняне в ежегодни отбелязвания и сакрализирането им във възпоменателни чествания, които се провеждат и до днес. Събитията постепенно придобиват сакрален статут в обществото. От една страна, първо религиозен, а впоследствие в смисъла на националната идентичност, която изгражда и легитимира нацията пред другите. Възпоменателните чествания са част от профанния свят, но по смисъл и значение са сакрални – легитимират и осмислят профанното. Те са именно сакрални дати от събитийния календар, чрез които общността (местна или национална) се поставя в световната рамка като нация със славно минало, позиционирайки се в света.

Михаил Ямполски пише: „миналото събитие може да се впише в историята само тогава, когато заема място в определена смислова конфигурация в някакъв период“¹⁵⁵. Чрез различните моменти и акценти, които бяха представени дотук се оформи смисловата и символна рамка, или по Ямполски – конфигурацията на събитието и неговото значение. Това е рамката, по която се води настоящото изследване, тя съдържа изходните символи и значения, които носят възпоменателните чествания, и е важна за оформянето на самото събитие в съвременната му ситуация. Тя зависи от историческите предпоставки на времето, защото както се открие в текста – събитията, свързани с Освобождението и Априлското въстание, освен че са наслоени с много значения, те често стават жертва на медийна, политическа и знакова употреба. А проследяването на

¹⁵⁵ Ямполски, Михаил. *Без бъдеще*. София: Същности, 2019, с. 29.

тези употреби ще спомогне за изграждането профила на съвременната ситуация и извеждането на основни хипотези за трансформацията на тези събития и има ли я в действителност. Кое то и предстои да бъде разгледано, акцентът ще бъде не в това какво дава/носи миналото, а какво човекът влага в него.

За да отговори на основния въпрос, който занимава настоящия текст, изследването се уповава на антропологични похвати – теренно наблюдение, разговори с присъстващи, организатори и пряко свързани със събитията респонденти.

Теренни наблюдения

Директното наблюдение бе проведено в периода 2017 – 2021 г. в градовете Батак (наблюдение направено през 2017, 2018, 2019 и 2020 г.), Перушица (2018, 2019 и 2020 г.), Карлово (2019 и 2020 г.) и село Скравена, Ботевградско (2019, 2020 и 2021 г.). Годишнините в градовете Батак и Перушица отбелязват Априлското въстание и се провеждат в периода април (Перушица) – май (Батак). Карлово и ежегодното отбелязване на Страшното се провежда всяка година на 20 юли, а на 2 юни Скравена ежегодно провежда честването на Деня на Ботев и загиналите за свободата. По време на наблюденията бяха направени интервюта с разнообразни респонденти (публика и представителите на основните институции организатори). Проведените интервюта бяха както формални (уговорени срещи), така и неформални (под формата на случаен разговор). В процеса на теренна работа се откриха няколко модела за провеждане на интервюта и набавяне на информация. Преди всичко предвид темата на разговорите, респондентите на първо време отговарят клиширано, с готови фрази. В голям процент от случаите отговорите рядко предоставят достъп до реално преживяното от тях. Поради тази причина част от разговорите не са документирани и са проведени в неформална обстановка, без предварително подготвен въпросник.

По време на изследването се разви и ситуацията с COVID-19, която на пръв поглед бе възприемана като препятствие в предвиденото провеждане на изследването. В процеса на работа и обмисляне на подхода и действията в момент на физически ограничения се откри идеята, че наблюденията по време на пандемия биха спомогнали за по-задълбочено изследване на проблема. Възникнаха въпросите „Къде в екстремната ситуация, в която се намира светът, се позиционира културната памет?“, „Продължава ли да има същото влияние културната памет и по време на ограничения и пандемии?“.

Стремежът на организаторите годишнините да продължат да се реализират под една или друга форма и във време на ограничения, доказва важността на възпоменателните чествания за местната общност и потвърждава естеството им на регионални събития.

В процеса на теренно наблюдение се открий ясна система на организиране и провеждане на годишнините. В три от четирите изследвани годишнини отбелязването е едно от най-важните събития за региона. Организацията навсякъде е от горе надолу и се извършва от местните управителни и културни институции (община, музей, читалище). Публиката (присъстващите), от друга страна, в голяма степен е пасивен наблюдател. Най-масабно по размер и организация е отбелязването на Априлци и годишнината от Баташкото клане в Батак и Годишнината от Априлското въстание в Перушица. Повтарящият се модел на отбелязване не се е променил особено през последните 30 години.

Батак

Ежегодното възпоменателно отбелязване в Батак чества Априлската епопея и Баташкото клане. Всяка година то се провеждат в периода 11 – 17 май, като е разделено на три части в няколко отделни дни (разпръснати в период от седмица). Продължителността се определя в зависимост от календара. Отделните части на годишнината биха могли да се разделят на религиозна и светска част. В няколкото дни, в които се провеждат честванията, е организирана разнообразна програма, която задължително включва литийно шествие, последвано от възстановка на Априлското въстание; Тържествена света литургия, последвана от заря-проверка и тържествен концерт (обикновено на 16-17 май). Останалата програма е изпълнена с фолклорен фестивал и/или културна програма (през 2018 г. – гостуващо театрално представление), почти всяка година последният ден от отбелязването се застъпва с Нощта на музеите.

Задължително литийното шествие се провежда в неделя, а 16-17 май са неучебни дни и се определят за официален празник на града. Неведнъж жителите са обръщали внимание на определението „тържества“ и „празник“, предвид специфичността на отбелязването.

Първата част е изцяло религиозна – литийно шествие. Шествието организирано преминава през паметните места в града, свързани с Баташкото клане. На всеки паметник се поднасят венци и се изнася панихида. Предвождано е от представител на

църквата (местния свещеник или негов заместник). Организира се от ИМ–Батак и Пловдивския комитет „Родолубие“. По традиция шествието започва в 12,00 ч. на обяд и е с продължителност до 15,00 ч. Характерно за него е, че от 2011 г. (когато и загиналите в Баташкото клане са канонизирани от българската църква) задължително присъстват рокери. Шествието се провежда под предварително обявен регламент: най-отпред е местният свещеник, който го води, следват децата на Батак в народни носии, доброволци (също в носии) и граждани, следвани от гости на града и местните. Най-отзад вървят рокери (не се споменават в регламента като отделна група), те ежегодно се организират сами и пристигат на големи групи непосредствено преди да започне литийното шествие или в самото му начало. Друго характерно за тях е, че никога не остават до края. Шествието обикаля централната част на града и по-точно паметните места. Започва от централния площад, продължава към следващата спирка (Богдановия хълм), отново се връща до площада и отива към другата част на града. Рокерите обикновено приключват обиколката при завръщането на площада след Богдановия хълм.

Шествието има и задължителни правила за участниците, публикувани в събитието, организирано от музея във „Фейсбук“¹⁵⁶. То включва:

1. *Баташките деца с венците, работещите в музея и отецът водят шествието;*
2. *След тях са батачани;*
3. *Зад тях са всички родолюбиви българи, дошли от всички краища на страната да почетат с нас загиналите за свободата на България;*
4. *Всеки сам преценява облеклото, с което ще почете паметта на загиналите за свободата на България;*
5. *Всеки сам и според силите си преценява каква част от шествието ще извърви. Шествието е дълго, много дълго. Паметните места са много и не всеки успява да обходи целия град. Хора могат да се включат в шествието от всеки етап.*

Забрани:

1. *Забраняват се всякакви политически плакати, символи и изказвания.*

¹⁵⁶ Исторически музей Батак. Задължителни правила за всички участници в шествието. В: *Литийно шествие – поклонение по паметните места от Април 1876 г.* [онлайн] Исторически музей – Батак, 11 март 2019. [Прегледан на: 23.05.2023, 12:48 EST]. Достъпно от: https://www.facebook.com/events/585059165295585/?active_tab=discussion

2. *Забранява се непристойно поведение и действия, несъобразени с целта на шествието.*¹⁵⁷

Първата част от възпоменателното честване завършва с възстановка на Априлското въстание и приключва в рамките на половин ден. Възстановката представя конкретно събитията, разигрвали се в Батак. По време на наблюдението структурата и разказът не са се променяли. Характерно за нея е, че акцентира върху победните моменти в историята. Не пресъздава разгрома на Априлското въстание или трагичните събития, разигрвали се в Батак.

Втората част може да се определи като светската част от честванията и се провежда в седмичен ден, който е и почивен за по-голямата част от хората в града. В нея се извършва тържествена вечерня в храм-паметника „Св. Неделя“. Литургията е водена от свещенослужители на Пловдивската света митрополия и на нея присъстват както основните управници в града, така и почетни гости. Непосредствено след литургията честването преминава в тържествена заря-проверка. Събитието включва произнасяне на речи от официални гости, връчване на почетни венци и поздравителни адреси, самата заря-проверка, наред с традиционните ѝ части, и завършва с концерт. В годините на теренно наблюдение концертите се състояха от участия на фолклорни формации и изпълнение на фолк певицата Малина (*Видео от началото на концерта в Приложения*).

В годините преди епидемията тържествената част на отбелязванията завършва с официален банкет, организиран от общината и с присъствието на почетните гости. Официалното събиране не се споменава в програмата и се провежда в единствения хотел в града.

Перушица – „Мъртвият празник“¹⁵⁸

Отбелязванията в Перушица протичат в един ден и съдържат обиколка по паметните места, свързани с историческото събитие, възстановка, реч и поднасяне на венци от гости, тържествена част, в която взимат участие деца от града, отбелязването завършва с тържествена заря-проверка. В последващите дни от честванията има спортни

¹⁵⁷ Приложения, Скриншот 1

¹⁵⁸ **Буковски**, Христо. Мъртвият празник. В: 1876 [онлайн], Исторически музей Перушица, [Прегледан на: 23.05.2023]. Достъпно от: <http://museumperushtitsa.com/bg/1876/martviiat-praznik>

празници и концерти. И тук се наблюдава сливане на празника на града с отбелязванията на Априлското въстание.

В Перушица обиколката по паметните места се нарича от местните „Походът“¹⁵⁹, и тук също се поднасят венци. Почитането на загиналите се извършва чрез панихида в църквата, в която са се затворили някога местните, която е активна единствено в този ден от годината (само по време на отбелязването в църквата се палят свещи). С това се поставя и началото на честването. Следва концертна проява на „наследниците на Априлци“ (стихотворения и песни в изпълнение на деца от местната детска градина и училище) и поклонение по паметните места. Отбелязването завършва с театрална възстановка и тържествена заря-проверка. Известно време възстановката се организира под формата на театрално представление. Спектакълът представя големия разказ на града. Обхваща периода от основаването през развитието на града до идването на Османската власт и създаването на местния комитет, избухването на въстанието и потушаването му. В него участват актьори, а за засилване на ефекта се използват видеостена, светлинни и звукови ефекти. Възстановката се състои на открито, на стълбите пред музея и е неизменна част от отбелязването на Априлската епопея. Голяма част от местните я очакват с нетърпение, въпреки че за три години тя търпи малко промени, и то предимно технически. Видът ѝ в последните две години на проучването е различен от този при първото посещение в града.

Местните определят отбелязването като празник на града, който всъщност е на 10 май, учениците се вълнуват за зарята и панаирната улица, а по-възрастните основно отдават значение на зарята и възстановката. Събитието е очаквано с нетърпение от местните и често използват момента, за да поканят свои близки и приятели на гости.

Скравена

Скравена и честването на Христо Ботев и загиналите в освободителните войни е изключително богат и интересен терен за изследване. От една страна, защото има добре водена и запазена документация за възникването на събитието и неговото утвърждаване на регионално и национално ниво. От друга страна, представя най-добре общата визия на възпоменателните чествания и техните трансформации през годините. Изследователската дейност на терен в Скравена бе реализирана в периода 2019, 2020 и

¹⁵⁹ Походът. [видео файл]. [Прегледан на: 23.05.2023, 12:52 EST]. 13.05.2018. Достъпно от: <https://youtu.be/FbZq39swZTU>

2021 г. Макар и по-голямата част от изследването да е проведена по време на пандемията, датата на провеждане на събитието не променя реализацията му. Събитието се организира ежегодно на 2 юни, а през летните месеци мерките, налагани от Министерството на здравеопазването, са сравнително по-леки с тези през останалата част от годината.

По време на наблюденията в Скравена и тук, както и на другите терени, се оформи конкретна форма на честването, която не търпи големи промени през годините. Възпоменателното събитие се състои от панихида в църквата на селото (присъстват предимно възрастни представители на местната общност и такива на местната управа), културна програма (включва оркестърна програма, някои години е имало и театрална възстановка на погребването на останките¹⁶⁰), историческо четене (културната програма може да варира – четене, представяне на книга, концерт), поднасяне на венци, тържествена заря-проверка. Всяка година присъстват представители от политическия елит. А събитието неизменно е съпътствано от панаирна улица. От разговори с респонденти по време на годишнината се открои мнението, че 2 юни се превръща в едно от най-важните събития в календара на района и селото. Честването до такава степен се сакрализира и превръща във важна дата, че годишният панаир се измества на 2 юни. Въпросът с присъствието на панаирните сергии е чувствителна тема, а различните представители от обществото имат различно мнение за панаира. За присъстващите като публика моментът с панаирните сергии е нормален и способства за възприемането на 2 юни като празник. Според техните наблюдения 2 юни възприема и функцията на важния за общността годишен събор, за който също са характерни панаирните елементи. В разговор с друг респондент, представител на организаторите, става ясно, че панаирната улица всъщност не е панаирна – „няколко сергии не са панаир“ (*транскрибирано интервю в Приложения*). При споменаването на панаир, свързан с честването на Ботевите четници, реакцията на респондента беше доста остра и крайна. В стремежа си да разграничи възпоменателното честване от панаир и празник, оправда панаирните сергии с взимания наем за тях от общината и че по този начин кметството покрива част от финансирането на самото честване.

¹⁶⁰ В проведените интервюта с респондента - представител на организацията от страна на читалището, се откриха няколко момента в честването. Програмата не се променя, с изключение на културната част. Една година (респондентът не можеше да си спомни коя) се е провело театрална възстановка в читалищния салон. Тъй като е от театрален характер според интервюираният не може да бъде повторена, тъй като хората вече са я гледали веднъж. Възстановката е била проведена в салона на читалището и е представлявала момента на погребване на главите през 1876 г. Друг културен момент в програмата е присъствието на духов оркестър, в някои години това е бил градският оркестър от Ботевград, в други години е бил военен духов оркестър. – *Транскрибирано интервю в Приложения*

Карлово

Карлово е последно избраната локация в наблюдаваните терени. Макар и последно добавена, локацията не е по-малко интересна от останалите. От друга страна провеждането на възпоменателното честване е коренно различно спрямо останалите. Теренно наблюдение тук е направено през 2019 и 2020 г. Всяка година се провежда на 20 юли. Организатори са общината, историческият музей и храмът „Св. Николай“. Фокус в годишнината е отслужването на панихида. През годините посетители на възпоменателното честване са били граждани на града, управляващи, местни представители на политически партии, общински съветници, гости на града, историци, ученици от СИП, летни занимални и организирани училищни екскурзии от учители по история.

Честването е изключително скромно спрямо останалите и се състои единствено от панихида на паметника на Страшното в града. Обикновено присъстват не повече от 30-ина души, голяма част представители на общината и историческия музей в града, както и работещи в храма „Св. Николай“. Предвид наситеността на културния календар на града, характерът на честването е разбираем. В същата седмица, в която се състои отбелязването на Страшното, в Карлово се провеждат и редица тържества и събития свързани с рождения ден на Васил Левски – най-важната дата в календара на града. Директорката на музея споделя, че през годините е имало идеи за промяна в отбелязването – да се организира паметно шествие с духовна музика из важните от събитието места в града (по примера на Батак), но така и не са осъществени (*транскрибирано интервю в Приложения*). През годините също е имало идея, по-точно в години на предизборни кампании, представител на различни политически партии са изявявали желание да се изгради мемориален комплекс на български и турски език, но това също така и не се осъществява.

Към днешна дата всички посетители на храма получават информация за събитията от Страшното, а паметникът им е станал неизменна част от туристическия маршрут в Стария град, наред с гроба на майката на Васил Левски. Отбелязването на годишнината от събитията е традиция за града, местните медии, сайтове и уебстраници разгласяват информацията за честването всяка година. Задължителната част в отбелязването е отслужването на панихида в памет на загиналите. Въпреки това

отбелязването на Страшното в Карлово ясно може да бъде разграничено от останалите терени. На първо място е поради късно възникналата традиция. Докато в другите терени историята на съвременното комеморативно събитие може да се проследи назад във времето, почти до първичното историческо събитие, в Карлово то възниква едва през 90-те години на XX век. На второ място, богатият културен календар на региона поставя акцент върху рождението на Васил Левски и това е напълно разбираемо и обосновано. Васил Левски е светиня в пантеона на българските възрожденски герои и като такъв, роден в Карлово, градът поставя фокуса си именно върху неговата личност и отбелязванията, свързани с него. Поради тази причина и празникът на града е на същата дата.

Възпоменателните чествания по време на пандемия

Няма как да не се представи и провеждането на честванията по време на непредвидените обстоятелства през 2020 г. и пандемията от COVID-19. Въпреки ограничителните мерки, възпоменателните чествания се случват под една или под друга форма. Повечето от организаторите бяха взели решение стандартното провеждане на събитията да бъде отменено, но не напълно. Всички фрагменти, които изискват/предизвикват присъствието на повече хора бяха отменени.

В Перущица годишнината от Априлското въстание се отбеляза в началото на месец май. В дните преди събитието ограниченията за пътуване между градовете бяха отпаднали. Общината бе изготвила предварително видеозапис, който съдържа основните фрагменти от стандартното честване. Събитието се състоеше от панихида, предварително заснета програма (кратка предистория, реч произнесена от кмета и местни представители на музея, читалището и общината), която се излъчи онлайн¹⁶¹ – речта на кметицата, заедно с интервюта, рецитиране на стихотворения, излъчени в определен час (11:00 ч.) и зарята от 21:00 ч. Сергии, почетни гости, досега обичайни за отбелязването, този път липсваха. Програмата се състоеше от кратко 40-минутно видео, публикувано в профила на кметицата на града в социалната мрежа „Фейсбук“. Зарята също беше налична, но с променена локация – изстреляна от паметника на трите поколения, който е и най-високата точка в града. Въпреки здравословната обстановка и ограниченията, заведенията бяха пълни, включително присъстваха и гости на местните.

¹⁶¹ **Перущица** за отбелязване на 144-та годишнина от Априлското въстание [видео файл]. [Прегледан на 23.05.2023] 11.05.2020. Достъпно от: https://youtu.be/La5u7HHH6_o

По време на самата заря хората на площада бяха не повече от 10 души, а след приключването ѝ се разотидоха или се прибраха в близките заведения.

Основната идея на този тип провеждане, според организаторите, бе хората да могат да почетат загиналите в Априлското въстание и да отбележат годишнината от домовете си. Въпреки това заведенията в центъра на града бяха препълнени, а местните жители бяха резервирали места предварително, за да могат заедно да гледат записа и зарята.

В Батак отбелязването на годишнината от Баташкото клане и Априлското въстание се проведе на 17 май. Честването бе сведено в два последователни дни, като по традиция в единия ден се проведе литийното честване. За него общината и ИМ–Батак изрично бяха помолили да не се включват хора. Шествието се проведе единствено с местни представители, участващи в различни творчески колективи. Гости на града нямаше. Литийното шествие бе организирано отново в неделен ден и на него присъстваха единствено организатори и доброволци. Не пропуснаха да се появят и рокерите, които ежегодно присъстват на първите няколко спирки от литийното шествие. Тази година те официално бяха поискали разрешение от кмета, за да поднесат своите венци на централните паметници. Отбелязването в Батак продължи не повече от два часа, публика почти нямаше, а основните участници бяха от организаторите. Рокерите пристигнаха в края и не участваха в официалната програма.

Отбелязването на Христо Ботев и загиналите в Освободителните войни в Скравена се състоя на 2 юни. Тъй като датата е в топлите месеци, в които обстановката в страната беше сравнително спокойна, честването в Скравена се състоя без особена промяна. Организаторите съветваха да се спазва дистанция и хората да носят маски, но въпреки препоръките хората не спазваха противоепидемичните мерки. Единствено липсваха военните представители, които заради епидемията не участваха в чествания и официални събития. Сергиите бяха по-малко, но присъстваха. Хората имаше както от селото, така и от Ботевград и околните села, а програмата остана непроменена.

Карлово и отбелязването на Страшното също се проведе както всяка година. Събитието се провежда на 20 юли, в двора на храма „Св. Николай“, където е и гробът на загиналите през 1877 г. Възпоменателното честване в Карлово всяка година се състои от панихида на гроба на загиналите. Присъстващите обикновено са възрастни хора и

представители на местната власт (кмет, заместник-кметове, директора на музея и музейни уредници), а тази година не направи изключение.

Макар и да не бяха проведени интервюта и неформални разговори с присъстващите, може да се заключи, че събитията се състояха, чрез изпълнението на най-важната част от тях (според организаторите за съответния град). Акцент може да се постави върху Перушица и актуалното представяне на обичайната програма чрез видео, разпространено в социалните мрежи. По един или друг начин всеки град отбелязва годишнината и почете паметта на загиналите. Този акт подкрепя идеята, че честванията са от изключително значение за местната идентичност и колективната памет на местните и дори в извънредни моменти продължават да бъдат неизменна част от събитийния календар.

В теренното наблюдение по време на COVID-19 се открие една особено важна характеристика на възпоменателните чествания, а именно тяхната символна тежест, която остава активна и по време на критични ситуации, били те и в световен аспект. Честванията продължават да бъдат един от основните двигатели на национална памет, особено на местно ниво. Самият факт, че организаторите намират начин отбелязванията да се случат, сочи за смислите, които генерират събитията. Тежестта на годишнините ясно проличава именно в тяхното случване по време на световния локдаун и мерките, взети в глобален мащаб. Макар и да не протичат по пълния сценарий, те въпреки всичко се случват, като запазват най-важните си части. Този факт позволява да се определи кои именно са най-важните моменти в чествания според организаторите. Наблюдавайки Батак и Перушица, може да се заключи, че основни елементи (и най-важни за общността според организаторите) са съответно: за Батак – литийно шествие и тържествена литургия; за Перушица – изявите на местните жители, заедно с тържествени речи и зарята. От друга страна, „потребителите“ на памет (участниците и публиката) също успяват да пренебрегнат страховете си, свързани с пандемията, за да вземат участие в спомнянето, макар и като пасивни наблюдатели.

Наблюдаваните възпоменателни чествания се обединяват около общата тема за героичната смърт и националните герои. В естествен отговор на темата е и сходното провеждане на самите събития. Изследваните възпоменателни чествания се свързват помежду си чрез прилагане на много сходен модел на провеждане в съвременното отбелязване. Всяко събитие е изградено от няколко отделни дейности, които от тук насетне ще бъдат представяни като отделни фрагменти, които формират всяко

възпоменателно честване. В провеждането на възпоменателните чествания има ясно представена програма и последователност на отделните им части. Освен че фрагментите почти навсякъде се припокриват и са универсални, те съдържат в себе си и скрити символи със съответните значения.

Публиките

Един от най-важните елементи за изследвания терен е публиката и нейният профил. Като главен носител и преносител на паметта, изготвянето на неин профил е важен за изследването на комеморативното честване. Елементите и малките детайли както в поведението, така и във визуалното ѝ изразяване, спомагат за прочита на честването – в какво се изразява днес, колко е важно за обществото, до каква степен е част от колективната памет и националното самосъзнание. Поведението на публиката определя от какво значение е честването: местно, регионално или национално. Наблюдението на присъстващите с фокус върху техните изразни средства придава на годишнините облика и значението им за присъстващите. Публиката е най-явният изразител на изменянето в традицията. По време на наблюденията се оформиха няколко групи на присъстващите: местни посетители, туристи и гости на града, роднини, близки и познати на местните.

Местна публика

Светският характер на отбелязванията най-ясно се проявява в поведението на присъстващите, и по-точно *местната публика*. Тя се състои предимно от живеещите в населеното място, които припознават събитието като свое наследствено минало. Често това са и хора, родени в града/селото и завръщащи се по време на подобни чествания. Характерно за този тип публика е очакването с нетърпение на честванията (например в Скравена местните жители започват да се интересуват от събитието още в края на зимата и началото на пролетта). Именно във визуалното самоизразяване може да се проследи отношението им към събитието. Хората са социални същества, които създават редица похвати и канали за себеизразяване и невербална комуникация. Един от начините за изразяване е именно чрез облеклото, да вземем за пример разнообразните субкултури, които се разграничават посредством детайли в облеклото и специфични стилове на обличане. В този ред на мисли важен момент в наблюдението по време на

отбелязванията е именно как присъстващите се самоизразяват. Как и къде се поставят хората на възпоменателните чествания посредством визуалното самопрезентиране.

Едно от основните впечатления по време на наблюденията е именно приповдигнатото и тържествено настроение. От страна на посетителите/местните жители се наблюдава еуфорично и трепетно очакване на събитието. В повечето случаи хората са на работа до обяд – ранен следобед, а след това се прибират, за да се подготвят за предстоящото събитие. В някои случаи денят на честването е обявен официално за неработен ден. Предварителната подготовка се изразява в смяна на облеклото от ежедневно в официално, направата на прически при жените и грим, обличането и на децата в официални дрехи. Стремешът да изглеждат добре, в празнични дрехи, прически и грим свидетелства за социалния характер на събитията.

Присъстващите са от всякаква възраст, преобладават семействата с деца и възрастни двойки. Често срещан момент на всички отбелязвания е очакването на роднини и гости, които пристигат специално за годишнините. Тук се наблюдава вече изграден празничен модел – очакването на специално поканени външни посетители, били те и роднини, визуалното преобразяване, излизането на голяма част от хората в отпуска, както и почивен ден за учениците. Всички тези примери свидетелстват за излизане от битовия свят и сакрализиране на датата, придружено от дребни ритуали. Често посетителите са родом от съответния град/село, но живеят и работят в по-големия съседен град. За тях възпоменателното честване е важен момент от годината, от ранга на празници като Коледа, Великден. В деня на годишнините те се завръщат в родното си място, предварително се подготвят за среща с роднини и близки. Освен възпоменателния характер, честването придобива и социален смисъл – събиране с роднини, връщане към корените, време за семейството. Този модел се среща във всички наблюдавани терени без изключение. В част от изследваните градове/села това са дните в годината, когато се организират големи родови срещи. Социалният, светски момент е най-осезаем именно чрез присъстващите и техните практики. За страничен наблюдател атмосферата на терен придобива празнично измерение, подобно на празници като Великден и Коледа. Мястото на памет – площадът, се превръща в социално пространство, което обслужва предимно светски практики (срещи със съседни и отдавна заминали съграждани, обмяна на лична информация, обсъждане и наблюдаване на преминаващите). Честването се превръща в събитие, чрез което местното население има възможността да се изяви, да се срещне с близки и познати и да обмени информация за

другия. Индивидът се стреми да представи себе си като отделен елемент с индивидуалност, а траурното честване се трансформира в социален празник. Функцията на подобни събития е почитането на обществените ценности и утвърждаване на националната идентичност. Моделът на поведение на публиките я изменя във форма на подновяване и потвърждаване на обществения живот, което е и една от характеристиките на празника според Казимек Жигулски¹⁶². Започват да се проявяват връзките и груповата принадлежност. Социалните роли също започват да личат по-ясно, позициите се утвърждават. И въпреки, че изследователя поставя възпоменателен статут на честването, по-важно е как го определя индивидът. За определянето на празник спомагат местните институции, организиращи събитието, които създават празнична атмосфера, по същия начин с поведението си отделният индивид допринася за същата атмосфера. Елементът на спомняне се губи и се замества от еуфория, придобивайки характеристиките на празник. А той от своя страна е тази част от обществения живот, чрез която индивидът демонстрира публично връзката си с групата и местните ценности. В големия град не се усеща така силно този момент, но за хората в малките населени места това е моментът за събиране на семейството на едно място, което е и повод за празник. Годишнините имат функцията не само на национален обединител, но и на по-малката общност – тази на семейството. Важните за района дати в културния календар са съществено важни за общността, произлизаща от този район, а в този ред на мисли и за нейните наследници, които живеят в чужбина, по-големи градове и т.н. На въпроса дали са от града/селото или са на гости, голяма част от респондентите отговаряха, че са на гости на роднини или че всяка година се връщат за годишнината, но отдавна не живеят в родното си място. Възпоменателните чествания вече влагат две значения – почитане на миналото и на семейните корени.

От друга страна, една от характеристиките на празника е асоциирането му със свободното време, а заради това започва да се губи същността на събитието. Присъствието на подобно събитие придава статут в обществото, статута на родолюбив българин, тачещ историята и уважаващ миналото. Индивидът се вписва чрез присъствието си в колективната памет на местната общност и по този начин става част от цялото. Чрез присъствието си на годишнините хората затвърждават своите постспомени за събитията. Въпреки това не се наблюдава нуждата от почитане и

¹⁶² Жигулски, Казимеж. *Празник и култура*. София: ПАРТИЗДАТ, 1989, 230 с.

спомняне, а нуждата от самоидентифициране с националните ценности. Индивидуалната идентичност на отделния субект се образува от социалните роли и културни категории – семейни, териториални, класови, религиозни, етнически и полови. В честванията се наблюдават именно социални, класови, религиозни и териториални категории. Присъстващите на събитията също са поставени в различни идентичности и „местоположения“. На литийното шествие в Батак гостите на града и родолюбиви българи трябва да вървят най-отзад, по време на тържествената заря-проверка гости почти няма, а ако има, то те са близки и познати на местните.

„Пришълци“

Гостите или „пришълците“ на възпоменателните чествания са с най-голям брой в Батак, на останалите терени също присъстват, но не толкова засилено. „Пришълците“ могат да се разделят на два вида – туристи и гости. Туристите са тези, които са дошли по собствена инициатива и основната причина е историята и културата на местността. Обикновено са дошли за през деня, не нощуват в града/селото и след приключване на програмата си тръгват или продължават към следващата спирка. За туристите един от мотивите за посещение на тези събития е връзката с миналото и корените, но и разнообразието. Вторият тип посетители са гости, защото обикновено са роднини или близки на местни жители и присъстват по покана. Голяма част от присъстващите, които бяха разпитвани в неформален разговор, посочваха като причина да присъстват покана на техни близки, приятели или далечни роднини. Често основен мотив е и участието на близък в някой от фрагментите на програмата на годишнината.

Една от причините за по-голямото посещаване на честванията от външни публики в Батак е медийното отразяване, а в последните години и социалните мрежи. Силата на медиите е в превръщането на регионалното честване в национално, единствено чрез подход на отразяване в основната емисия. Медийният отглас е привличащият фактор на голяма част от туристите, с изключение на представителите на исторически и патриотични клубове и виртуални страници. Например голяма част от рокерите, които са и едни от интересните обекти на наблюдението, спомагат за разпространение на информацията за честването. Голяма част от тях научават за събитието от съответните информационни канали („Фейсбук“, онлайн клубове и др. подобни). Неизменна част от посещаващите подобни събития са именно *рокерите*.

Рокерите

Рокерите са едни от най-изявените посетители в Батак. Срещат се и на останалите терени, но са значително по-малки групи. Придвижването на две колела е много повече от начин за стигане от точка А до точка Б. Моторът представлява начин на живот („a way of life“)¹⁶³, контракултура, източник на самоопределяне. Културата на мотористите започва да се развива и да се налага след Втората световна война. За някои е начин да се върнат към адреналина и бързото темпо от времето на войната. В началото клубовете поставят началото си чрез братства, породени от нуждата на ветераните от войната да принадлежат към нещо по-голямо. Така културата на моторите започва развитието си и преминава през субкултури като Outlaw Biker, Mods, Rockers/Cafe Racers – едни от основополагащите клубове, след които културата на каращите мотори започва да се разпространява по света. Често клубовете се асоциират негативно – с престъпни групировки, оръжия, отвличания, наркотици и неуседнал начин на живот. Годици след създаването им, мотоclubовете се свързват със свобода, адреналин, любов към риска, волност, мобилност, престъпност. Стереотипът за моториста е за бял, мъж, хетеросексуален, от средната класа. Жените в тази култура не отсъстват, но обикновено са приемани за пасажери, не и за равноправни представители на културата. Голяма част от клубовете се основават на прилики между членовете, такива са – етническа, социална, политическа принадлежности, стил на шофиране, сексуални предпочитания.

Родните представители на тази култура са един интересен феномен, а полето за изследване е голямо. Представителите, които пристигнаха за честванията на Априлското въстание, бяха предимно от мотоclubове с религиозна обвързаност. Привидно странен феномен, тъй като мотоclubовете са известни с анархистичната и спиритуална нагласа, или както е в случая с един от най-известните мотоclubове в света – асоциират се със Сатаната (на база библейските разкази), но същевременно и с идеята за ангелите и Рая, инкорпорирайки в себе си представата за Ада и Рая. Българските представители, с които бе проведено интервю по-скоро се асоциират с чистата идея за доброто – „кръстоносците на Троянския манастир“. Повечето клубове носеха имена като: „Black

¹⁶³ Пълен цитат: „the motorcycle provided a way of life, a counter-culture and a source of identity for a group of people who have, at times, been marginalized by society“.

Scorpions – Pazardjik“, „The Warriors – Bulgaria“, „Православна зора“, „Anarchy Plovdiv“, „Неврокоп Райдърс“, „Hell on BMC Bulgaria“, „Кан Аспарух България“ и пр.

Родните представители на културата, или поне тези, които посещават честванията на Баташкото клане и Априлската епопея, са силно религиозно и патриотично настроени. Въпреки високата им ангажираност с подобни събития, е важно да се отбележи, че присъстват само в началото и не остават до самия край. В резултат от наблюдението, се извежда изводът, че това е един повод да се съберат, въпреки че през 2017 г. голяма част от рокерите идваха от мотосъбор. Характерно за тази група посетители е, че винаги пристигат на възпоменателните чествания организирано. Въпреки предварителната организация и разпределяне на времето стриктно по часове и километри, те пристигат след стартиране на програмата. Присъединявайки се към общността – внасят смут, а след това по същия начин си тръгват, а ревът на мотора сякаш представя техния „глас“ и съпричастност. Това последно описание звучи истински „романтично и патриотично“, но всъщност привнася единствено доза неудобство у останалата публика, която е само техен страничен наблюдател. Разговаряйки с други представители на екстремното придвижване, такива, които не членуват в клубове, мнението за тези клубове в България не е особено позитивно. За повечето „самци“¹⁶⁴ подобни клубове са смешка с културата на мотоциклетистите, именно защото поставят условия и изисквания към своите членове. Един от респондентите ми смята, че мотокултурата е в постоянното преправяне и подобряване на мотора, в изкуството да можеш сам да се грижиш за машината, да я управляваш, а не тя теб. Той смята, че членуващите в клубове са именно „позьори“, които дори не могат да сменят гумата на мотора си. Тук се появява един интересен парадокс – мото културата се смята за самоопределяща правилата си, същевременно и сплотена общност, която се поддържа. От една страна, имаме мото клубът, който определя правилата си и всеки член на общността трябва строго да ги спазва (именно в разговора с респондента, който споменах малко по-горе, стана ясно, че членувайки в подобен клуб всяко действие трябва да бъде съгласувано с останалите в клуба). Чрез визуалното представяне и спазването на правилата членовете са идентифицират и заклеят като свободни. От друга страна, са „самците“, които не спазват ничии правила, освен собствените си и именно защото сами си създават и нарушават правилата, се самоопределят като

¹⁶⁴ Определям ги именно с този израз, защото са единаци и предпочитат сами да определят хода си. За тях свободата на тази култура е именно в това да си сам на пътя, на две колела.

свободни. Фокусът към рокерите в настоящия текст им обръща внимание дотолкова, доколкото са задължително присъстваща публика със собствени характеристики.

Рокерите са с най-концентрирано присъствие в Батак, на литийното шествие. По време на наблюденията присъстваха отделни, единични представители и в другите градове, но бяха малки групи от 3 до 6 души. В Батак концентрацията е висока, само рокерите приблизително са между 150 и 250 души, зависи от метеорологичните условия. През 2017 г. едно от интервютата бе проведено с представители на рокерски клуб „Православна зора“ – определят себе си като „кръстоносците на Троянския манастир“. Винаги вървят най-отзад и сами се организират. Присъстваха и други клубове – общо три. При интервюирането на местните и рокерите се получи разминаване в информацията. Според рокерите те са присъствали на отбелязванията винаги, а според местните това е от 4-5 години. Кое то, можем да заключим, се дължи на вътрешната ценностна система, според която по-добре би прозвучало, че присъстват всяка година от подновяването на шествието. Стартирането на мотопоходите към Батак за литийното шествие съвпадат с канонизирането на Баташките мъченици. В наблюдаваните групи на възпоменателните чествания присъстващите мото клубове са с религиозна насоченост, агитират се да спазват правилата за движение и да не превишават скоростта. Представителите на рокерите описват принадлежността си към отбелязванията като „патриотична“, защото са „ценители на българщината“. От друга страна, фактът, че присъстват единствено в самото начало на литийното шествие в Батак, говори за разграничаване от официалната програма и идея на честването. От самото начало до края на шествието остават предимно местните жители. Рокерите от друга страна участват в първите няколко спирки, а след това продължават към близкия язовир или следваща предварително избрана спирка (свързана с Априлското въстание). През 2018 г. почти веднага след завръщането на площада от Богдановия хълм те тръгнаха към Цигов чарк. Традиционно се движат най-отзад на шествието и обикновено не се определят за политически пристрастни. През 2017 г. именно представителите на рокерите освиркаха тогавашния председател на Народното събрание Димитър Главчев. По време на отбелязването през 2020 г. мото клубът, който присъства на литийното шествие, бе поискал специално разрешение от кмета да присъстват и да отдадат почит на загиналите по свой начин. Вследствие на това те не се включиха в самото отбелязване, организирано от музея, а дистанцирано произнесоха реч на площада и след това си тръгнаха.

Темата за мотоklubовете и техните представители в България и тяхното присъствие в големия разказ на субкултурите може да бъде обект на отделен труд, затова и текстът няма да се задълбочава повече в нея, освен да обобщи за наблюдаваните обекти в Батак и Перушица (в Скравена и Карлово не присъстват). На честванията присъстваха главно големи клубове, от региона, като през 2018 г. беше организирано и голямо шествие от София. Освен в Батак, в останалите градове почти нямаше представители на общността – както вече споменах по 4-5 души на град, което предвид голямото присъствие в Батак, е нищожно. Въпреки личното им представяне и самоопределяне за „патриотизъм и национализъм“, присъствието им е за малко и често прекъсва официалната програма – когато пристигат и когато си тръгват. Сами за себе си смятат, че с действията си продължават да „носят“ и „предават“ паметта за миналото и историята. Поведението им по време на похода и честванията затвърждават основната представа за рокерите; имената, които носят клубовете, представят именно тяхната религиозна принадлежност; освиркването на почетните гости е израз на политическата им позиция. Предвид религиозната им насоченост и съвпадането на първото им присъствие в Батак с канонизирането на Баташките мъченици, може да се изведе изводът, че основната причина за присъствието им е сериозно застъпеният религиозен момент в отбелязването и честването на Баташките мъченици.

Онлайн патриоти

Следващата група в наблюдението на публиките е за *онлайн патриотите*. Това са хората, които заявяват себе си предимно в социалните мрежи, а в действителност не са активна част от възпоменателните чествания. Характеризират се с патриотични постове и коментари, изключително активни са в онлайн пространството, под формата на публикации, снимки, видеоклипове и др. Важна част от настоящото изследване и отделен профил на публиката, предвид дигитализацията и тежестта на интернет в съвременния начин на живот.

Впечатление прави, че в информационните канали (включително „Фейсбук“ и „Инстаграм“) това са бележити дати в българската история, които всеки самоопределящ себе си българин националист трябва да знае и почита. Интернет пространството е изпълнено с исторически снимки, цитати и песни, посветени на Априлското въстание, героите му и произтичащите исторически събития. Национални лозунги от сорта на „Никога повече робство“, „Българио, за тебе те умряха“, „България е велика“ и други

подобни се разпространяват в социалните мрежи и създават усещането за национален празник от ранга на 3 март, 2 юни и честванията от обесването на Васил Левски. В националния ефир повечето репортажи започват със „стотици родолюбиви българи се стекоха да почетат...“¹⁶⁵. В действителност на терен нещата стоят малко по-различно. Въпреки националната тежест на отразяването от медиите, наблюдаваните събития в действителност са по-скоро регионални чествания. Глобалният елемент в социалните мрежи и силата на масмедията придават национално значение на честванията, но във физическия свят присъстващите са предимно тясно обвързани с историческите събития. В пълна сила важи определението на Пиер Нора, че „медиите превръщат историята в агресия и придават чудовищен вид на събитието“¹⁶⁶. Това е и начинът събитията да придобият значимост, да впечатляват и да се превърнат в неизменна част от живота на индивида. Това възприятие се изразява именно в социалните мрежи. Масмедията подема и преувеличават изгледа на честванията, общността от своя страна го приема и канализира в онлайн пространството.

В XXI век сме поставени пред момента, в който свободната воля и емоционалността се изразява именно в онлайн пространството. Въпросът, който Ивайло Дичев задава в своя текст „Стихията на виртуалните емоции“¹⁶⁷ – „Дали е приключила Веберовата модерност, която уж беше основана на разума, разума и рационализация?“ е адекватен и в случая с отбелязването на бележитите дати от Батак, Перущица, Скравена и Карлово, онлайн и в действителност. Дали емоциите наистина са „мобилизирани“ в интернет и всъщност хората присъстващи и почитащи на място героите и символите на Априлското въстание и Освобождението са малкото останали такива от „Веберовата реалност“? В своя текст Ивайло Дичев поставя виртуалните емоции като „силни и важни“. Дали това важи и за литийното шествие в Батак? Патетичните артикулирани на „родолюбие“ и „патриотизъм“ са особено интензивни в интернет пространството. Хората в шествието създават усещане за пасивност, вървят и

¹⁶⁵ **България** отбелязва 142 години от избухването на Априлското въстание. В: *Тази сутрин* [онлайн] BTVnobinite.bg [Прегледан на: 23.05.2023, 12:59 EST]. Достъпно от: <https://btvnobinite.bg/bulgaria/balgarija-otbeljazva-142-godini-ot-izbuhvaneto-na-aprils-koto-vastanie.html>

¹⁶⁶ **Нора**, Пиер. Завръщането на събитието. В: **Знеполски**, Ивайло състав. *Генезис и структура на историческото събитие*. София: Дом на науките за човека и обществото, 2015, с. 381.

¹⁶⁷ **Дичев**, Ивайло. Стихията на виртуалните емоции. В: Бр. 1. *От линк на линк. Новата геометрия на социалното*, [онлайн]. Семинар_BG, 23 август 2009. Достъпно от: <http://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy1/item/197-stihiyata-na-virtualnite-emotzii.html>

водят битови разговори за ежедневни теми, екскурзии и почивки. От време на време се чува тема с историческа насоченост, въпреки това тя е изключение. Същевременно във „Фейсбук“, при проверка какво има на хаштага с името на съответния град, има немалък брой селфита с прочувствени, патриотични фрази или снимки с участници от възстановките. Елементите на литийното шествие, и не само, предразполагат публиката да вчувства историческото събитие (има се предвид именно понятието на Ворингер, според който това е именно: „да се наслаждавам естетически означава да се наслаждавам на самия себе си в един различен от мен, сетивно възприемаем предмет, да се вчуствам в него. (...) Решаващото тук следователно не е толкова тонът на чувството, а само чувство, ще рече, вътрешното движение, вътрешния живот, вътрешното себезадействуване“¹⁶⁸, тоест активно въвличане в представяната история и дълбоко усещане и свързване с героите и историческия момент. Акцент се поставя върху вътрешното себеусещане и изразяване, създаване контакта с миналото), вървейки по паметните места, слушайки молитвата, която произнася отеца в началото на шествието. Въпреки предпоставките за вчувстване в историческото събитие, присъстващите остават по-скоро пасивни, в смисъла на просто присъстващи. Същевременно в интернет в отразяването на годишнините преобладава патриотичния характер с истински траурни лозунги, „настръхващи“ коментари, придружени със снимки от момента и мястото. Кое то и потвърждава идеята на Дичев, че „липсата на телесност, усилва, а не отслабва емоциите“. Но дали въпреки това тежестта на събитието е същата както в онлайн?

¹⁶⁸ Ворингер, Вилхелм. *Абстракция и вчувстване*. София: Наука и изкуство, 1993, с. 28–29.

Глава 5. Символни и пространствени измерения на възпоменателните чествания

Наблюдаваните чествания на историческите събития, свързани с Априлското въстание и Освободителната война, са изградени от една обща рамка, създадена от отделни фрагменти. Всеки фрагмент носи сам за себе си конкретни смисли и значения. Настоящата структура е естествен резултат от промените, въвеждани през годините. Освен отделните фрагменти честванията са обвързани и с други елементи и детайли, които също са важни за настоящото изследване и допринасят за генералния смисъл, който се влага във възпоменанията. По време на наблюденията се откриха и някои важни символни и смислови моменти, изразяващи се в материални и физически измерения. Те също спомагат за изграждането на по-пълна и „цветна“ картина на съвременната ситуация на възпоменателните чествания. Наред с описателната част на терените, ще бъдат представени смисловите и символи значения. Както вече стана ясно, възпоменателните чествания почти навсякъде се осъществяват в сходна програма и етапи по време на отбелязването. Всеки отделен етап/част от честването ще бъде разглеждан като фрагмент. В настоящата глава текстът ще представи всеки отделен фрагмент с неговите символи и значения и ще се спре върху пространствените измерения на честванията и техните значения.

Фрагменти на възпоменателните чествания

В общата си структура честванията се състоят от религиозна част – почитане на загиналите (литийно шествие, поднасяне на венци на паметниците на загиналите, отслужване на панихида) и светска част – тържествена заря-проверка, панаирна улица, тържествен концерт (финал). Преди всичко е важно да се отбележи, че дори последователността на фрагментите в програмата на всеки терен е сходна. Систематичността в представянето им е заимствана до някаква степен и от реда на случване по време на годишнините.

Почитане на загиналите (религиозно отбелязване)

На първо място е представен именно този фрагмент, тъй като с панихида/религиозен ритуал се поставя началото на отбелязванията непосредствено след историческите събития. Религиозният характер на възпоменателните чествания

търпи прекъсване в периода 1944 – 1989 г. и в следващите години поетапно бива възстановен, а в Карлово е и основен фактор в започването на нова традиция. Дистанцирането от църковния елемент на честванията по това време е изключително важен за техния съвременен характер и трансформацията им в празник. Именно през 1944 – 1989 г. отбелязванията затвърждават своята тържественост и светски характер и ясно се обвързват с политическата ситуация в съответната година (Батак и честването паралелно на партизаните, откриването на фабрики и заводи, Скравена и построяването на костницата). В историческата рамка по-горе този период е открит с обвързването на честванията с партийната идеология и постиженията ѝ в местния район.

Религиозният елемент в честването е **отслужването на панихида**, която потвърждава единството на институциите, замесени в организацията и провеждането (местна власт, църква, армия). Франсоа Артог¹⁶⁹ коментира възпоменателните чествания като на първо място религиозни. В своя текст Артог прави препратки с Тайната вечеря, като я сочи за един от корените им и я описва именно като възпоменание, което включва невидимото присъствие на този, който ще бъде сочен като пример за подражание. Един от основните моменти на възпоменателните чествания е именно събуждането/извикването на загиналите сред живите и тяхното метафизично присъствие, символизиращо геройството, саможертвата и националните идеали.

В религиозните ритуали се наблюдава оживяване на площадите и централните, градски пространства. Отдаването на почит на загиналите не се проявява в „активно“ присъствие в самата сграда (храма), а по-скоро в присъствие в широкия ареал на храма. Отдава се почит чрез запалване на свещ, минута мълчание и други кратки действия. Често в ритуала за почитане на загиналите се включват висшестоящи църковни представители (напр. пловдивският митрополит Николай в честванията в Батак от май 2019 г.¹⁷⁰). Неизменна част на религиозното честване са различни религиозни артефакти като икони, които често биват изнасяни от обичайното им пространство. Така наблюдаваме превръщане на профанни пространства в сакрални чрез свещени, важни за историческия момент предмети. Изнасянето на сакрални предмети и артефакти, свързани с историческите събития е характерно за първите години след Освобождението, когато се проявяват и първите характеристики на тържественост.

¹⁶⁹ Артог, Франсоа. *Цит. съч.*, с. 174.

¹⁷⁰ Празник на Светите Баташки мъченици. В: *Пловдивска света митрополия* [онлайн], plovdivskasvetamitropolia.bg. [Прегледан на: 23.05.2023]. Достъпно от: <http://www.plovdivskamitropolia.bg/876-praznik-na-svetite-batashki-machenitzi.html>

Например това е моментът в Скравена, когато останките на четниците се изнасят от обичайния им ареал и се пренасят с траурно шествие до площада. Подобен ритуал е извършван в почти всеки от наблюдаваните терени. Към днешна дата чрез изваждането в профанното пространство на икони и други подобни реликви обикновеното, битово пространство на ежедневиия свят се трансформира в сакрално. Така възпоменателните чествания правят първата стъпка към сакрализиране на пространствата, в които се случват, но и отварят портала към света на мъртвите, за да се доближи обикновеният човек до сакралния свят на героите. Изваждането на реликвите от естественото им пространство им придава още една функция, освен да създават връзката с миналото, те показват и опитомяването на миналото. От една страна, е властовото опитомяване на миналото, но от друга, е общочовешкото – общността създава връзката с мъртвите и потвърждава по този начин своите корени с миналото и неговите герои.

Освен отслужването на литургия/панихида, често тези събития се извяват в посещаване на важни за историческото събитие места и пространства, поднасяне на венци или масов „поход“ (литийно шествие). С религиозния ритуал се поставя и началото на възпоменателните чествания. Постепенно през годините се добавя и светският елемент. Понякога религиозната и светската част са в отделни дни, както е примерът с Батак. Религиозната част завършва с официална част, която се води от високопоставен представител на църквата, а основните присъстващи са почетните гости на града (партийни и политически представители). Този фрагмент в отбелязванията винаги е отделен от светския и често се провежда преди останалата част от програмата (в Батак неделята преди официалния ден се провежда литийното шествие по паметните места в града, в самия тържествен ден честването започва с литургия в храма „Света Неделя“, в Перушица и Скравена отбелязването стартира с религиозната част, а в Карлово отбелязването е изцяло религиозно). Именно с религиозните практики започва и почитането на загиналите национални герои. Така се поставя началото на сакрализиране на градското пространство и изграждането на връзка/контакт със загиналите. Макар и маргинализиран в периода 1944 – 1989 г. религиозният фрагмент от честванията осезаемо е и двигател на възпоменателното честване. Завръщането му като практика в първите години от 90-те е доказателство за важността на тази част във възпоменателните чествания. Възможността да проследим началото им от религиозен ритуал (панихида) непосредствено след историческите събития, свидетелства за важността на религията във възпоменателните чествания. Тя е и първоизточникът на възпоменателните чествания. Това е и фрагментът от отбелязванията, който присъства

във всеки един от терените. С религията се прави първата стъпка към извикването на мъртвите сред профанното, ритуалът присъства като опорен фрагмент във всяко от наблюдаваните чествания. Чрез религиозните практики се подема началото на сакрализирането на честванията и се отваря порталът между света на настоящото и миналото.

Възстановки

Възстановката със символния капитал, който носи, е неразривно свързана с историческите възпоменателни чествания. Тя е визуален преразказ, начин да се припомни на обществото историята, героизмът, саможертвата, да се почете паметта; способ да се пренастроят присъстващите, да си спомнят своето минало и да осъществят връзката с предишни времена. В наблюдаваните градове този фрагмент задължително присъства, или е присъствал в някакъв момент (изключение е Карлово). В наблюденията се открояват два типа възстановки: първият е „класическата“ възстановка, изпълнена от местни доброволци или представители на местен комитет; вторият е театрална възстановка с режисьори, осветление, сцена, озвучаване и се придържа към сценарий. Първият тип не подлежи на промяна. Причина за това, от една страна, може да бъде нежеланието на организаторите и липсата на креативност, а от друга, гордостта на местните – тъй като голяма част от тях участват в „шоуто“. Чрез участието си във възстановката местните жители ясно заявяват своята патриотична принадлежност, по този начин те съпреживяват миналото и историята на своите предци и стават част от колективната памет. В „Миналото е чужда страна“ на Дейвид Лоуентал става дума за актьорите във възстановките и техните подбуди: „Някои от участващите в нея искат просто да се забавляват, други да убедят себе си или другите в реалността на миналото, трети да засилят значимостта на историята като откровение на нещата, четвърти пък го правят, защото това им дава чувството за цел и възбуда, която им липсва в настоящето.“¹⁷¹. Местните жители, участващи във възстановките на възпоменателните чествания, се стремят да „...засилят значимостта на историята като откровение за нещата...“¹⁷². Ивайло Дичев¹⁷³ описва туриста, търсещ преживяване, но с възможност да се върне в дома невредим. В случая историческата възстановка на Априлското въстание

¹⁷¹ Лоуентал, Дейвид, *Миналото е чужда страна*. София: Критика и хуманизъм, 2002, 446 с.

¹⁷² *Пак там*, с. 446.

¹⁷³ Дичев, Ивайло, *Цит. съч.*, Култура, бр.17/2016.

е много подходяща за преживяване на историята и обвързване с нея. Освен възпоменателния елемент, трябва да има съпреживяване на история. А съпреживяването се изразява в участието, дори и наблюдението на възстановките. За актьора във възстановката това е един начин да разсее ежедневието си, но и да се почувства част от нещо по-мощно – от големия разказ за героите и да се свърже с миналото си. Чрез включването си той се приближава до възрожденските герои, но и се превръща в съвременния носител на героичното минало. Организаторите обясняват акта на пресъздаване на историческите събития като способ за „напомняне“ на историята и пренасянето ѝ в настоящето и бъдещето. Възстановката е способ за съживяване на историята чрез напомнянето. „Отваряйки“ портала към миналото, какво разказват възстановките и какво разбира публиката? Какъв е символът, който представя възстановката, и какъв в действителност е резултатът?

Често многобройна част от жителите на града са активни участници във възстановката. Докато те разиграват историята, на заден фон се чете пояснителен текст. Разказът обхваща създаването на местния комитет, подготовката за въстанието, „избухването“ му и „идването“ на Свободата. Качеството на представяния разказ е различно за всеки град. Пресъздаването на историята може да разказва определен епизод, акцент, който е важен за района. Пример за това е Копривщица, където за достоверност на разказа се използват автентични костюми, оръдия, живи коне, пространството е същото място от разказите. От друга страна, може да бъде и хаотичен „пърформанс“, който по-скоро ни представя духа на събитието, а не дава точна информация за случилото се. Такъв е примерът в Батак, където визуалният разказ е хаотичен, неразбираем, а информацията се предава на заден фон от водещи, които четат пояснителен текст. Независимо от района, възстановките имат един сходен момент, съществено важен за настоящото изследване. Те не представят погрома, трагизма на събитията, а се фокусират в подготвянето на въстанието (героизма и лишението) последвани от свободата. Цял един къс от историята на България липсва във възстановките. Пресъздаването на историческите събития днес, маргинализира разказа за трагичния развой на събитията. Акцент се поставя на празничния/веселия момент на Освобождението, до който се достига с жертвоготовност, лишения и героизъм.

Вторият тип са възстановките с театрален характер (Перущица, преди години и Скравена). Те имат конкретен театрален сценарий, осветление, озвучаване и всички съпътстващи етапи на едно театрално представление. За изготвянето ѝ режисьорите са се готвили дълго време, като за целта са прочели освен записаната история от периода,

също и критическия поглед на съвременните историци (по пример от Перушица). Всяка година постановката се обновява, но предимно с малки или технически елементи. Разказът представя местната история. Тук не се набляга на историческото събитие, което е в края на разказа, а се репрезентират далечните корени със славни герои от античността и връзката с тях. Представлението преминава през различни исторически етапи, включвайки в себе си легенди и митове. Акцент е разигралата се ситуация в града при идването на Османската империя. Смъртта и трагизмът тук се поставят на пиедестал от режисьорите, не за друго, а защото я определят като единствена в историята – самоубийствена смърт с идеалната цел „да се запазят чисти за след смъртта“¹⁷⁴. В своя текст „Културата като възстановка“ Ивайло Дичев, определя възстановките като способ за преодоляване на някаква травма. Разказът във възстановките от първия тип придава значение на героизма на националните герои, опълчването на Османската империя и последвалата победа. Състоят се единствено от подбрани моменти от историята на и около Априлското въстание. Развързката, която е причината за честванията – **погромът** на Априлското въстание, липсва. Разказът във възстановките напомня на подбора на първоизточниците, разказващи събитията. Авторите, които поставят акцент върху геройството и самоотвержеността, са осезаемо по-разпознати от тези, които проследяват събитията възможно най-обективно. При подбора на картини за пресъздаването на събитията се акцентира отново върху геройството, саможертвата, победата, а моментите, които историята помни като загуба/погром/трагизъм, сякаш се определят за срамни, те не присъстват в пресъздавания разказ. Историята, която ни показва слаби, е низвергната, тя не е част от разказа за събитията.

От друга страна, вторият тип точно обратното – той акцентира върху трагизма в развоя от Априлското въстание, фокусирайки разказа върху уникалността на събитията – отново някаква форма на създаване на местна идентичност. Разказът се основава отново на славните моменти в историята на местността, но и върху уникалните – акта на самоубийството, който отново акцентира върху жертвоготовността и засилва общото самоусещане на общността за наследник на неповторимост, геройство и самоотверженост.

В представлението изходът от Априлското въстание остава на заден план: ясен ни е какъв е изходът, но важното е до какво е довел и какво са жертвали предците. Така

¹⁷⁴ Цитатът е от проведено интервю с режисьора на театралната възстановка „Памет за Перушица“ в Перушица. Представлението се определя като музикално-поетичен спектакъл, а сценарист и режисьор са Алексей Кожухаров и Петър Тосков.

описва ситуацията и Ивайло Дичев, задавайки си въпроса „дали историята помага събитието да се разбере отвътре в цялата му трагичност“¹⁷⁵. Пренебрегва се реалният изход – предателствата в Копривщица, клането в Батак, опожаряването в Клисурса, реалният смисъл на смъртта в Перущица. Всъщност именно резултатът от тези действията е решаващ, той е причината днес да се честват тези дати и хора, причината тези места на памет да имат такава тежест. Защо е това пренебрегване? Почти всяка нация има такива моменти в историята си: Германия и действията на нацистите, Мексико и битката при Пуебло. Защо погромът се пренебрегва и се изтъква друго събитие, случило се по-късно (Освобождението)? Защо историята се променя, акцентирайки на тържественото и измествайки същността на отбелязването?

Може би тук ще послужи отговора на един от респондентите в Батак, когато зададох въпроса „Защо такова траурно събитие за българската история като Баташкото клане завършва с народно веселие и частен банкет на кмета със специални гости?“ – „...като са умрели, ние какво да правим? Да режем ли? Народът се нуждае от празник, празнуваме тяхната жертва за нашата свобода днес!“.

Тържествена заря-проверка

Тържествената заря-проверка е неизменна част от почитането на националните герои и възпоменателните чествания на исторически събития. Ритуалът често е последен или предпоследен в програмата на събитието и съдържа в себе си редица подритуали с дълбоко значение. Този фрагмент е изцяло военна практика и е въведен в България след Освобождението, заемайки основните моменти и действия от традициите на руската армия. Информацията, представена в следващите редове, е компилирана от статията на Григор Григоров „Вечерната проверка-заря: структура, символика, функция“¹⁷⁶. Важно тук е да се изясни, че докато религиозното почитане на загиналите създава преграда (дистанцира) почитащите от почитаните, то тържествената заря-проверка осъществява връзката между сакралното и профанното, между живите и мъртвите. В реализирането

¹⁷⁵ Дичев, Ивайло. *Цит. съч.*, Култура, бр.17/2016..

¹⁷⁶ Григоров, Григор. Вечерната проверка-заря: структура, символика, функция. 1. Основни символични действия и церемониален мизансцен.[Диск]. В: Вуков, Николай, Ненов, Николай състав. *Етнология на героичното. Българска етнология бр.1/2018*, с. 54–76.

на отделните ѝ части и ритуали героите оживяват. В следващите редове ще се проследи именно как се постига „възкресяването“ на героичното и самите герои.

В ритуала присъстват няколко особено важни момента, това са: отдаване на военна чест, ритуално мълчание и бездействие, бойният вик, участие на почетни гости, поднасяне на венци и фойерверки. Всеки един от тези елементи формира цялостния ритуал на тържествената заря-проверка.

Отдаване на военна чест според Григоров е и „отдаване пред символите на нацията и значимите предци на общността“¹⁷⁷, включва в себе си издигане, сваляне и посрещане на националното и/или бойното знаме, посрещане и изпращане на почетни гости (държавни представители), изпълнение на националния или бойния химн. Знамето тук е важен символ на националното, издигането му създава и усещането за единство сред присъстващите, то е „мистичното тяло на общността – символ на армията“¹⁷⁸.

Ритуалното мълчание или бездействие символизира именно важноста и сакралността на действията и героите, които се почитат. Отказът от говорене е знаков символ за отказването от профанното именно в този момент. Говоренето и действията, които го свързват, са характерни за ежедневния свят, отказът от тях символизира именно важноста и сакралния елемент на почитта към героите/историческото събитие. Тук е важно да споменем, че бойният вик не се прилага в случаите на почест към загиналите за родината, в този случай този момент се замества от полагането на венци. Така загиналите биват увенчани, символизира се награждаването и отдаването на почит. Поднасянето на венци символно олицетворява лавровия венец, знак за величието, обожествяването, героизма, а в случая и емблема на безсмъртието. Традицията венците да съдържат вечно зелени клонки също подкрепя култа към мъртвите и тяхното величие. В провеждането на отдаването на военна почит има още няколко важни момента, които трябва да бъдат отбелязани. Единият е снемането на шапки, изключение правят институционалните представители, всички останали отдават почит като свалят своите шапки, по този начин се приветства мистичното явяване на героите. Друг момент, който подчертава явяването на героите е падането на колене, чрез което се акцентира върху йерархията и отдаването на почит. Кулминацията на представяния фрагмент, психологически и символно най-въздействащ е и визуалният момент с фойерверките. На пръв поглед свързан с ликуване и триумф, значението на фойерверките и съпътстващите

¹⁷⁷ *Пак там*, с. 60.

¹⁷⁸ *Пак там*, с. 220.

ги действия всъщност е по-дълбок. Тук от съществено значение е композицията на фойерверките, но и съпътстващите ги звукови картини. Наред с изстрелването на светлинните ефекти, се чува и Ботев марш (песен за влизане в бой), заедно с бойния вик „ура“ и с фонова стрелба с автоматично оръжие. Тези няколко елемента присъстват, за да създадат звуковата картина на битката, а фойерверките представляват отблясъците на експлозиите от битката. Композиционно фойерверките „избухват“ от ниско към високо, създавайки илюзията, че небето се отваря пред погледа на зрителя, но символно, както обобщава Григоров „за миг прехода между нашия и горния свят става възможен“¹⁷⁹. По този начин всеки детайл от тържествената заря-проверка се стреми към култа към мъртвите и тяхното героизиране. Историческото събитие се сакрализира изцяло посредством визуални и звукови похвати, както и чрез дълбокото значение на действията включени в ритуала. Героизмът бива подчертан напълно, присъстващите се сливат в колективно съзнание с обща мисия – култа към героите и почитането им.

Началото на всяко честване се поставя с религиозния ритуал, който отваря вратата към миналото и героите и поставя началото на сакрализирането. Религията в честванията е само първата стъпка и макар да създава връзката между настоящо и минало, той все още държи присъстващите на дистанция. Последван от възстановката, която е вторият момент, който установява контакт с миналото и поставя акцент отново върху геройството и славната история. Кулминацията на контакта с корените и сакрализирането на честванията настъпва с тържествената заря-проверка, когато контактът вече е осъществен.

Почетните гости и представителите на властта са неизменна част от всяко възпоменателно честване и имат най-голяма роля именно в този етап от отбелязванията. Често тези събития са съпътствани с представители на властта, а в някои конкретни случаи (кръгли годишнини или спрямо политическата ситуация в страната) присъства и президентът. Най-важната функция има именно президентът, чиято задача е да създаде връзката между народа и армията, той според Григоров „говори от името на възплътения в камъка герой“¹⁸⁰. Един от важните моменти в историческите чествания е политическата обвързаност. Отбелязванията не са единствено плод на колективната памет, с функция да затвърдят националното самосъзнание и героичните моменти в историята. Както вече не веднъж стана ясно, те са и средство за затвърждаване на

¹⁷⁹ Пак там, с. 237.

¹⁸⁰ Пак там, с. 223.

политически модели и движения. За първи път това се случва след възникването и трансформирането на отбелязванията в общонародни, когато управлението на Стефан Стамболов променя националната политика. Годишнините се превръщат в тържествени помени на героичното, с елемент на съпротива срещу русофилската политика. Няколко десетилетия по-късно възпоменателните чествания ще бъдат употребявани именно за затвърждаване на братската връзка на България със Съветския съюз и легитимиране на партийните връзки с героите от миналото, а по този начин и затвърждаване на идеологията. В периода от 1944 до 1989 г. се установява моделът за присъствие на почетни гости/представители на управляващата власт, който и днес продължава да бъде част от програмата на събитията.

Речите често обвързват изричащия ги с мисията и целите на героите. Присъствието на „почетни гости“ често придава политическа тежест на събитието. Въпреки привидно неполитическата насоченост на годишнините и прокламирането, че в тях няма нищо подобно, резултатите от наблюдаваните терени не подкрепят напълно това твърдение. Още в първите години, когато се ражда идеята за въстанието, създаването на комитети и план за действие, мотивите на участниците и организаторите са били политически. Непосредствено след Освобождението, когато се подема инициативата за институционализиране и национализиране на героите от освободителните дейност, също се наблюдава политически момент. Години по-късно, между 1944 и 1989 г., честванията са ползвани за пропаганда на идеологията на партията, например съчетаването им с други събития и приравняването на Априлци с Антонивановци. Тоест още от възникването на честванията политическият елемент е неразривно свързан в развитието им, макар и днес да има инициативи на деполитизиране. В съвременното е естествено подобни чествания да са удачен момент за провеждане на „неявна“ политическа кампания. Освежаването на градската среда, контактът с висшестоящи представители, внасянето на личен елемент по време на речите – всичко това е форма на политическа кампания.

Почетните гости често произнасят речи, специално подготвени за случая, като по този начин си позволяват да тълкуват заветите на предците и да ги инкорпорират в своите речи и така легитимират властта си. Политическият вентрилоквизъм на Жоау Фелипе Гонсалвес най-често се прилага именно в тази част от програмата на честванията. Макар и често възпоменателните чествания да се дистанцират от политическите ситуации (както е случаят в Батак), то присъствието на представители на властта създава именно предпоставката за прилагането му. В българската

действителност (в конкретния случай) политическият вентрилоквизъм не се обвързва пряко с физическото измерение на героите (паметниците), а по-скоро с честването.

В повечето случаи малкото, които слушат внимателно речите, реагират присмехулно и заядливо, проявявайки липса на доверие и уважение към управляващата класа. Впечатление прави, че въпреки „прочувствения и патриотичен“ характер на речите, публиката никога не ги възприема като искрени. Тя винаги се дистанцира от управляващите. Не ги усеща като лично отправени към нея. Думите на висшестоящите представители се приемат като подигравка, като „празни приказки, написани от някой асистент без капка чувство в тях“. Както бе споменато в началото, този фрагмент на честванията се ползва за политическа пропаганда и утвърждаване влиянието на дадена обществена личност. Тази практика не е чужда на света. Много често местната управа въвежда забрана за политическа пропаганда по време на събитието, но това обикновено се пренебрегва чрез всякакви креативни способности.

Въпреки описаното дотук и представените символи и значение на този фрагмент, обстановката и атмосферата в градовете е съвсем различна по време на **тържествената заря-проверка**, типично празнична. Присъстващите рядко са запознати с детайлите и значенията на ритуала. Хората са в приповдигнато настроение, скупчват се на групички и си говорят, докато започне следващата най-чакана част от годишнините. Често в по-малките градове възпоменателните чествания са повод за завръщане на роднини, родови сбирки и срещи. Освен отбелязването на историческо събитие, те придобиват и характера на социално събитие, повод местната общност да се събере. Пространството, в което се реализират възпоменателните чествания – централния площад, се трансформира от място на памет в социално пространство. Точно в тази част от програмата на честванията най-ясно се разграничава социалния елемент на събитията. Годишнината, освен траурен/почетен характер, започва да придобива и социално значение за местната общност.

Възпоменателните чествания придобиват смисъла на **потребяване** по Мишел дьо Серто – „...потребление“: то е хитро, то е разпръснато, но то се вмъква навсякъде, мълчаливо и почти невидимо, защото не се проявява със собствени продукти, а с начини на употребяване на продуктите, наложени от господстващия икономически ред.¹⁸¹ Поточно възпоменателното честване се измества от представата за празничност на самия град. Местните жители са пременени с официални дрехи, мъжете (възрастните и

¹⁸¹ Дьо Серто, Мишел. *Изобретяване на всекидневието*. София: ЛИК, 2002, с. 41.

младите) с костюми, жените с официални рокли, грим и прически. Хората лавират между панаира и заведенията със скара, носят цветни балони и захарен памук. Потребяват. Започват да се проявяват връзките между отделните индивиди и груповата принадлежност. Социалните роли също започват да личат по-ясно, позициите се утвърждават. Присъствието на подобно събитие придава статут в обществото, статута на „родолюбив българин“, тачещ историята и уважаващ миналото. Индивидът се вписва в големия национален разказ, част от цялото. Въпреки това, не се наблюдава нуждата от почитане, спомняне, а нуждата от самоидентифициране с националните ценности. Индивидуалната идентичност на отделния субект се образува от социалните роли и културни категории – семейни, териториални, класови, религиозни, етнически и полови.

Често в тази част от отбелязването се включват почетните гости (представители на управляващите партии, спонсори). Поради това и градовете са пълни с жандармеристи, военни, цивилни полицаи и снайперисти по покривите на общината, музея и читалището. В повечето случаи след зарята хората се разотиват. В някои от градовете „народното веселие“ започва веднага след зарята и въпреки това площадите често се опразват след около 30-тина минути. Всяка една община си организира „банкет“ след това. На него присъстват всички гости и специални жители на града (местни спонсори, представители на общината, местен музей, организатори). Зарята е тържественият елемент в честването, повод семействата да се съберат, близки и познати да се срещнат. Вълнението се усеща от най-малките жители до възрастните – някои от които си тръгват по-рано от работа, за да стигнат на площада малко по-рано. За други пък, които работят в местния бизнес е почивен ден. Неусетно възпоменателният елемент (съдържащ се в религиозните ритуали) постепенно създава връзка с минало и извиква героите, за да премине в кулминацията – зарята и да се трансформира в потребяване на суета, храна, лакомства, напитки, стоки, веселие...

Развлекателна програма

Финалът на честванията във всеки град (изключение е Карлово) е един и същи – весела музика, кебапчета и кюфтета, и алкохол. Постепенно сакралното бива изместено от празничното, но празнично в смисъла на профанно, битово, чийто фокус е потребяването и консумацията. Еуфорията замества спомнянето и паметта, а изобилната консумация – вживяването (вчувстването) и съпричастността. Националният идеал вече е забравен и на преден план изпъкват материалните и консуматорски устреми на

присъстващите. Възпоменанието се превръща в празник на града, в танцово и алкохолно веселие. Въпреки че известно време след приключване на честванията и стартирането на концертната програма площадите се опразват, повечето от хората продължават празника по домовете си.

Първосигналната реакция на всеки външен наблюдател е осъдителна, но от изследователска гледна точка от съществено значение е да се разгледа традицията на Балканите за почитане на мъртвите. Всъщност организирането на курбани, следпогребална почерпка и изобщо храната и пиенето е дълбоко заложена традиция не само при българите, но и на целия Балкански полуостров и сред славянските народи. В своя труд „Български погребални обичаи“¹⁸² Христо Вакарелски представя обичаите за погребалната трапеза както в различните краища на България, така и в съседните страни и близките културно до българите народи. Веселото настроение по време на погребения и помени се обяснява с отърваването от мъките: „... когато се раждало дете, оплаквали го, защото се раждало за мъки, а когато умираше човек, радвали се и се веселили, защото се отървал от мъки“¹⁸³.

Традицията за следпогребалното хранене и пиене, според Вакарелски, е налична при всички народи – румънци, чехи, словенци, украинци, но също и сред англичаните, свидетелство за което е пиесата „Макбет“ на Шекспир. Характерното за ритуала е, че той е в чест на умрелия. Видът на храна и напитки е различен спрямо съответната нация и нейните традиционни напитки. От религиозна страна виното е съществена част от трапезата, а от културна (за българските ширини) това е ракията. От друга страна е агнешкото, което особено характерно за курбана. В народните обичаи и традиции се смята, че агнето ще води умрелия в света на отвъдното, затова и до днес на подобни събития неизменна част от трапезата е агнешкото, което често присъства и в менюто на сергиите и местните заведения по време на възпоменателните чествания.

Музикалното веселие, от друга страна, също е част от традицията по нашите земи. Веселия характер Вакарелски обяснява с присъствието им в традициите и обичаите още от древни времена и текстовете на Херодот за траките. Основната идея е, че се празнува отърваването на умрелия от земните му мъки и блаженството в отвъдния свят. Веселието, храната и напитките са неизменна част от религиозния ритуал за почитане на мъртвите, а присъстващите вярват, че на трапезата е и покойникът. В този ред на

¹⁸² Вакарелски, Христо. *Български погребални обичаи*. София: Захари Стоянов, 2008, 511 с.

¹⁸³ *Пак там*, с. 221.

мисли, наличието на музикален финал и предложенията за обилно консумиране, могат да бъдат обяснени като своеобразен наследник на традиционните практики за почитане на загиналите и характерна черта на възпоменанията.

Панаирната улица

Панаирът е позициониран на последно място в изброените фрагменти не защото е най-малко важен, а защото е най-съвременният елемент в програмата на честването. Позициониран в периферията на центъра/площада, встрани от цялостната картина, като външен посетител. Основен символ на съвременното консуматорско общество. Панаирите обикновено се свързват с веселие, различни атракции, храна (захарен памук, цветни напитки, дюнери в малките градове, казанлъшки понички), много и различни сергии с китайски стоки (от шарени герданчета, детски играчки, плажни кърпи, слънчеви очила, шапки, дрехи до сергии със съмнителни домашни салами, мед, вино и т.н.). Според направените наблюдения изброените акценти присъстваха в дните на възпоменателни чествания. Изключение прави Карлово и отбелязването на Страшното и всички възпоменателни чествания през 2020 г. поради ограниченията поставени заради пандемията.

Тъй като често тези чествания се припокриват с характеристиките на празника на града, а и самите жители ги определят като най-важните събития в културния календар на района, на тях присъстват множество хора. Независимо от броя на посетителите на програмата на честванията, панаирната улица винаги е пълна с хора. Организаторите на сергиите проучват предварително точните дати на честванията и заявяват в общината присъствието си. Въпреки че са се превърнали в неизменна част от събитието, те винаги са в периферията на градското пространство, встрани от площада или в пряка на главната улица. Интересен факт е, че подобни „панаирни улици“ доскоро са били свързани с годишния събор, организиран в съответния град/село, обикновено в края на лятото или в деня на храмовия празник (Скравена). Днес панаирните сергии присъстват предимно около въпросните възпоменателни чествания. На някои от терените се очертават като единствения момент от годината, когато присъстват¹⁸⁴, а поради това и

¹⁸⁴ В село Скравена, където е наблюдавано честването на 2 юни – Денят на Христо Ботев и загиналите за свободата и независимостта на България, в процеса на наблюдение се откри именно моментът с изместване на панаира. Местните възприемат честването като регионално събитие със статута на събор. Възпоменателното честване придобива статута на социално събитие. Съборът на селото се състои през ноември, когато е храмовият празник на Скравена. Респондентите, с които бе говорено, не си спомнят кога за последно е организиран съборът и обвързват 2 юни с външение и очакването, съпровождащо събора. В другите проучени терени също се наблюдава подобен феномен – в

местните започват да обвързват честванията със събор. За съборите е характерно да се провеждат в момент от годината след усилена работа на полето, свързани са с почивка, време за семейството и социален живот, празник. Присъствието им по време на възпоменателните чествания допринася за изменение характера на събитието. От друга страна, по този начин ясно се определя регионалният характер на честванията за местната общност. Наблюдава се противопоставяне между регионалното възприемане на събитията от общността и националния характер, придаван от организаторите и медиите, които отразяват.

Въпросът с присъствието на панаирните сергии е чувствителна тема в Скравена, както вече бе споменато. За присъстващите като зрители в наличието на панаирна улица няма конфликт, но и спомага за възприемането на 2 юни като празник. Според техните наблюдения 2 юни инкорпорира и функцията на важния за общността годишен събор, за който също са характерни панаирните елементи. За организаторите панаирните сергии се позиционират чрез отдаване под наем на уличното пространство от общината и по този начин кметството покрива част от финансирането на самото честване. Годишният събор на Скравена трябва да се провежда през ноември, когато е и храмовият празник на църквата. За организаторите е ясно разграничението между двете неща и заявяват, че всъщност местният събор не е бил провеждан от известно време. Наблюденията на терен и разговорите с публиката свидетелстват, че ако отбелязването на Деня на Христо Ботев и местният събор не се припокриват напълно, то този феномен е започнал да настъпва, но не е завършен и легитимиран. Вероятно е никога да не получи официално признаване, въпреки това ясно се наблюдава елементът, характерен за празници и панаири, подкрепен от временните сергии. По примера на Скравена ситуацията е подобна и в Батак и в Перушица. Организаторите ясно разграничават връзката между възпоменателното честване и панаирната улица и оправдават присъствието ѝ с възможността за финансово обезпечаване на организационния процес. Въпреки това за общността, макар и не осъзнато, присъствието на сергиите придават елемент на празничност. За младите хора (тийнейджъри и малки деца) панаирните сергии са дълго чакан елемент от отбелязването.

Отвъд първичните наблюдения при задълбочен анализ и обмисляне на изложените дотук впечатления и изследвания, възпоменателните чествания търпят промени през годините и постепенно се трансформират. Към днешна дата годишнините

Батак и Перушица, макар да има и други събития в местния календар, на които присъстват панаирни сергии, възпоменателните чествания също не минават без тях.

на исторически събития, носещи тежестта на националната идея придобиват и друга функция за местните общности. Отбелязванията трябва да се адаптират към съвременните нужди на общностите. Вече не са натоварени единствено с националната идея, но и включват в себе си функцията за колективното в общността. Тоест (чрез похватите на религиозните и военни фрагменти) събитията са способ за утвърждаване на националното съзнание и самочувствие и почитането на героите, а от друга, посредством съвременните елементи (светската част – панаирни сергии, храна, напитки, музика) изпълняват функцията на обединител на по-малката регионална общност. В съвременния натоварен свят, в който семействата са разделени (живеят в различни части на страната и света), годишнините се превръщат в обединяващия момент, в който местните да се приберат, повод семействата да се съберат поне веднъж в годината. Така възпоменателните чествания компилират в себе си две много важни задачи за съвременните общества – първо да съхранят идеята за нацията с нейните герои и символи и втората на по-малката общност, тази на семейството наред с ценностите ѝ и традициите ѝ. Именно тези две задачи създават перфектни възможности за икономически, политически и медийни употреби, каквито изследването представи неведнъж дотук.

Съвременни намеси

XXI век е векът на технологиите, които до такава степен навлизат в ежедневието на съвременния индивид, че обсебват най-личното му пространство. Светът на човека от съвременното е все по-технологизиран, а мобилните устройства и съпътстващите ги технологии постепенно се превръщат в неизменна част и от възпоменателните чествания. От разпространение на информация и отразяване на събитието до начин за самоопределяне и идентифициране с националния разказ. Развитието на технологията добавя и нови възможности за „запечатване“ на повтарящо се събитие. Технологията и превръщането ѝ в удобен способ за „отразяване“, превръща събитията в общодостъпни онлайн. Създава едно друго, паралелно събитие – онлайн възпоменателно честване, на което „присъстват“ хора не само от страната, но българи от цял свят. От една страна, са присъстващите гости на честванията, които споделят, снимки, видео клипове, излъчват онлайн на живо събитията и спомагат за формирането на дигиталното възпоменателно честване. От друга страна, са потребителите на дигиталния свят, хората, които са съпричастни и съпреживяват отново историческите събитията, но от комфортната зона на дома, работата си или която и да било друга локация по света. Необходимо е

единствено споделянето. Макар и настоящото изследване да се фокусира върху тук и сега, дигиталното измерение на историческите събития и последвалите ги годишнини са неизменна част от проучването. На първо време активно отразяване в дигиталното пространство се осъществява от присъстващите, за които съществуването в дигиталните мрежи става все по-застъпено в ежедневието им. Впоследствие институциите, организатори на събитията също подемат активно да представят своята дейност в социалните мрежи и дигитални канали. С реализирането на годишнините и съпътстващите ги чествания по време на пандемията от Ковид-19, институциите организатори преоткриват социалните мрежи. Пример за това е Перушица и провеждането на възпоменателното честване на Априлци през 2020 г., в което стандартната програма бе предварително подготвена и записана във видео материал и излъчена премиерно в деня на отбелязването.

Социалните мрежи („Фейсбук“, „Инстаграм“) са един от новите елементи, наложили се през последното десетилетие и по-конкретно през последните пет години. Още през 2009 г. Леа Вайсова¹⁸⁵ заключава в своя текст, че „Фейсбук“ конструира субекти. Днес, повече от десет години по-късно, заключението се потвърждава още по-силно. Държавата като институция и останалите прилежащи ѝ власти създават „знание за...“ и го прилагат, чрез подобни чествания. Това е и един от начините да се приобщи даден субект към националната представа и да се самоидентифицира, затвърждавайки принадлежността си. Днес обаче само присъствието не е достатъчно, нужно е и доказателство. Именно тук важна роля играят социалните мрежи и вече не само „Фейсбук“, но и „Туитър“, „Инстаграм“, платформи за фотография, в които има специални групи за българска фотография (такава например е „Фликър“). Ситуацията в онлайн пространството се усложнява, легитимността на действията вече не се изразява единствено в „атендването“ на събитието или качване на снимка впоследствие, това не е достатъчно. Вече може да се качват „story“-та: снимаш на момента (снимка или видеоклип) и качваш с възможност да добавиш текст, локация, час, температура, емотикони и още какво ли не, а след 24 часа то вече изчезва. Функция, която обединява в себе си всички предишни отделни части на субективизирането, вече е една и е активна едно денонощие. Фуко определя значенията на „субект“ и ги разделя на две – „субект,

¹⁸⁵ Вайсова, Леа. Facebook: игра на граждани. В: Дичев, Ивайло състав. Брой 1. От линк на линк. Новата геометрия на социалното [онлайн], Семинар_BG, 2009. [Прегледан на: 23.05.2023]. Достъпно от: <https://seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy1/108-sadarzhanie-na-broya/426-facebook-игра-на-граждани.html>

подчинен на другите, чрез зависимост и контрол, и субект, привързан към съвестта и себеосъзнаването към собствената си самоличност¹⁸⁶ – в онлайн света отделният индивид всъщност обединява двете определения. Потребността да се изяви и докаже в интернет (подчинеността на другите) и личната му нужда да представи на себе си привързаността си към собствената си личност и правотата ѝ (изразява се във физическото присъствие). Заместват или пресъздават връзката с корените, междучовешките връзки. Съвременният човек често е загубил връзка с родствениците си, начинът на живот е претърпял значителни промени. Контактът с историята, миналото, с корените му се възобновява именно чрез заснемането, архивиране на присъствието. Споделянето онлайн само затвърждава тази връзка и я прави по-силна. Дигиталното присъствие на годишнините има и една друга функция. Чрез фотографирането на годишнините, публикациите в социалните мрежи и други подобни действия националната памет се превръща и в индивидуална. Тези действия дават възможност на присъстващия да се приобщи към миналото и да заяви своята принадлежност, превръщайки колективното минало в индивидуално. Промените в начина на живот на съвременния човек и глобализацията на ежедневието му го провокират да създава все по-силни връзки с корените си. Възпоменателните чествания и славното, героично минало са един от начините съвременният човек да възстанови своите връзки с корените си и да стъпи на здрава основа в океана на глобалния свят.

Тук обаче се появява и разрыв в представянето на събитието в онлайн пространството и действителността на практика. Докато в социалните мрежи и информационните канали (телевизия, радио, вестници) честването се представя като мащабно с много поклонници, от ранга на национално ниво, то в действителност от наблюдението се заключава по-скоро като регионално. Чрез патриотични статуси в социалните мрежи, поднесени с фотографии и цитати, клипчета, споделяне на исторически статии, песни и прочее се изгражда именно представата за национално равнище на честването. Значимостта му добива други измерения. До някаква степен това наистина е така. Важното за индивида е да се асоциира с „българщината“, с националния идеал, но това да се извърши показно, да бъде ясно за всички. Пример за това е

¹⁸⁶ Цит. по: **Фуко**, Мишел. *Генеалогия на модерността*. В: **Вайсова**, Леа. Facebook: игра на граждани. В: **Дичев**, Ивайло състав. *Брой 1. От линк на линк. Новата геометрия на социалното* [онлайн], Семинар_BG, 2009. [Прегледан на: 23.05.2023]. Достъпно от: <https://seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy1/108-sadarzhanie-na-broya/426-facebook-игра-на-граждани.html>

изминаването на пътя от София до Батак с мотор, оставането за кратко, увековечаването на присъствието с групова фотография на площада и продължаването към следващата спирка. По същия пример са и хората, които си взимат отпуска и заедно със семейството си отиват до Копревщица за възстановката, снимат себе си и децата си с участниците. Те съчетават връзката с миналото с приятното прекарване на свободното време. Така субектът лавира между двете определения на Фуко. Профилът, който си изгражда в социалната мрежа изглежда по-сериозен, отколкото е в действителност. Културата и историческото наследство се потребяват, без да се вниква в същността ѝ и посланието, което предава. Истинската история, подкрепена с факти, бива пренебрегвана в името на „шоуто“ и забавлението. Тежестта на историка и изследванията му не подлежат на обществен интерес.

Репортерът вече е и гражданинът, б/влогърът, активен участник в медийния живот. Имайки предвид, че родните медии масово заимстват новините си от социалните мрежи, си задавам въпроса кой национализира естеството на Априлските чествания: медиите или гражданите, от които е взета информацията? Все пак смея да ги разгранича, въпреки набиращото популярност мнение на изследователите, че информацията в официалните медии е диктувана от обикновения човек и социалните мрежи. Все още подборът на информация и водещи новини е стриктен и отговаря на определени изисквания. В случая с честванията на Априлци това е събитие отразявано в новинарските емисии и вестникарски издания от самото му начало, ежегодно по сходен начин.

Медиите от своя страна не променят отразяването на събитията, напротив всяка година се повтарят по един и същи начин, в едни и същи медии. Отразяването в социалните мрежи и различните канали, личния архив, който се превръща често в общодостъпен разказ онлайн, отразяващите медии (телевизия, радио, онлайн издания) – регионални и национални, трансформират местната памет в национална, от една страна, от друга страна, затвърждават националното самосъзнание.

Пространствата, физически и символни

Отбелязването на исторически събития се организира на култови и централни места, такива биват площади, паметници, конкретни места, на които се е случило събитието. Извън рамките на честванията, тези пространства притежават практически характер, съществуват и изпълняват конкретни функции. Площадите например

изпълняват изцяло социална функция, освен широко място, подходящо за случването на празници и честванията, те имат функцията да предоставят на гражданите пространство, в което да избягат от затвореното усещане на улиците, сградите, блоковете и др. Обикновено са позиционирани в централната част на града, за да са достъпни, макар и периферията на града да разполага с по-широки пространства. Те са място за срещи, отмора и разграничаване от ежедневието, но в рамките на нормалното битие.

По време на отбелязванията изследваните терени придобиват изцяло различна смислова и видима картина. Пространствата се дистанцират от битовия характер и биват изместени от сакралния характер както физически, така и на символно ниво. За трансформацията на терените спомагат предимно възприятията на хората и тяхното интегриране в средата. Дейности като почистване на физическото пространство, добавянето на специфични предмети, които символизират конкретни възприятия (венци, портрети, фонова музика и др.), обновяване на характерните за площадите артефакти (пейки, кошчета за боклук, табели) спомагат за създаването на празнична, тържествена атмосфера. Отвъд тези дейности, площадните пространства имат и други характеристики, чрез които трансформират нормалните градски пространства в сакрални такива. Всеки един от терените носи символите и смислите на място на паметта, което веднъж в годината се материализира. По време на отбелязванията градските пространства осезаемо се трансформират. Посредством прилежащите тържествени и църковни ритуали, площадите се превръщат в сцена, на която оживяват героите, трагичните събития и историята. Публиката от своя страна, посредством присъствието си и вчувстването в миналите събития изгражда една друга, възпоменателна страна на пространствата. За определено време пространствата се сакрализират. Геройската смърт и нейното вграждане във физическия свят, който ни заобикаля, е често използвана практика за вграждане на важните мъртви, особено в периода 1944 – 1989 г. Този похват ясно издига пиедестала на героите, удобни на властта и идеологията и се вписва във фундамента на националната и политическата идентичност. Макар и изминали близо три десетилетия след политическите промени, тези практики продължават да влияят и днес – почитането на героите и събитията продължават да легитимират националното самосъзнание и дух. Те излизат извън рамките на битовия свят и тяхното ежедневно предназначение и се трансформират в места на паметта и историята, както и основна трибуна на политическия вентрилоквизъм.

Отвъд физическия свят, градските пространства, на които се случват възпоменателните чествания, приемат функцията на спомнянето, превръщат се в сцена на паметта или по-точно по Пиер Нора **места на памет**. Местата на паметта са характерни за обществата, които претендират за историчност. На първо място имаме българската националност, която през годините търси и доказва своите дълбоки и древни корени, на второ място (но не и по важност) са изследваните терени, които основно се самохарактеризират със славно минало и събития и герои (Баташкото клане в Батак, Кочо Честименски в Перушица, Ботев и четниците в Скравена, Страшното в Карлово) от национална важност. Всеки един от изследваните терени всячески обслужва миналото, за да продължи да съществува то и днес освен под формата на отбелязванията, но и чрез местната културна памет, изложена в институциите на паметта, в градските пространства и в историите разказвани от местните. Друга важна характеристика на местата на паметта е, че те се осланят на градивната свобода на хората, а не на религиозните традиции – и четирите чествания отбелязват, макар и трагична битката за свободата на предците, постепенно се превръщат в символ на свободния дух на българите и непоклатимостта им, пример за геройство.

Въпреки основните общи черти на изследваните места на паметта, в дълбочина терените представят два различни типа. Първият тип е *първично място на паметта*, такива са Батак, Перушица и Карлово. И трите терена са места на памет изначално, в границите на населеното място се е случило историческото събитие, градските пространства и институции и до днес пазят артефакти от събитията. Историческото събитие се развива правопрпорционално на времето: историческо събитие – панихида – превръщане в национално значение – оформяне на годишнините като възпоменателни чествания от национално значение и вписването на историческите артефакти в местната културна история – съвременните места на паметта. Паметта е част от градското пространство, впито в земята, но и е основен общ знаменател на местната общност, която съществува и се гордее с колективната си памет. Първичното място на паметта не подлежи на въпроси, то самостоятелно се оформя през годините като такова. Изначално е включено в колективната памет на обществото, защото те са наследствени преносители на паметта. Ключовото тук е, че мястото е пропито с историческото събитие, защото е и първоначалното пространство, на което са се случили събитията.

Вторият тип е *приобщено място на паметта*. Случаят Скравена инкорпорира в себе си няколко интересни антропологични ситуации – създаването и „извоюването“ на място на памет, процеса на приобщаване към големия разказ на героите и

Освободителните дейности в страната, но и поэтапното интегриране на други важни за общността събития.

Първоначалният акт на солидарност, съпричастност и героизъм към загиналите съотечественици и последвалите дейности по запазване паметта както на загиналите опълченци, но и на действията на общността свидетелстват именно за активното желание и борбеност да се впише общността на малкото село в големия разказ, изпълнен с жертвоготовни сънародници, герои и случки. Интересното тук е, че на фона на всички останали трагични събития, повод за гордост на хората в други региони, в Скравена повод за гордостта на местните е друг вид жест. Не е самоотверженост и жертвоготовност, а смелост от друго естество. Характерно за Скравена е, че тя не е изначално „място на памет“, не е зона, в която се е случило трагично събитие, а напротив – историята на селото е символ за добрия самарянин, който се грижи за родната история. Скравена е „място на памет“ по смисъла на Пиер Нора, според който местата на памет са характерни за обществата, които претендират за историчност. Честването на Ботев и четниците му се превръща във важен момент от събитийния календар на местно ниво, а постепенно и за целия район. Впоследствие се превръща от голямо значение за националното честване на Ботевата чета, както и за националното самосъзнание и идентичност. Тук обаче основен момент не е травматичната историческа случка, а жестът на „родолюбие и всеотдайност към българщината“ и най-вече към ближния. Ако според Нора „места на памет“ могат да бъдат важни исторически събития, то характерното на Скравена е, че тя се приобщава към общото историческо събитие, преобръщайки го през своята призма на големия, жертвоготовен жест. Местната общност на първо място сама легитимира и официализира своята дейност. На по-късен етап историческото събитие се легитимира първо от районната власт, а още по-късно и от държавната. Скравена не е място на памет, защото е тясно свързано със смъртта на Ботев и четниците му, а защото *подема началото на националния разказ за героите и сакрализира героичното и жертвоготовността.*

В другите подобни възпоменателни годишнини (Баташкото клане, честването на Априлското въстание в градовете от IV-ти революционен окръг и др.) се чества Смъртта, вследствие на саможертвата и героизма като първоизточник. В Скравена сякаш линията върви в обратна посока – първоизточника не е трагичното събитие, тук на фокус е подвигът, който отдава заслуженото на Смъртта за родината. Макар и 2 юни да носи конкретен символ и значение на национално ниво, то в представяния терен ежегодното отбелязване на 2 юни е натоварено и с друго смислово значение. Отбелязването на Деня

на Ботев и на Ботевата чета не е единствено в името на възрожденските герои, а е и символ на родолюбието, героизма и уважението към ближния и неговата памет – повод за гордост на местните жители. Скравенци сами описват себе си и жеста на предците си като началото в отбелязването на Ботевата чета. Чрез възпоменателното честване на Ботев и героите, загинали в Освободителните войни, местната общност се самоопределя не само с общия национален символ на събитията, но и легитимира себе си като „основоположник“ на една от най-светлите български черти – стремежа за просвета и прослава на героизма и родолюбието. Историческото събитие – причина за превръщането на Скравена в място от национално значение, е различно от останалите изследвани терени. В Скравена действието, превърнало го в „място на памет“, е самото възпоменание, а не травматично събитие на самото място.

Паметниците

Градските пространства са изпълнени с исторически артефакти, които подкрепят местната история и памет. Такъв артефакт са паметниците, които са съществен елемент във възпоменателните чествания. С изключение на хората, те са основният носител на историята и паметта за събитията. Чрез паметниците историята и паметта се официализират. Те са средството за акцентирание върху конкретни личности и събития, затвърждават позиции и поддържат официални разкази и са поставени от горе. В настоящото изследване те са важен символен капитал за възпоменателните чествания. И в четирите наблюдавани терена възпоменателното честване се организира около паметника, свързан със събитието – в Батак това е литийното шествие и обиколката по паметни места, в Перушица това е историческа църква „Св. Архангел Михаил“ и поставянето на венци на паметниците, свързани със събитието, в Карлово отбелязването се случва изцяло на паметника на Страшното в града, в Скравена това е паметникът костница на Ботевата чета. От друга страна, монументите са генератор на паметта. По-важното е, че генерират не само първичната памет за историческото събитие, но последвалите политически и исторически моменти и идеологии. Така паметниците са един от генераторите на местна идентичност, от една страна, поддържат наложената от горе местна идентичност и придават на града/селото конкретен героичен смисъл, от друга страна, са основен участник в отбелязванията на годишнини от историческите събития.

Докато площадите придобиват сакрален смисъл и са обвързани с историческото събитие единствено по време на честването, паметниците носят своите символи непрекъснато. Сред избраните терени за настоящото изследване най-интересен е случаят в село Скравена. Текстът вече проследи възникването на паметника костница и нейната история, интересен момент, свързан с нея и изобщо с черепите на четниците, е именно превръщането ѝ в *символ на геройство*. По време на войните през 1912 – 1918 г. гробът на четниците се превръща в утеха за роднините на загиналите, чиито тела не са открити или погребани: „Майките и съпругите на загиналите намират утеха и оплакват близките си, чиито гробове са неизвестни, именно на този гроб.“¹⁸⁷. По този начин гробът на четниците се сакрализира и превръща във важен психологически момент, със сакрално значение за местните жители. Гробът на Ботевите четници не е просто символ на геройството и саможертвата, той е символ и на войника, загинал в битка. Той е връзката на роднините със загиналите, олицетворява всеки войник, загинал в името на кауза. Отвъд паметта за саможертвата и борците за свобода, пространството и паметникът се сакрализират в името на жертвата и този феномен е ясно изразен в два момента от историята на България. В периода 1944 – 1989 г. наблюдаваме активна употреба на Възрожденските герои и идеали и тясното им обвързване с идеологията на партията. Особено задълбочен акцент се поставя върху Ботев и неговите идеали за социално равенство и възприемането му от партията като национален герой със същия стремеж и желания. Можем да срещнем създаваната връзка дори в местните сборници и книги, издавани в периода 1944 – 1989 г.:

- паметникът костница „става символ на оная сплав от обич, възторг и преклонение, която създава нравствени и **политически** критерии“¹⁸⁸;

- „Ботев проповядваше с безкомпромисност социалното равенство. В тази си устременост той е така последователен, така ненавижда експлоататорския грабеж и класовия гнет, че закономерно и естествено стигна до идеите на комунизма“¹⁸⁹.

Вторият момент е обвързването на паметника костница с жертвите на режима. Желанието на скравенци за изграждане на костница датира още от първите години след погребването на черепите в църковния двор. Едва през 80-те години на XX век, по

¹⁸⁷ Бужашки, Е. Ботевата чета след смъртта на войводата. В: (1984) Сборник, София: Издателство на Отечественият Фронт, с. 69.

¹⁸⁸ Пак там, с. 5-6.

¹⁸⁹ Михайлов, Стоян. Ботевото начало тече в жилите ни. В: 1984, Сборник, София: Издателство на Отечественият Фронт, с. 7-9.

времето на социалистическия режим в България, това става факт. Костницата е открита тържествено от Тодор Живков. По-късно, десетилетие след изграждането на паметника костница, се появява още една, на пръв поглед далечна връзка с паметта – на 21 април 1990 г., според Виолета Стойчева, над входа за костницата е поставен черен кръст в памет на загиналите в трудовия лагер край Скравена: „Днес единственият официален знак за съществуването на женския лагер в село Скравена е големия черен кръст (обр. 2) върху паметника-костница, в която се съхраняват черепите на загиналите през 1876 г. въстаници от четата на Христо Ботев. Той е поставен там непосредствено след първия голям извънстоличен митинг на СДС в памет на жертвите на тоталитаризма, проведен в селото на 21 април 1990 г.“¹⁹⁰. Тази информация не е напълно потвърдена, тъй като според документа за предоставяне на статут за недвижимо културно наследство от национално значение кръстът на костницата е поставен през 1994 г. Никъде не се намира информация защо и кой поставя този кръст. Въпросите около него подлежат на допълнително изследване и проучване, тъй като връзката с женските трудово-възпитателни лагери и паметта на загиналите е изключително интересна. Възможността кръстът над входа на костницата да е поставен умишлено във връзка с лагерите, то паметникът костница придобива статута на „място на памет“ по Пиер Нора, което се използва, за да се наложи дадена идеология след промените през 1989 г. Къде е мястото на кръста, сложен 10 години по-късно, символ на паметта на загиналите по време на режима? Кой решава да го сложи, защо го слага? Как се създава връзката между Ботевите четници и съществуването на женски лагер в Скравена? Така до днес, когато през 2020 г. паметникът костница е обявен за един от 100-те национални обекта. Освен паметта за героите от освободителните войни, паметника костница е символ за героизма и патриотичността на местните жители, но и носи символа на политическите жертви.

Характерно за паметниците, свързани с исторически и национални герои, е, че изпълняват функциите на кенотаф – надгробен паметник без гроб. Това са места, които не съдържат тленни останки, символичен гроб, тяхната функция е увековечаване на паметта, героя и изпълнение на поменни ритуали. Паметните места, на които се поднасят венци ежегодно, изпълняват именно тази функция, да увековечат паметта на героите и да сакрализират дадено пространство, обвързвайки го с героя. Тези паметници

¹⁹⁰ Стойчева, Виолета. „Мълчаливи свидетели“ - женският лагер в село Скравена, Софийско, в спомените на местните жители България, българите и Европа – мит, история, съвремие. В: **Борисов**, Борис ред. Кол. Т.5. *Сборник от научна конференция (27 октомври 2010 г.) в чест на 70-годишнината на доц. д-р Владимир Попов*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, ISBN 978-954-524-844-3, с. 284.

изпълняват своята сакрална функция веднъж в годината, когато се чества паметта. Те са и един от основните артефакти на местата на паметта.

От другата страна, са костниците, които съдържат в себе си тленни останки. Тяхната функция не се различава много от тази на кенотафите, с тази разлика, че превръщат присъствието на героите в съвременния свят възможно. Тяхното предназначение също е да бъдат виждани от хората, да напомнят за тленността на битието, а наличието на тленни останки ги прави по-мрачни и въздействащи.

И двата вида паметници са пример за способите на държавата, институциите, а понякога и на хората, да създават въобразените нации на Андерсен¹⁹¹. На първо време с приобщаването на паметниците към историята посредством символни и физически практики, а впоследствие и към настоящето. На второ място се появява и употребата им за приобщаване на идеалите на героите към своите идеали, за да се самолегитимират. Те имат важна политическа роля и спомагат за оформянето на обществените места и сакрализират иначе неутралните пейзажи на местността.

Априлското въстание, Руско-турската война и възрожденските национални герои играят изключително важна роля във формирането на българското самосъзнание и национална идентичност, наред с празници като 24 май – Деня на славянската писменост и култура, дори Великден и Коледа (въпреки изначално религиозния им характер). От една страна, за местния жител тези чествания са от важните събития през годината. Момент, в който може да се събере с роднините и близките си, да чества местната си идентичност. От друга страна, се оказва, че събитията от миналото, свързани с Освобождението на България, са един от основните елементи в колективната памет. Не бива да се пропуска също, че Символът на Свободата са именно апостолите на Априлското въстание.

Съществена част от отбелязванията са различните части, които съдържа програмата на възпоменателното честване, които разделям на традиционни и нововъведени елементи. В самия начин на подредбата им се установява систематичност: на първо място винаги е религиозният момент, който се разграничава от светския, той се състои от почитане на загиналите с венци, литийно шествие, отслужване на панихида/молебен. Възвисявайки загиналите в национални герои, те биват почитани от

¹⁹¹ Андерсен, Бенедикт. *Въобразените общности*. София: Критика и хуманизъм, 1998, 223 с.

всяка важна институция в държавата. Ако представителите на управляващите са „средството“ държавата да почете паметта им, то религиозната страна на честването е участието на църквата. Друг съществен елемент е тържествената заря-проверка, придружена с речи на почетните гости. И накрая, но не и на последно място по важност, е възстановката, отново начин за отдаване на почит и засвидетелстване героизма. Възстановките са модерният начин за вчувстване на публиката. Те поставят рамка, в която „исторически неправди“ биват компенсирани¹⁹². Да не забравяме, че те са и един от подходите историята да оживее за обикновения човек, те пренасят зрителя в миналото. Въпреки че историческите възстановки се стремят да представят една достоверна картина на отминалите събития, тук наблюдаваме подбор на отделни моменти от историята, които допълнително подхранват националния разказ.

С леки прекъсвания в религиозната част от отбелязванията (поради идеологически причини през периода на социализма) тези елементи са неизменна част от честванията от стартирането им до днес. Те са и практиките, които поддържат спомена до днес: изграждат знание, ценности, норми, представи, идеали, вярвания, традиции, обичаи, обреди. Религиозният акцент в честванията се утвърждава в общественото съзнание и често не оставя възможност на науки като историографията да наложат своя разказ за събитията. Както коментира Христо Тодоров, не един са факторите за отслабване на историята, тя вече не представя и не изразява миналото, жертва на „обособилите се колективни памети“¹⁹³. Така и събитията от 1876 и последвалите исторически моменти, вече не са събития, които подлежат на критично изследване, а биват национален идеал за жертвоготовността и храбростта на българина. Всеки един опит за поставяне под въпрос идеологизираното събитие или дейците му, ще бъде низвергнат от общността, която помни и чества, без дори да бъде разгледан обективно.

Съвременните (нововъведени) елементи, от друга страна, са: символът на консуматорското общество – панаирът, и финалът (обикновено) на честванията – „народно веселие“. Двата елемента взаимно се допълват, концертната програма преминава в забавление на атракционите на панаира и консумация. Към тези два елемента прибавям и най-съвременните елементи, като постоянното отразяване на

¹⁹² Agnew, Vanessa. History's Affective Turn: Historical Reenactment and Its Work in the Present. In: *Rethinking History*, vol. 11, 2007, pp. 299-312.

¹⁹³ Тодоров, Христо. Памет за несвободата. В: **Знеполски**, Ивайло състав. *Около Пиер Нора...* София: Дом на науките за човека и обществото, 2004, с. 145–157.

събитието в онлайн пространството. Така постепенно се наблюдава преплитането на традиционното, запечатало се в колективното съзнание като национален символ и съвременната кокетна/кичозна тържественост трансформираща се накрая в еуфория и празничност. И тук стигам до основната теза, която се оформи: всяко едно от наблюдаваните възпоменателни събития постепенно се трансформира в празник, губейки траурния си характер. Наблюдаваме трансформация от отдаване почит на загиналите в тяхното извисяване в национални герои и честване на идеала за свобода и саможертвеност. Отбелязванията на исторически събития, в които акцентът е смъртта, претърпяват три трансформации, като последната все още е в процес. Стартирайки под формата на религиозно честване, отдаване на памет на загиналите, постепенно започват да се установяват като модел за патриотично възпитание. Честванията се институционализират, стават основен компонент в оформянето на национална идентичност, участниците в трагичните събития биват героизирани. От почитане паметта им с религиозни ритуали като панихидата, постепенно биват съпровождани от по-тържествено отбелязване – отразяване в периодичния печат, създаване на поборнически комитети с идеалната цел да се запази паметта и патриотизма да се предаде на следващите поколения. Постепенно се включва и местната управа, която освен целта да запази паметта, се опитва да запази и затвърди позицията си в местното общество. С преврата на 1944 г. ситуацията се променя и религиозният елемент се заменя с манифестации и тържествени проверки със заря. Смятам, че празничният характер на честването днес, започва да се трансформира още в периода 1944 – 1989 г. По време на социализма на честванията се изисква задължително присъствие на местните работници, партийни членове и граждани. От тук започва и асоциацията със свободно време – почивни дни. Днес тенденцията с почивните дни продължава, както мисловната връзка на възпоменателно честване със свободно време, завръщане на заминали близки и прерастването му в празнична атмосфера се затвърждава. Промени настъпват и в програмата: тя започва с религиозната част (поднасяне на венци, литийно шествие, панихида, молитва); продължава с тържествена заря-проверка и завършва с концертна част (задължително придружена от консумация). И докато местната управа и организаторите оправдават тържествената част в програмата с празнуване на стъпката към Свободата, може да се даде и друго практическо обяснение: обществената необходимост. Във време на разделени семейства, когато част от фамилията живее в друг град или държава, несигурността, която гражданите изпитват към управляващите, и динамичният и постоянно променящ се околн свят пораждат стремеж към празничност

като израз на семейната, роднинска и местна солидарност. Тя от своя страна има силата да обединява и сплотява, приобщава към обществото. Това е моментът, в който индивидът демонстрира своя позиция и връзка с групата. Внася развлечение в иначе еднообразното ежедневиe на малкия град, той подновява и обществения живот. Това не означава, че възпоменателният характер изчезва напълно, напротив все още е активен елемент в годишнините, но като че ли все още го има единствено заради здравата връзка с националната памет.

Обобщение и заключение

Настоящото изследване на възпоменателните чествания в никакъв случай не претендира за пълна изчерпателност. Проучването, анализът и останалите съставни части на труда се стремят да представят детайлен разбор на проблема, който да отговаря на ситуацията на годишнините към настоящия момент. Ежегодните чествания, обект на настоящия труд са неизменна част от културния календар на страната и както всеки друг аспект на нематериалния ни свят, те също търпят промени. Тези изменения са повлияни от редица фактори, основните от които са развитието на държавата и моралните и ценностни норми, които вмениява, политическото състояние и употреби, общочовешкото и технологично развитие, глобалният свят, в който живеем и неговите влияния във всеки един аспект от ежедневието на съвременния човек. Вследствие на подема през ХХІ век и промяната в културния и битов свят на човека, тяхната функция е да отговарят на потребностите на общността, свързани с корените ѝ и културно-историческото ѝ наследство и минало. Те обединяват и съхраняват спомена за миналото и го предават на следващите поколения.

В този ред на мисли възпоменателните чествания към днешна дата притежават един конкретен облик и смисъл. Той със сигурност ще търпи промени и за в бъдеще и ще се трансформира, инкорпорирайки в себе си и други функции, доскоро характерни за събития от друг характер – както е примерът със съборите и възпоменателните чествания. Целта на настоящия текст бе да създаде възможно най-подробна визия и анализ на годишнините, отговаряйки на въпроса за трансформацията в празник, за да допълни изследователското поле на съвременната българска празничност. Текстът би бил полезен за антрополози, изследователи на културата и съвремието, както и на изследвания, насочени към празничността, културните специфики на наблюдаваните терени, съвременните публики на исторически годишнини и събития, свързани с наратива за революцията и Освобождението.

За да се изгради пълна картина на изследването, работата проследи историята на годишнините до съвремието. Важен момент за днешната ситуация е миналото и възникването на честванията. Първоизточниците задават основните рамки, в които ще се развиват впоследствие годишнините. Подетата от писатели, историци и мемоаристи инициатива за предаване на историята на следващите поколения достига своя връх и ги позиционира на пиедестала на националната митология. Историята за Априлското въстание и Освобождението се превръща в неопровержима и неподлежаща на

изследване. Последвалите етапи в развитието, както на мита за Априлското въстание и Освобождението, така и от изследователска и събитийна страна, само затвърждават позицията им в националната митологема. Голяма част от съвременните изследователи се занимават със символното значение на събитията и техните употреби, които сформират колективната памет на нацията. Априлското въстание и Освобождението, както и героите от тогава са пример и повод за гордост на нацията. Тяхното поведение, идеи, цели и характери са едни от основните задвижващи елементи в националното самочувствие и позиционирането сред другите такива групи. В началото текстът представи развитието на разказа за историческото събитие и неговите герои. Тяхното митологизиране и издигане на пиедестал и похватите, чрез които това се случва. Първоизточникът, който годишнините честват, се превръща в един от основните мотиви в националната идентичност. Травматичните събития се обвързват с героизма и саможертвата, превръщат се в повод за гордост на нацията и сплотяващ елемент. Този мотив е подет от Захарий Стоянов със своите мемоарни записки. Инициативата за изграждането на устойчив, геройски облик на Априлското въстание и Освобождението се подема също от Иван Вазов, Стоян Заимов, Антон Страшимиров, Иван Хаджийски и се подкрепя и от международните кореспонденти. В резултат на което героите и историите им си почитат и до днес, първоизточниците на събитията се превръщат в стожери, а траурното отбелязване се трансформира в такова на храбростта и свободата от национално значение. Особеност в изследването е как митът за героите се изгражда, развива и издига на пиедестал славното минало, като маргинализира гледната точка на изследователя. Основен мотив за това са историческите събития, които честванията отбелязват и периодът непосредствено след тях, когато се образуват нациите на Балканите и се оформят конкретните специфики за самочувствието и позиционирането на общностите в района. Именно всеки терен се позиционира чрез конкретен момент от революционния наратив на Възраждането, свързан или с Априлското въстание, или с Освобождението. За Батак и Перушица това е трагичният край на Априлското въстание и саможертвата в името на по-висша цел. За Скравена това е героизмът на Ботев, но и не само, а и героизмът на сплотената общност, която припознава в действията си идеалите на героите от периода и се старае да ги съхрани. За Карлово ситуацията е малко по-различна от останалите терени, градът е силно обвързан с Васил Левски, а културният календар на района е изключително богат. Изследването показва, че отбелязването на Страшното е по-скоро от регионално (дори по-скоро на институционално ниво – общинско) значение и се фокусира в годишнината от рождението на Левски като

основна дата в културния и събитийен календар на града. Макар и годишнината в Карлово да не е сред най-важните дати за града, нейното съществуване допринася за изграждането на облика на възпоменателните чествания, свързани с Априлското въстание и Освобождението. Резултатите от провежданото наблюдение там създават пълна картина и позволяват да се направят сравнения и конкретни изводи за честванията като цяло. Именно тези събития и разказът, който представят годишнините заедно със съвременните им презентации, превръщат терените в места на памет, чиито стремеж за историчност от национално значение е основен определящ фактор. Представена бе историята на честванията на всеки терен и пътят, който изминават, за да се превърнат в събитията днес. Символите, конфликтите и значението, което се влага в историческите събития днес. Целият исторически обзор, наред с актуалното им състояние – как се организират, провеждат, какви са присъстващите и смисълът, който те влагат в отбелязванията. По този начин се изгради съвременната рамка на възпоменателното честване.

Вследствие на всичко изброено дотук може да се заключи, че обектът на изследване в настоящия труд, от една страна, носи тежестта на национална гордост – символ на героизма на общността, нейния характер и позиционирането сред останалите народи. Как народът ги е възприемал, усещал и употребявал през годините и съответно по какъв начин това рефлектира днес, в XXI век. Годишнините и историческите събития, които честват, са достигнали своя връх в митологичния наратив за колективното минало на нацията. Този наратив в основата си е с травматичен характер, предаван от поколение на поколение, впоследствие се преобразува в такъв на гордостта, колективното славно минало, което е сплотяващо звено, но и служи за пример на следващите поколения. Историята притежава необорими характеристики и не подлежи на нов анализ, критика или обсъждане. В същността си, както вече стана ясно, събитията са символ на героичната смърт и саможертвата в името на по-висша цел. Те са пример за силата на един народ. Историкът и изследователят на миналото вече нямат гласност, обективният поглед на миналото е подлаган на жестока критика и осъждане, пример за което е изследването на Брунбауер и Мартина Балева. Непосредствено след Освобождението тези исторически събития се използват за изграждането на самочувствие и единност на нацията, способ за сформирание на обща цел и колективна памет. Травмата от своя страна допринася за единството на общността и подсилва колективното съзнание на изстрадал народ, но същевременно и героизма и жертвоготовността му. Ролята им за формирането на колективната памет им придава статута на дати и исторически събития от

национално значение. Но от друга страна, за местните жители тези дати имат регионално значение и са важни за локалната идентичност, като същевременно придобиват и социален характер. На местно ниво са неизменна част от културния календар и са със статута на празници от ранга на Рождество Христово и Великден.

През годините до днес възпоменателните чествания са преминали през няколко съществени трансформации. Първата е в близките години след историческото събитие, когато от годишнина/панихида, на която присъстват предимно близки и роднини на загиналите и участниците в събитието, възпоменателните чествания се институционализират и започват да се употребяват политически. Това е моментът, в който държавата припознава събитията като важни за запазването на общността и се стреми да ги превърне в сплотяващото звено от близкото минало. Като структура честванията продължават да бъдат предимно религиозни и да се характеризират като панихида, спомняне. Постепенно придобиват все по-тържествен и светски характер, но продължават да се позиционират в рамките на местния събитийен календар. Вторият момент на трансформация е в периода от 1944 до 1989 г., когато от спомняне възпоменателните годишнини се превръщат в способ за налагане на партийната идеология. В този период героите на историческите събития се обвързват със съвременните такива. Символите от миналото се инкорпорират в настоящите, идеологията на историческите личности се обвързва с партийната, за да легитимира партията своята приемственост. Религиозният характер е премахнат, а саможертвата и смъртта се обвързват с идеологията на партията, като им се придава морален и ценностен заряд. В този период на втора трансформация възпоменателните чествания се позиционират в света на празничното, като важни моменти от колективната памет на общността, а партията ги припознава като първоизточници на сегашните ѝ постижения. За това свидетелстват многобройните заимствания и цитирания на идеите и възгледите на възрожденските революционери със социалистическите такива. Обвързването на годишнините с важни за управляващите постижения (откриване на фабрики, партийни отбелязвания и прочее събития от ежедневието). Честванията се утвърждават като важни за местността дати, свързани с митинги, почивни дни, в които общността се събира и действа извън рамките на битовия свят. Така постепенно годишнините се сакрализират и се превръщат в събития, които, от една страна, честват славното минало и неговото продължение в съвременното, а от друга, са повод да се „излезне“ от ежедневието и рутината на битовия свят. Постепенно с годините се стига до настоящата форма на възпоменателните чествания, която е многофункционална и вероятно

предстои да се трансформира още. Днес налице е по-големият смисъл на годишнините – този, свързан с националната идея и общото минало. Измерение, в което историческите събития са достигнали своя връх и са се застопорили в него. Честванията символизират момент в историята, който доказва силата на нацията и свидетелства за националната и политическа идентичност, макар и вследствие на трагични събития. За общността историята е ясна, тя не подлежи на изследване, теоретизиране и анализ, защото е свята и формира нацията като силна, саможертвена, такава за пример както на чуждите общности, така и на следващите поколения. В процеса на изследването се открие местният/регионален характер на годишнините, на практика честванията са по-скоро от съществена важност за местната общност. Свидетелство за това е главно присъствието предимно на публики от региона, за които историческото събитие е обвързано с родовата памет. От друга страна, датите на честванията предизвикват онлайн активността на всички останали, които се самоопределят като родолюбци и силно привързани към националната идея.

Смисълът за по-малката общност, тази на местността, на семейството, на конкретната субкултура се откроява най-явно на терен. Тук фокусът отново е в самочувствието и принадлежността към конкретна група и нейното общо минало. И именно тук най-ясно проличава трансформацията в празник, но това не е празник в смисъла на народно веселие, а празник на заедността. В настоящата действителност отделният индивид става все по-ангажиран. Той не живее в родния град/село, в най-добрия случай е в съседен по-голям, в най-лошия е в друга страна. Често няма време за най-близкото си обкръжение, а какво остава за първичната общност, в която е израснал (родители, роднини, приятели от детството). Поводите тези по-малки общности да се събират с годините стават все по-малко, натовареното и напрегнато ежедневиe все повече ограничава възможностите за събиране с близките. Такива поводи стават Коледните празници, Великден, а в районите с историческо минало – и годишнините на събитията, оформили се като важни за общността дати. Така се стига до съвременната трансформация на възпоменателните чествания. В нея не се наблюдава безпричинна промяна, а приобщаване на ритуали и практики, чиято функция е заедността на общността и сплотяването. Възпоменателните чествания днес не са единствено сплотяващо звено на нацията и генератор на нейната колективна памет. Те са и способ за приобщаване на по-малкия колектив, този на региона, града, селото, но и на семейството и родствената приемственост. Най-ясен пример за това е Скравена, където именно се наблюдава колективността на селото и отбелязването на общностните

постижения, впоследствие приобщени към националния събитиеен календар. Макар и в останалите терени този пример да не е така прозрачно явен, там също е наличен. Приемствеността през поколенията съществува и днес, а годишнините служат както за националната колективност, така и за тази на микрообщността.

През последните няколко години се наблюдава една последна (към момента) трансформация. В своята същност тя е по-комплексна от предишните, защото има задачата да отговори на няколко от потребностите на съвременния човек. На първо място е нуждата от вплитане на ежедневните съвременни практики, или по-конкретно – на дигиталния свят. Технологиията става все по-застъпена във възпоменателните чествания, от присъстващите и онлайн патриотите, които споделят своите емоции в социалните мрежи, през употребата на институциите организатори за достигане до все по-голяма аудитория. И се стигне до презентирането на самото честване в дигиталното пространство. Макар и този вид отбелязване да е продиктуван от Пандемията и ограничителните мерки, може би предстои в близко бъдеще да се доразвие и дигиталното честване да присъства все по-сериозно в годишнините и отбелязванията им (пример е настоящият проект на ИМ–Батак „Преди зазоряване е най-тъмно. Как изгаря свободата на България“, който се стреми да представи атмосферата на Априлското въстание посредством високи технологии, холограмни визуализации и други съвременни технологии¹⁹⁴). На второ място, но не и по важност, съвременният характер на възпоменателните чествания трябва да отговори на нуждата от заедност на съвременния човек. Едната заедност, която легитимира голямата общност – нацията, с общи корени, славно минало с неговите герои, и другата – микрообщността на семейството. Годишнините вече не са само важни дати от историята ни, те са повод близки и роднини да се съберат и да прекарат време заедно. Поради тази причина и в някои от терените за местните жители възпоменателните чествания се припокриват и с местния събор. Във все по-ангажирания и разделен технологизиран свят възпоменателните чествания са нагърбени със задачата да отговорят на съвременните потребности, да предадат миналото на следващите поколения, да запазят единството и на нацията и на семейството.

Въпросът за трансформацията в празник на възпоменателните чествания не би могъл да даде конкретен отговор, макар и настоящото изследване да проследява

¹⁹⁴ **Исторически музей** – Батак приключва първата дейност по проект... В: *Исторически музей – Батак* [онлайн] museumbatak.com, 2023. [Прегледан на: 23.05.2023]. Достъпно от: <https://museumbatak.com/нови/>

детайлно къде са пределите на сакралното и профанното в отбелязванията на исторически травматични събития в избраните терени. По-точно отговорът на основния въпрос, който си поставя текста, е конкретен и ясен, но с оглед на научното поле и постоянно променящия се свят – не би бил актуален след известен период от време. Въпреки това може да се заключи, че възпоменателните чествания на исторически събития се трансформират, както през годините до сега, така и днес тяхната трансформация продължава да се случва. За период от близо 150 години възпоменателните чествания са преминали през няколко трансформации и редица употреби, от политически през медийни до такива на малките общества в районите и тяхната колективна памет. Тези трансформации и употреби ще продължават и за в бъдеще и ще стават все по-интересни за изследователското поле. В този ред на мисли настоящият текст ще улесни работата на следващите изследователи и ще допълни информацията за възпоменателните чествания и тяхното развитие.

Библиография

1. **Андерсен**, Бенедикт. *Въобразените общности*. София: Критика и хуманизъм, 1998, 223 с.
2. **Аретов**, Николай. *Национална митология и национална литература* София: Кралица Маб, 2006, 545 с.
3. **Ариес**, Филип. *Човекът пред смъртта I: Времето на лежащите мъртъвци*. София: Лик, 2004, 376 с.
4. **Ариес**, Филип. *Човекът пред смъртта II: Подивялата смърт*. София: Лик, 2004, 434 с.
5. **Артог**, Франсоа. *Режими на историчност*. София: Нов български университет, 2007, 294 с.
6. **Асман**, Ян. *Културната памет*. София: Планета 3, 2001, 352 с.
7. **Асман**, Алайда. *Места на памет между триумфа и травмата*. В: **Знеполски**, Ивайло състав. *Около Пиер Нора места на памет...* София: Дом на науките за човека и обществото, 2004, 173 – 187 с.
8. **Балева**, Мартина. *Образът на Батак в колективната памет на българите*. В: **Балева**, Мартина, **Брунбауер**, Улф. *Батак като място на паметта*. София: Изток-Запад, 2009. 15-48 с.
9. **Балева**, Мартина. *Кой (по)каза истината за Батак*, В: *Култура*, бр. 17/ 05 май 2006.
10. **Бужашки**, Евлоги. *Ботевата чета след смъртта на войводата*. В: *Ботевата чета след смъртта на войводата*. София: Издателство на Отечественият Фронт, 1984, 25-44 с.
11. **Бушар**, Жерар. *Генезис на нациите и културите в Новия свят*. София: СОНМ, 2006, 455 с.
12. **Български** тълковен речник, София: Наука и изкуство, 2018, 1093 с.
13. **Вакарелски**, Христо. *Български погребални обичаи*. София: Захари Стоянов. 2008, 520 с.
14. **Великов**, Искрен. *Градска празничност в епидемична обстановка*. В: *Български фолклор. Списание за фолклористика, етнология, антропология и изкуства*, кн. 1. София: БАН – Марин Дринов, 2022.

15. **Ворингер**, Вилхелм. *Абстракция и вчувстване*. София: Наука и изкуство, София, 1993, 324 с.
16. **Вълчев**, Георги. *Захарий Стоянов и символният капитал на Българското възраждане*. София: УИ „Свети Климент Охридски“, 2010, 206 с.
17. **Вълчев**, Георги. Личността и делото на Васил Левски в контекста на канонизацията на новите светци. В: *Българско възраждане. Идеи. Личности. Събития, Годишник том 14*, Общобългарски комитет „Васил Левски“, Златен змей, 2014, 50-63 с.
18. **Вълчев**, Георги. *По следите на един неосъществен културен проект - Музей на Възраждането и Инвалиден дом в София*. В: **Трети** международен конгрес по българистика, 23-26 май 2013 г., том: Секция "Общество и култура": Подсекция "Антропология. Социология. Културология", брой: том 2. София: Университетско издателство "Св. Кл. Охридски", 2014.
19. **Григоров**, Григор. Вечерната проверка-заря: структура, символика, функция. 1. Основни символични действия и церемониален мизансцен. В: *Българска етнология* бр.1 [диск], 2018, 54-76 с.
20. **Григоров**, Григор. Вечерната проверка-заря: структура, символика, функция. 2. Церемониалният сценарий като наратив. В: *Българска етнология* бр.2 [диск], 2018, 218-240 с.
21. **Даскалов**, Румен. *Как се мисли българското възраждане*. София: Просвета, 2013, 320 с.
22. **Даскалов**, Румен. Възраждането като национален мит. В: **Балева**, Мартина, **Брунбауер**, Улф състав. *Батак като място на паметта*. София: Изток-Запад, 2009. 78-90 с.
23. **Даян**, Даниел. Идентифициране на събитията. В: **Знеполски**, Ивайло състав. *Генезис и структура на историческото събитие.*, София: Дом на науките за човека и обществото, 2015, 297-338 с.
24. **Джордано**, Кристиан. *Власт, недоверие и наследство*. София: Полис. 2006, 309 с.
25. **Димитров**, Николай. *Страхът в българската литература през 19-ти и началото на 20-ти век*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2013, 320 с.
26. **Дьо Серто**, Мишел. *Изобретяване на всекидневието*. София, ЛИК, 2002, 366 с.

27. **Елиаде**, Мирча. *Сакралното и профанното* [диск]. София: Хемус, 1998.
28. **Жигулски**, Казимеж. *Празник и култура*. София: ПАРТИЗДАТ, 1989, 230 с.
29. **Знеполски**, Ивайло състав. *Места на памет, том I – от републиката до нацията*. София: Дом на науките за човека и обществото, 2004, 588 с.
30. **Знеполски**, Ивайло състав. *Места на памет, том II – от архива до емблемата*. София: Дом на науките за човека и обществото, 2005, 436 с.
31. **Иванова**, Евгения. *Изобретяване на памет и забрава*. София: Нов български университет, 2009, 409 с.
32. **Известия** на Исторически музей – Батак. Т.3. *Историческо богатство на община Батак*. Пазарджик: Беллопринт, 2010.
33. **Известия** на Исторически музей – Батак. Т.4. *Априлска епопея – Батак. Размисли 140 години по-късно*. Пазарджик: Беллопринт, 2016.
34. **Казларска**, Светла. Исторически възстановки на “героичното време”: перформативност и афект. В: *Българска етнология* [Диск], С: **Колева**, Даниела, **Троева**, Евгения, 2018, №1. 38 – 53 с.
35. **Каравълчев**, Венцислав. *Репресивната политика на комунистическата власт срещу Православната църква в България (1944-1964 г.)*. Зографска света обител, 2020, 384 с.
36. **Каракушева**, Славка. Практиките на паметта в празника на Джебел. В: *Българска етнология* [Диск], С: **Колева**, Даниела, **Троева**, Евгения, 2018, №2, 202 – 207 с.
37. **Козелек**, Райнхарт. *Съществува ли колективна памет*. В: **Знеполски**, Ивайло състав. *Около Пиер Нора....* София: Дом на науките за човека и обществото, 2004.
38. **Коцев**, Димитър. *Скравена от древността до днес*. София: Петекстон, 1999, 142 с.
39. **Лоуентал**, Дейвид. *Миналото е чужда страна*. София: Критика и хуманизъм, 2002, 749 с.
40. **Ловабр**, М. *История на паметта/социология на паметта*. В: **Знеполски**, Ивайло състав. *Около Пиер Нора....* София: Дом на науките за човека и обществото. 2004, с. 48-63.
41. **Лулева**, Ана, състав. *Българският XX век. Колективна памет и национална идентичност*. София: Гутенберг, 2013, 350 с.

42. **Макгахан**, Джанюариъс. *Писма-репортажи на Макгахан*. В: **Митев**, Митко, **Натан-Пауновска**, Таня, **Бочева**, Неда състав. *Световната съвест говори*. София: Наука и изкуство, 1978, 425 с.
43. **Маринова**, **Милена**. Новата празничност и вписването ѝ в местните чествания (по примера на градовете Враца, Сливен и Стара Загора). В: Българска етнология [Диск], 2018, №2, с. 178 – 201.
44. **Методиев**, Момчил. *Между кръста и компромиса*. София: Институт за изследване на близкото минало, 2009, 652 с.
45. **Мирчева**, Кета. Първото национално честване на Априлското въстание – между политическите употреби и локалните пристрастия. В: *Град и памет. Априлското въстание 1876 през призмата на паметта* [Диск], Пазарджик, 2017. 174 – 206 с.
46. **Ницше**, Фридрих. *Залезът на кумирите*. В: **Паси**, Исак състав. *Съчинения в 6 тома, том 6*. София: Захарий Стоянов, 2013. 47-146 с.
47. **Нора**, Пиер. *Световният възход на паметта*. В: **Знеполски**, Ивайло състав. *Около Пиер Нора места на памет...* София: Дом на науките за човека и обществото, 2004.
48. **Нора**, Пиер. *Завръщането на събитието* В: **Знеполски**, Ивайло състав. *Генезис и структура на историческото събитие*. София: Дом на науките за човека и обществото, 2015, 375-399 с.
49. **Пейчинова**, Екатерина. *Приносът на поборниците-опълченци за съхранение на историческата памет в Батак*. В: **Априлската** епопея - Батак размисли 140 години по-късно. Пазарджик, 2016, 168-184 с.
50. **Попгеоргиев**, Любен, **Коцев**, Димитър. *Георги Попдимитров живот и творчество*. София: Бизнес дата, 2002, 156 с.
51. **Поцов**, Иван. *Априлското въстание и IV революционен окръг*. София: Септември, 1976, 107 с.
52. **Праматарова**, М., *Културно-историческо наследство и новите медии – трансформации и модерности*. София: ИК Новата цивилизация, 2015, 135 с.
53. **Рикъор**, Пол. *Паметта, историята, забравата*. София: СОНМ, 2006, 614 с.
54. **Смъртта** при социализма. София: Рива 2013 328 с.
55. **Соленкова**, Людмила. *Априлското въстание в политическата сатира на чехи и словаци от 1876 г.* В: **Пейчинова**, Екатерина състав. *Известия на ИМ - Батак, т.XVI*, Пазарджик, 2016.

56. **Стаменов, Иван.** *За Скравена и преди Скравена.* София: Маус принт ООД, 2019, 151 с.
57. **Станков, Георги.** Историческата травма: когато гръм удари, как ехото (не)заглъхва. В: *Политика и сигурност*, III, [Диск], Пловдив, година III, брой 3, 2019, Пловдив: ИК ВУСИ, ISSN 2535-0358. 64 с.
58. **Станков, Иван.** „Историографът на бъдещето” разговор с проф. Иван Станков, В: *Култура*, ноември/бр.9, София: Фондация Комунитас, 2020.
59. **Стойчева, В.,** „Мълчаливи свидетели“ - женският лагер в село Скравена, Софийско, в спомените на местните жители. В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. т. V. Сборник от научна конференция (27 октомври 2010 г.) в чест на 70-годишнината на доц. д-р Владимир Попов. /Ред. кол. доц. д-р Борис Борисов и др./ Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, ISBN 978-954-524-844-3, с. 273–284.
60. **Стоянов, Захарий.** *Съчинения Т.1. и Т.2. Записки по българските въстания.* София: Захарий Стоянов, 2016, 1338 с.
61. **Страшимиров, Димитър.** *История на Априлското въстание.* В: Трети отдел, Общи мерки. София: БАН „проф. Марин Дринов“, 1996, 1195 с.
62. **Съвременна българска енциклопедия в два тома** (пето преработено и допълнено издание – [ISBN 954-9607-81-X](#), издателство GABEROFF, 2009 година); Том 2 (М – Я);
63. **Тодев, Илия.** *Батак в Априлското въстание - и в българската памет.* София: Захарий Стоянов, 2019, 197 с.
64. **Тодоров, Христо.** *Памет за несвободата,* В: **Знеполски, Ивайло** състав. *Около Пиер Нора...* София: Дом на науките за човека и обществото, 2004, 145-157 с.
65. **Унджиев, Иван.** *Карлово. История на града до Освобождението.* София: БАН „проф. Марин Дринов“, 1968, 207 с.
66. **Фукуяма, Франсис.** *Идентичност.* София: Изток-Запад, 2019, 208 с.
67. **Хаджийски, Иван.** *Психология на Априлското въстание.* В: Оптимистична теория за нашия народ, том II. София: Изток-Запад, 2002, 476 с.
68. **Халбвакс, Морис.** *Колективната памет.* София: Критика и хуманизъм, 1996, 207 с.
69. **Хранова, Албена.** *Историография и литература*, том 1. София: Просвета. 2011, 576 с.

70. **Хранова**, Албена. *Историография и литература*, том 2. София: Просвета. 2011, 610 с.
71. **Хърцфелд**, Майкъл. *Културната интимност*. София: Просвета, 2007, 376 с.
72. **Шарова**, Крумка. „Етюдите“ на Стоян Заимов - една изненада и ново явление в историята на историографията на българското революционно движение. В: **Заимов**, Стоян. „Миналото Етюди върху „Записките“ на Захари Стоянов. София: Парадокс, 2004.
73. **Ямполски**, Михаил. *Без бъдеще*. София: Същности, 2019, 120 с.
74. **Agnew**, Vanessa. *History's Affective Turn: Historical Reenactment and Its Work in the Present*. In: *Rethinking History*, vol. 11, 2007, pp. 299-312.
75. Mucchielli, L., MARCEL, J. „Maurice Halbwachs's: memoire collective“, from „A companion to cultural memory studies“, De Gruyter, 2011, 225 p.
76. **Weil**, Simone. *The Need for Roots*. New York: Routledge, 2002, 298 p.
77. **Атанасова-Арачийска**, Маргарита. На гроба на Макгахан пише „Освободителят на България“. В: *Десант* [онлайн], 08 юни 2018 [Прегледан на 14.04.2023]. Достъпно от: <http://www.desant.net/show-news/45375>
78. **Бакърджиева**, Фотина, **Иванова**, Мария. За „рицарите с работно време“ и „феновете историци“ или кой преиграва културата. В: *Брой 13. (Чисто) нови наследства* [онлайн], Семинар_BG, декември 2016 [Прегледан на 13.04.2023]. Достъпно от: <https://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy-13/654-koi-preigrava-kulturata.html>
79. **Божилова**, Михаела. Саркофагът над Перушица. В: Светини. Паметникът на трите поколения [online]. *Исторически музей Перушица* [Прегледан на: 23.05.2023, 12:08 EST]. Достъпно от: <http://museumperushtitsa.com/svetini/pametnikat-na-trite-pokoleniia>
80. **Буковски**, Христо. Мъртвият празник. В: *1876* [онлайн], Исторически музей Перушица, [Прегледан на: 23.05.2023]. Достъпно от: <http://museumperushtitsa.com/bg/1876/martviiat-praznik>
81. **България** отбелязва 142 години от избухването на Априлското въстание. В: *Тази сутрин* [онлайн] BTVnovinite.bg [Прегледан на: 23.05.2023, 12:59 EST]. Достъпно от: <https://bTVnovinite.bg/bulgaria/balgarija-otbeljazva-142-godini-ot-izbuhvaneto-na-aprils-koto-vastanie.html>

82. **Вайсова**, Леа. Facebook: игра на граждани. В: **Дичев**, Ивайло състав. *Брой 1. От линк на линк. Новата геометрия на социалното* [онлайн], Семинар_BG, 2009. [Прегледан на: 23.05.2023]. Достъпно от: <https://seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy1/108-sadarzhanie-na-broya/426-facebook-игра-на-граждани.html>
83. **Гаврилова**, Райна. Раждането на градския публичен празник през XIX век. В: *Брой 20. Когато измисляхме празниците* [онлайн], Семинар_BG, бр. 20, 28 юли 2021. [Прегледан на: 24.05.2023]. Достъпно от: <https://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy20/784-razhdaneto-na-gradskiya-publichen-praznik-prez-xxi-vek.html>
84. **Гонсалвес**, Жоау Фелипе. С паметниците шега не бива: изображенията на един герой в социалистическа Хавана. В: *Как (и какво) помнят паметниците?*... [онлайн], Семинар_BG, бр. 15, 15 юли 2017. [Прегледан на: 23.05.2023]. Достъпно от: <https://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy15/679-s-pametnitsite-shega-ne-biva.html>
85. **Декларация** от батачани и българи-родолюбци. СРЕЩУ ПОДМЯНА НА НАЦИОНАЛНАТА НИ ПАМЕТ чрез ЖИТИЕ НА БАТАШКИТЕ МЪЧЕНИЦИ и незаконно ползване от Пловд. Митроп. В: *Blog.bg* [online], 29 май 2013, 11:11 [Прегледан на: 14.04.2023]. Достъпно от: <https://buditel1batak.blog.bg/history/2013/05/13/d-e-k-l-a-r-a-c-i-ia-ot-batachani-i-bylgari-rodoliubci-sresh.1110009>
86. **Дичев**, Ивайло. Стихията на виртуалните емоции. В: Бр. 1. *От линк на линк. Новата геометрия на социалното*, [онлайн]. Семинар_BG, 23 август 2009. Достъпно от: <http://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy1/item/197-stihiyata-na-virtualnite-emotzii.html>
87. **Историци** откриха петиция в защита на свободата на научните изследвания. В: *Europe.bg* [онлайн] 30.04.2007. [Прегледан на: 23.05.2023, 12:25 EST]. Достъпно от: <http://old.europe.bg/htmls/page.php?category=5&id=8288>
88. **Исторически** музей Батак. Задължителни правила за всички участници в шествието. В: *Литийно шествие – поклонение по паметните места от Април 1876 г.* [онлайн] Исторически музей – Батак, 11 март 2019. [Прегледан на:

23.05.2023, 12:48 EST]. Достъпно от:

https://www.facebook.com/events/585059165295585/?active_tab=discussion

89. **Исторически музей-Батак** [онлайн]: Последна актуализация 10.05.2023.

[Прегледан на: 24.05.2023]. Достъпно от: <https://museumbatak.com>

90. **Исторически музей Перушица** [онлайн]: Последна актуализация 08.05.2023.

[Прегледан на 24.05.2023]. Достъпно от: <http://museumperushtitsa.com/bg/>

91. **Народно читалище „19-ти февруари 1906“ с. Скравена** [онлайн]: Последно актуализиран 23.05.2023. [Прегледан на: 24.05.2023]. Достъпно от:

<https://www.facebook.com/profile.php?id=100064701397266>

92. **Община Батак** [онлайн]: Последно актуализиран на 10.05.2023. [Прегледан на 23.05.2023]. Достъпно от: <http://www.batak.bg/index.php>

93. **Община Карлово** [онлайн]: Последно актуализиран на 24.05.2023. [Прегледан на 24.05.2023]. Достъпно от: <https://karlovo.bg/home.html>

94. **Община Перушица** [онлайн]: Последно актуализиран на 09.05.2023.

[Прегледан на 24.05.2023]. Достъпно от:

<https://perushtitsa.egov.bg/wps/portal/municipality-perushtitsa/home>

95. **Перушица** за отбелязване на 144-та годишнина от Априлското въстание [видео файл]. [Прегледан на 23.05.2023] 11.05.2020. Достъпно от:

https://youtu.be/La5u7HHH6_o

96. **Походът**. [видео файл]. [Прегледан на: 23.05.2023, 12:52 EST]. 13.05.2018.

Достъпно от: <https://youtu.be/FbZq39swZTU>

97. **Празник на Светите Баташки мъченици**. В: Пловдивска света митрополия

[онлайн], plovdivskasvetamitropolia.bg. [Прегледан на: 23.05.2023]. Достъпно от:

<http://www.plovdivskamitropolia.bg/876-praznik-na-svetite-batashki-machenitzi.html>

98. **Призив** за спасението на българския пантеон на свободата: църква-костница и музей “Света Неделя” гр. Батак. В: *Blog.bg* [online], 25 декември 2014, 11:14 [прегледан 14.04.2023]. Достъпно от:

<https://buditel1batak.blog.bg/history/2013/11/17/priziv-za-spasenieto-na-bylgarskiia-panteon-na-svobodata-cyr.1207286>

99. **Симеонов, Цветан**. Атака предизвика скандал в Батак. В: *Политика. У нас*. [online] bntnews.bg, 17.05.2011., 19:55 [Прегледан на 23.05.2023, 12:28 EST]. Достъпно от:

https://bntnews.bg/bg/a/53103-ataka_predizvika_skandal_v_batak

100. **Свети** Синод на БПЦ. Канонизация на баташките и новоселските мъченици. В: *Документи* [online] православие.бг, 31.03.2011. [Прегледан на: 23.05.2023, 12:35 EST]. Достъпно от:
<https://www.pravoslavie.bg/Документи/канонизацията-на-баташките-и-новосел/>
101. **Шкодрова**, Албена. Скандалът около „проекта Батак“ послужи чудесно в кампанията на „Атака“. В: *Избори за Европарламент 2007* [online] Mediapool.bg, 18 май 2007, 18:06. [Прегледан на: 23.05.2023, 12:32 EST]. Достъпно от:
<https://www.mediapool.bg/skandalat-okolo-proekta-batak-posluzhi-chudesno-v-kampaniyata-na-ataka-news128731.html>
- Архиви и публикувани архивни материали:
- /архивните материали са събирани от класьори и изрезки на отделни статии със записани само броя и годината на издаване/*
102. Архив към читалище „19 февруари“, с. Скравена
103. Архив към библиотека към НЧ „4-ти Май“, град Батак
104. Архив към ИМ „Перушица“
105. В. „Родолубец“ – издаван от Баташкото поборник-опълченско дружество
106. **Димитрова**, Стефка, **Пейчинова**, Екатерина, ред. кол. *Юбилеен лист. 120 години Априлска епопея Батак*. Пазарджик: Исторически музей – Батак. 1996.
107. **Станоев**, Асен, **Дионисиев**, Иван ред. кол. *Юбилеен лист. 100 години Априлска епопея Батак*. Пазарджик: НЧ „4-ти май 1897“, 1976.
108. **Организационен** комитет. *Юбилеен лист. 90 години Априлска епопея Батак*. Пазарджик: НЧ „4-ти май 1897“, 1966.
109. В. „Родопски глас“, 1986, бр.138.
110. В. „Родопски глас“, 1987, бр. 162.
111. В. „Знаме“, 2010
112. В-к „Септемврийско знаме“, 20.05.1986.
113. В-к „Работно дело“, 1986, бр.123.

- 114. в-к Родолубец, бр.11/9 декември 1906.
- 115. Известия на ИМ - Батак, том IV, Пазарджик, 2016.
- 116. ИМБ-к-01-инв. №1610, Архив на Баташкото поборник-опълченско д-во.
Писмо изх. №5/10 март 1906 г.

Приложения

Материали свързани с обекта на изследване

Списък с изследвани обекти:

- Възпоменателно честване на Баташкото клане и Априлското въстание – гр. Батак.
- Възпоменателно честване на Априлското въстание – гр. Перушица
- Възпоменателно честване на Ботев и загиналите за свободата на България – с. Скравена, обл. Ботевград
- Възпоменателно честване на „Страшното“ – гр. Карлово

Списък с важните дати в културния календар на всеки терен:

Батак:

17 май – обявен в НАРЕДБА за символите, почетните знаци, отличията и почетните звания на Община БАТАК, чл.16, (2).

Перушица:

10 май – обявен на сайта на община Перушица

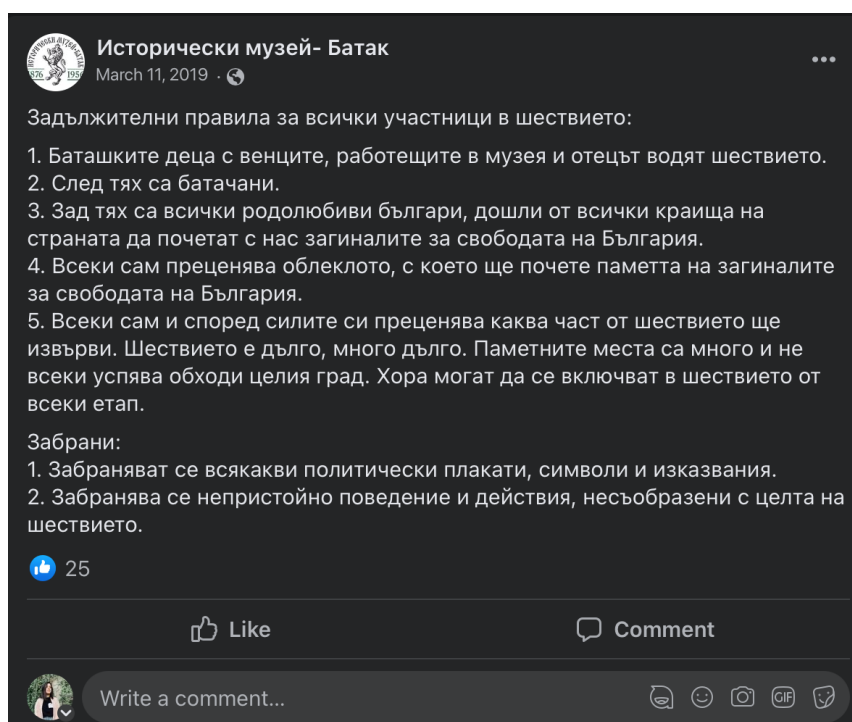
Скравена:

/традиционни празници/

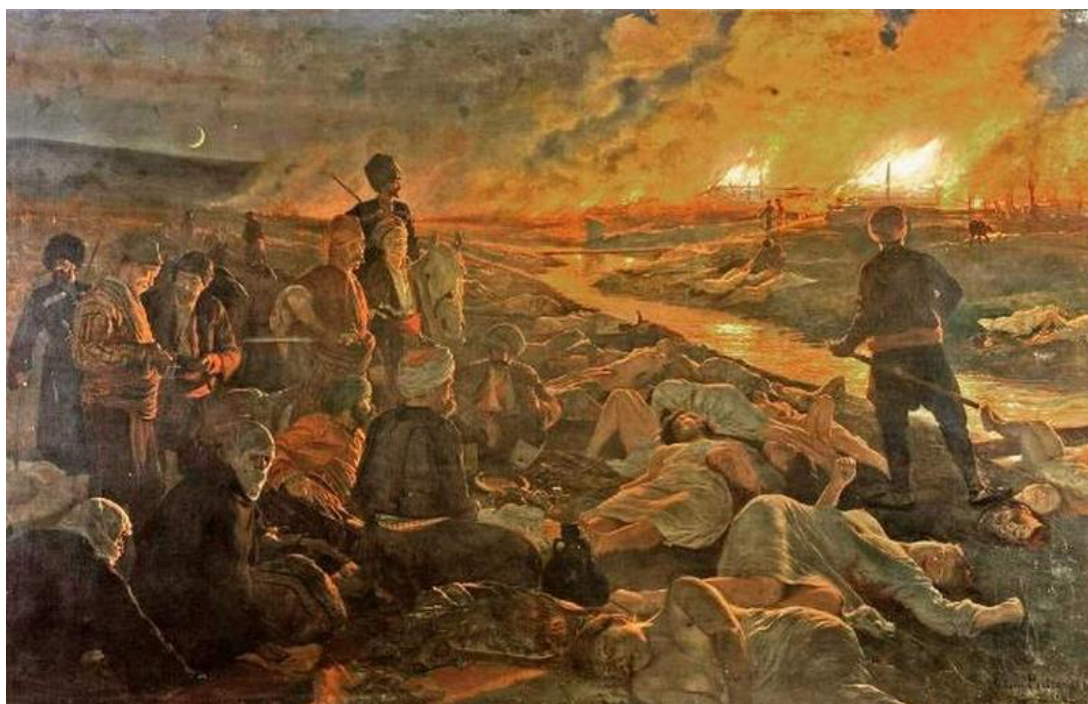
Трифон Зарезан, Тодоровден, 9-ти май (храмов празник на манастир „Св. Николай Чудотворец“), 2-ри юни (честване деня на Ботев и загиналите за свободата на България);

Карлово:

17-18 юли Празник на град Карлово, годишнина от рождението на Васил Левски (обявен в културния календар на общината).

Скриншот 1: Правила за присъствие на Литийно шествие в град Батак. Източник: Фейсбук събитие на Литийно шествие https://www.facebook.com/events/585059165295585/?active_tab=discussion

Картина 1: Антони Пиотровски: Баташкото клане, 1892 г. Източник: интернет

Скринингът 2: Първа страница на в. „24 часа“ от 24 април 2007 г. Източник: архив на в. 24 часа, интернет

Virginia Pavlova

April 3, 2020 · 🌐

Днес срещнах публикации на виртуални приятели като спомен за 9 години от прославянето на Баташките мъченици. Придружени от снимка на иконата, преработена от иконописеца, копира едно към едно фалшивата! В какъв смисъл е фалшива?! За непосветените(защото ние, батачани знаем) обяснявам вкратце. В Батак гостуваха монахини, които завариха в музея експозиция на носии в община Батак. От града ни и двете села, едното от които е с етнически турци, другото е смесено, а имаме и родопски носии, от смолянския регион. От там навремето са дошли преселници във Фотиново. Така поднесена, изложбата е снимана, и заедно с разказа на монахините, посетили Батак е впечатлила и вдъхновила иконописеца от въпросната Старостилна Църква и той е създал икона. Впечатляваща! Но....в нея Мъчениците са облечени в нелепа смесица от всички видове носии- на башибозука, със сатенени бели, светло и тъмно- сини цветове, и оранжево-червените носии и забрадки, които са характерни за събора "Рожен пее". Баташките носии са в убити, по-тъмни цветове- тъмнозелено, тъмнокафяво-червено, тъмнокафяви мъжки чешири, престилките -също! Значи като мъченици са представени башибозуците с техните сатенени носии, това се вижда на

преден план, плюс единия свещеник! Благодарение на бързата намеса на по-бдителни батачани, иконата още на сутринта на 4-ти април бе оставена за преработка, а кметът Петър Паунов изпрати баташки носии в Пловдив! След месец всичко бе наред!

"На днешния ден (3 април 2011 г.) Българската православна църква канонизира за светци новомъчениците от Ново село и Батак, дали живота си за християнската вяра по време на Априлското въстание.

Светите Баташки Новомъченици са български православни новомъченици загинали мъченически за православната вяра по време на баташкото клане през пролетта на 1876 г.

Баташките мъченици са канонизирани за светци най-напред от Българската старостилна православна църква на 17 май 2006 година.

Първата икона, посветена на тях, е нарисувана в манастира Св. Велика Княгиня Елисавета в Етна, Калифорния, САЩ специално за канонизацията им през 2006 г. Идеята за подобна икона се е родила през 2004 г. в България.

На заседание през март 2011 г. Светият Синод на Българската православна църква също решава да канонизира за светци Баташките новомъченици. На 3 април 2011 г. в храм-паметника "Свети Александър Невски" по време на Света литургия, отслужена от негово светейшество българския патриарх Максим Български, новите български светци, избити през 1876 г. в Батак са канонизирани и от Българската православна църква.

Историята е запазила доста от имената на баташките мъченици – това са зверски убитите местни свещеници Петър и Нейчо, великомъченикът Трендафил Керелов – жив опечен на клада, и много други. Паметта им се почита официално на 17 май.

Има доказателства за мъченичеството на батачани, за което свидетелстват много разкази на очевидци (свиделства, че са загинали в защита на вярата си и са я заплатили с живота си), един от разказите ни запознава с края на новомъченик Петър (един от отците в цървата „Света Неделя“ по време на клането) и разговорът му с поробителите:

"– Три думи, попе, ще ти кажем. Ако ги, попе, изпълниш, няма да те заколим. Ще ли са, папаз, потурчиш?

Поп Петър смело отвърнал:

– Главата си я давам, вярата си не давам!

– Главата си я давам, вярата си не давам!

Турците му отрязват главата."

Според църквата това пределно кратко мъченическо деписание събира в себе си цялото пространно житие на новомъчениците от Батак. То е също така силно и категорично, както е силна и категорична изразената от оцелелите батачанки още в 1877 г. преценка на събитията като християнско мъченичество:

„Да оставим онова, което не се връща от оня свят, та да не търсим мъжете си, които, за да не станат турци, та да изгубят душите си, както искаха кръвниците, по-добре се предадоха да ги изсекат на сечник като свети мъченици“.

На 2 април 2011 г. с панихида Църквата за последно почете мъчениците като обикновени хора, преди да ги удостои с ореола на светостта. На 3 април 2011 г. в храм-паметника "Свети Александър Невски" по време на Света литургия, отслужена от Негово Светейшество Българския патриарх Максим, бяха канонизирани новите български светци, убити през 1876 в Батак. По време на отслужената Света Василиева литургия беше обявено вписването на имената на новите светци в българския църковен календар и бяха осветени техните икони. Иконата на мъчениците от Батак е изографисана от Мирослав Асенов."

  57

11 shares

 Like

 Comment

 Share

Скрийнишот 3: Публикация във фейсбук на Virginia Pavlova от 03.04.2020 г. Източник Фейсбук група „Всички, които обичаме гр. Батак и имаме връзка с него“:

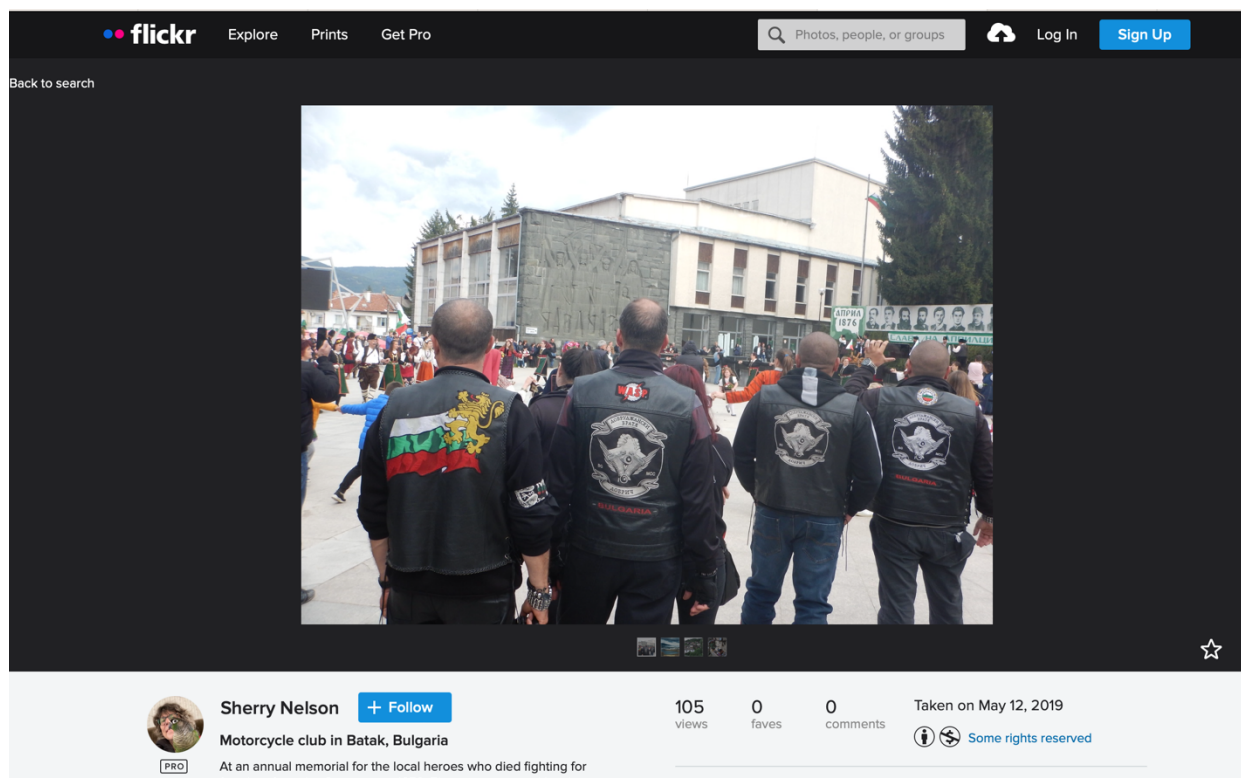
<https://www.facebook.com/groups/113756041980357/permalink/3112563822099549>

Скриншот от соц мрежи на „география на ужаса“

The image shows a product page for a black t-shirt. On the left, a person is wearing the t-shirt, which features a graphic of a figure in a dynamic pose with the word 'БАТАК' (Batak) above it. To the right, the product title 'ТЕНИСКА – БАТАК ПЛАМ' is displayed in bold, followed by the price '39.90 лв.'. Below the title, there are size selection buttons (S, M, L, XL, 2XL, 3XL, 4XL) and a 'КУПИ' (Buy) button. A red banner indicates '100% БЪЛГАРСКО ПРОИЗВОДСТВО' (100% Bulgarian Production). Underneath, there are tabs for 'ОПИСАНИЕ' (Description) and 'РАЗМЕРИ' (Sizes). The description text reads: 'Безстрашно хвърлили се в една неравностойна битка, Баташките въстаници остават завинаги в историята.' (Fearlessly thrown into one unequal battle, the Batak rebels remain forever in history). Below this, there are three bullet points: '✓ 100% памук' (100% cotton), '✓ Ситопечат' (Screen print), and '✓ Маркови етикети Патриот България' (Brand tags Patriot Bulgaria). At the bottom, there are four small thumbnail images of the t-shirt from different angles.

Скриншот 4: фанелки на тема Батак и Баташкото клане. Източник интернет:
<https://patriotbg.com/produkt/teniska-batak-plam/>

The image is a screenshot of a Flickr page. At the top, the Flickr logo and navigation links (Explore, Prints, Get Pro) are visible. Below the navigation bar, there is a search bar and a 'Log In' button. The main content area shows a photo of a motorcycle club in Batak, Bulgaria. The photo depicts a group of people, mostly men, standing in front of a large, multi-story building. They are wearing black leather jackets with various patches, including the Bulgarian flag and the text 'BATAK'. The photo is taken from a low angle, looking up at the building. Below the photo, there is a caption: 'Motorcycle club in Batak, Bulgaria'. The photo was taken on May 12, 2019, and has 105 views, 0 faves, and 0 comments. The user who uploaded the photo is Sherry Nelson.

Скриншот 5: Публикувани фотографии от възпоменателно чеестване в Батак. Платформа Flickr:
<https://www.flickr.com/photos/96877964@N04/52550054280/in/photolist-2o4ELjC-dTw8qU-287xCMU-287xCqb-QjFE14-26s4ob7-QjFpEk-BxiDy6-aqUNu8-6s1Bf6-C6Pcq8-PKHAwQ-BWe5aq-BYwHp8-BDG1cw-PKHwPE-2hVRXNi-PKHRaN-FYNzbF-2h7Wnnj-287xEVw-BWe5nj-2bWhuVu-6RoMzE-QjFrCi-5bXXDV-64Dcwe-2iRXpCf-ZyP3Vj-Cvujvs-YAphrc-8QKCbD-CvuDmo-ZdNFKy-ZdNFKw-ZyP4rQ-YwSXs9-YwSKpG-ZxkaV7-YAp9U8-b7Kthr-ZyP2XN-Zxk3D3-CvuhCu-2mcHc3i-2iRXpEu-ZyP3jE-Zxk2ZC-ZBCGKR-YApai4>

Фотографски материали от теренни наблюдения

Част от материалите набиран през годините са загубени поради технически причини.

Фотография 1 Архивна снимка взета от интернет: <http://www.documentarybg.com/фотогалерия/архивни-снимки-батак> [последно посетен: 13.04.2023]

Фотография 2: Отбелязване на 46 години от Априлското въстание в Батак. Архив на ИМ Батак

Фотография 3: Богданов хълм, гр. Батак. Литийно шествие 2017 г. – Личен архив

Фотография 4: Преди Литийното шествие, 2018 г.: Личен архив

Фотография 5: Богдановия хълм, част от Литийното шествие, 2018 г.: Личен архив

Фотография 6: Богдановия хълм, част от Литийното шествие, 2018 г.: Личен архив

Фотография 7: Литийно шествие 2018 г. връщане от Богдановия хълм към площада: личен архив

Фотография 8: Преди историческата възстановка 2018 г.: Личен архив

Фотография 9: 16 май 2018 г. Светско отбелязване на Баташкото клане, преди зоря: личен архив

Фотография 10: 16 май 2018 г. преди начало на отбелязванията, централен площад Батак: личен архив

Фотография 11: 16 май 2018 г. -Концертна програма след отбелязванията: Личен архив

Фотография 12: 16 май 2019 г. Панаирна улица – Личен архив

Фотография 13: 16 май 2019 г. Концертна програма в отбелязването на Априлското въстание. Поп-фолк певицата Малина. Личен архив: <https://youtu.be/l-oLug8bdYE> (линк към видео-запис)

Фотография 14: Панаирна сергия. Май 2019 г. Личен архив

Фотография 15: Откриване на Литийно шествие, 2020 г.: Личен архив

Фотография 16: Преди започване на Литийно шествие 2020 г. /пристигане на рокерите/

ПЕРУЩИЦА

Снимков материал

*Фотография 17: Честване 14 години от Априлското въстание в община Перуцица /27 април 1980 г./.
Снимка: архив на ИМ Перуцица*

Фотография 18: Перуцица 2018 г. – отбелязване в църквата. Снимка – архив на ИМ Перуцица

Фотография 19: Панаирна улица по време на възпоменателното честване – Перуцица. 2018 г. Архив на Plovdivnow.bg: <https://plovdivnow.bg/obshtina-perushtica/perushtintsi-praznuvaha-martviia-praznik-krasiva-zaria-i-2312/>

Фотография 20: Кадър от историческата възстановка в Перуцица 2018 г. Архив на Plovdivnow.bg: <https://plovdivnow.bg/obshtina-perushtica/perushtintsi-praznuvaha-martviia-praznik-krasiva-zaria-i-2312/>

ОБЩИНА ПЕРУЩИЦА

**142 ГОДИНИ АПРИЛСКА ЕПОПЕЯ
ПРАЗНИК НА ГРАД ПЕРУЩИЦА
20 ГОДИНИ ОБЩИНА ПЕРУЩИЦА**

ПРОГРАМА:

23.04.2018 г. (понеделник)	9,30 ч. ПАТРОНЕН ПРАЗНИК НА ОУ „ПЕТЪР БОНЕВ“ НЧ „Просвета-1862“
26.04.2018 г. (четвъртък)	17,00 ч. РИСУНКА НА ОТКРИТО НА ТЕМА „МОЯТ РОДЕН ГРАД ПЕРУЩИЦА“ Даново училище
28.04.2018 г. (събота)	11,00 ч. РОДОВА СРЕЩА С ПОТОМЦИ НА КАЛОФЕР СПАСОВ Даново училище 17,00 ч. „НЕ/ПОЗНАТИТЕ В ПЕРУЩИЦА“ – УЛИЧЕН ТЕАТЪР Централен площад „27-ми априлий“
05.05.2018 г. (събота)	11, 00 ч. ОТКРИВАНЕ НА ИЗЛОЖБА ГРАФИКА С ТВОРБИ НА НАРОДНИЯ ХУДОЖНИК ХРИСТО НЕЙКОВ, ДАРЕНИ ОТ СИНА НА АВТОРА И СОБСТВЕНОСТ НА ФОНД „ХУДОЖЕСТВЕНА ГАЛЕРИЯ“ НА ИМ – ПЕРУЩИЦА „Художествена галерия“ Даново училище
09.05.2018 г. (сряда)	19,30 ч. ЗАУПОКОЙНА ПАНИХИДА В ИСТОРИЧЕСКА ЦЪРКВА „СВ. АРХАНГЕЛ МИХАИЛ“ 20,30 ч. ИЗДИГАНЕ НА НАЦИОНАЛНОТО ЗНАМЕ, ПОКЛОНЕНИЕ, ТЕАТРАЛНА ВЪЗСТАНОВКА „ПАМЕТ ЗА ПЕРУЩИЦА“, ТЪРЖЕСТВЕНА ЗАРЯ – ПРОВЕРКА Централен площад „27-ми априлий“
10.05.2018 г. (четвъртък)	ПРАЗНИК НА ГРАД ПЕРУЩИЦА 13,00 ч. ТУРНИР „ТЕНИС НА МАСА“ ПОД ПАТРОНАЖА НА КМЕТА НА ОБЩИНА ПЕРУЩИЦА Г-Н РАДИ МИНЧЕВ ПГЛВ „Христо Ботев“ 19,00 ч. ТАНЦОВ СПЕКТАКЪЛ НА ТРУПА ЗА СЪВРЕМЕННО И ТРАДИЦИОННО ФОЛКЛОРНО ИЗКУСТВО „ТАНЦА НА ВЯТЪРА“ – ГР. СТАРА ЗАГОРА НЧ „Просвета-1862“
11.05.2018 г. (петък)	19,00 ч. КОНЦЕРТ ОТ НАЦИОНАЛНАТА КАМПАНИЯ „ИЗПЕЙ „ОБИЧАМ ТЕ“ НА БЪЛГАРСКИ“ С ГРУПА „ХОРИЗОНТ“ И ПРИЯТЕЛИ ПОД ПАТРОНАЖА НА КМЕТА НА ОБЩИНА ПЕРУЩИЦА Г-Н РАДИ МИНЧЕВ Централен площад „27-ми априлий“
12.05.2018 г. (събота)	10,00 ч. X РЕГИОНАЛЕН АРТ ФЕСТИВАЛ Централен площад „27-ми априлий“
19.05.2018 г. (събота)	11,00 ч. РОДОВА СРЕЩА С ПОТОМЦИ НА ДИМИТЪР МАЛИНЧЕВ Даново училище

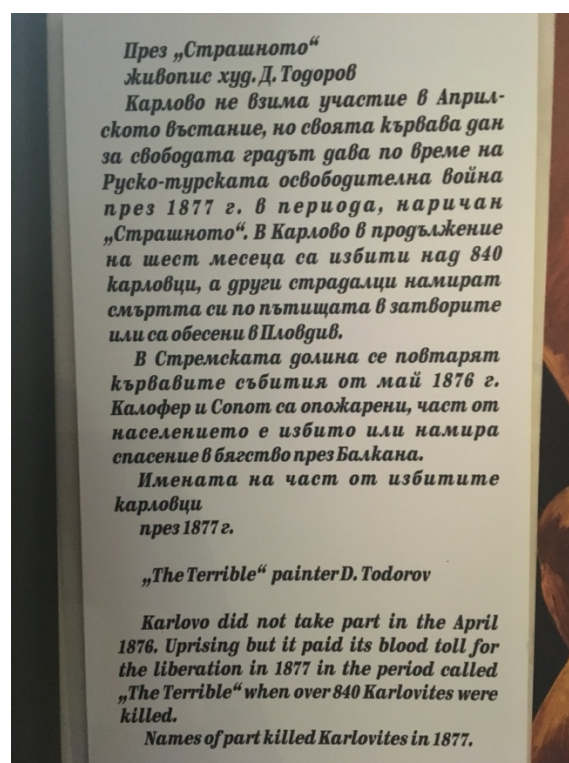
Фотография 21: Плакат/програма на възпоменателното честване на Априлското въстание в Перущица през 2018 г. Архив на община Перущица

Фотография 22: Карлово 20 юли 2020 г. отбелязване на „Страшното“ (личен архив)

Фотография 23: 20 май 2020 г. Карлово паметник на загиналите в „Страшното“ (личен архив)

Фотография 24: представяне на „Страшното“ в историческия музей Карлово (личен архив)

СКРАВЕНА

Снимков материал

Фотография 25: честване в с. Скравена в периода след 1930 г. Източник архив на НЧ „19 февруари“, с. Скравена

Фотография 26: Фотография от откриването на костницата в с. Скравена 19 май 1982 г. Източник: НЧ „19 февруари“, с. Скравена

Фотография 27: 02 юни 2020 г. сергия, с. Скравена, Източник: Личен архив

Фотография 28: 2 юни 2020 г. с. Скравена; Източник: личен архив

Интервюта

В приложенията са представени само интервюта с респонденти съгласили се да бъдат включени в приложенията на дисертационния труд. Останалата част от интервютата са проведени в неформални разговори или респондентите са пожелали да бъдат анонимни и да не се записват. Част от разговорите са премахнати по желание на респондентите.

Интервю „Страшното“ – Карлово, проведено по мейл, на 08 август 2022 г., с Мария Деянова, директор на Общински исторически музей Карлово

1. Кога се провежда за първи път? (по телефона споменахте началото на 90те години, непосредствено след събитията имало ли е някаква форма на отбелязване?)

Официалното отбелязване на годишнините от Страшното в Карлово е в периода 1991-1995 г., когато кмет на града е инж. Христо Войняговски. Отбелязването на драматичните събития от 1877/1878 г. непосредствено след тях е повече от семействата на пострадалите. След Освобождението на града през 1902 г. започва инициатива за издирване на имената на всички загинали тогава, отразено на страниците в карловския вестник „Просвета“. Имената на загиналите се издирват по улици. Около 400 имена на избити карловци през 1907 г. са изписани в гранита от трите страни на пиедестала на паметника на Васил Левски.

Централният площад на града се нарича „20-ти юли“, назован на тази трагична дата в знак на почит към загиналите. На него също има поставена плоча с надпис, за да е ясно защо се нарича така.

2. Само музеят ли е основен организатор на годишнината? Ако не коя друга институция се включва и как?

Организатор на паметното отбелязване на трагичните събития са община Карлово, Историческия музей и карловския храм „Св. Николай“.

3. От самото възникване през 90-те години до днес има ли някакви промени в начина на отбелязване? Ако да – какви са те?

Задължително се отслужва панихида в памет на загиналите. През годините на този ден са идвали доста граждани, не само тези, които са на литургията за Илинден, управляващи, местни представители на политически партии, общински съветници, гости на града, колеги историци от други градове ученици от СИП, летни занимални, организирани от учителите по история и др.

4. Как трябва да протече отбелязването и има ли някаква традиция, която задължително се спазва?

Задължително се отслужва панихида в памет на загиналите. През годините имаше различни идеи за отбелязване на годишнините: да се организира шествие по главната улица на града с духовна музика, подобно на Батак и др, но не се осъществиха.

5. По какъв начин се разпространява информация за отбелязването и кой я организира?

Отбелязването на годишнините вече е традиционно в града. Всички местни медии, сайтове, страници на културни институции правят разгласа на събитието и отразяват протичането му.

6. Организирането на „Страшното“ има ли някакви спонсори, дарения, доброволци?

Организирането е изцяло от местните институции. В години на предизборни кампании са се появявали представители на различни политически сили, предимно патриотично ориентирани, които са изразявали желание да спонсорираат изграждането на мемориален комплекс на български и на турски език, но това не се осъществи.

7. Посещава ли се годишнината от туристи?

Мястото се посещава от туристи. Всички, които влизат в музея и в църквата „Св. Николай“ получават информация за събитията, за паметното място и почти всички отдават почит. То се е превърнало в част от туристическия маршрут в Стария град, заедно с гроба на майката на Апостола-Гина Кунчева.

8. Какви хора присъстват предимно?

9. Кой е най-важният празник/годишнина на града?

18 юли - Рождението на Васил Левски и Празник на град Карлово

Бихте ли ми изпратили някакви архивни материали? В случай, че се сещате нещо интересно или важно, което съм пропуснала във въпросите ще се радвам да ми го спделите!

Ако се сетя още нещо ще Ви пиша.

Интервю с представител на НЧ „19 февруари“, с . Скравена, Проведено 02.11.2020

1. Как се разпределят задачите за организирането на честването? Кой го организира?

Отг.

Организира го читалището, кметството и община Ботевград. Рамката на честването в общи линии е установена през годините. Има установена рамка и спрямо тази рамка се правят честванията.

2. Каква е рамката?

Отг.

В честванията се включват исторически чествания, художествена програма, панихида. През годините е различно, може да е с художествена програма или с конкурс. За ученици е

обикновено конкурсът. И традиционно завършва с тържествена заря. Има дефилиране на мажоретни състави на площада. След панихидата до площада има Венец на славата, като тържествено шествие с Венец на славата. Това е общо взето рамката. Те се провеждат, мероприятията само на 2-ри юни. В повечето случаи от обяд, след като свирят сирените до вечерта, някой път има и до обяд. Различно е общо взето.

3. Винаги ли честването е било на 2-ри юни?

Отг.

Започнало е на 3-ти юни като панихида на гроба в черковния двор. През 30-те – 40-те години на XX век са се провеждали на 2-ри и на 3-ти юни мероприятията, в два дни. Сега се провеждат само на 2-ри.

4. За контактите с различните участници отговаря само една организация или се разпределят дейностите?

Отг.

Дейностите се разпределят, но да кажем инициативата основно се поема от читалището. То задвижва цялата организация като, читалището има неща, за които отговаря, общината си има неща за които си отговаря. То не е нужно да им напомняме, те в ... някои от нещата са свързани финансово и те са заложили в бюджета на общината, още в началото на годината. Да не говорим, че организирането на тържествената заря предполага едни административни неща, които са свързани и се случват още предишната година. Сега 2020 г. община Ботевград има ангажимента да напише писмо до съответните институции, с което зарята за следващата година да бъде заложила в единия план на Министерство на отбраната. Това се случва в последните няколко години. Предишните години трябваше всяка година пролетта да пишем писмо до Министерство на отбраната, защото зарята става със съответното разрешение, което е свързано с военно поделение, разбира се. Даваше тази година имаше разрешение, но в последния момент забраниха на поделенията да участват в такива мероприятия.

- **Заради корона вирусът?**

- Да, но честване имаше в Скравена!

- **Значи основната организация е на читалището, а бюрократичните неща са на общината?**

- В смисъл, читалището поема ангажимента да започне подготовката, но веднага свързваме... кметството си има неговите ангажменти, които трябва да направи във връзка с 2-ри юни. В читалището си имаме други ангажменти, контактуваме с общината. Те, техните ангажменти си ги движат: да влязат във връзка с поделението, да организират автобусите на военните, да се свържат с фирмата, която ще направи самата заря... Те не че не ги знаят, просто април месец започваме да контактуваме. Правим сценарии, даваме го в кметството, в общината и всеки си поема... То не че е кой знае какво разпределение, защото нещата са вече, едва ли не рутинни, но трябва по някакъв начин да се започне.

5. По какъв начин се разпространява информацията за честването? (събитие във фейсбук, местните вестници или основните новини)

Отг.

Чрез страницата на читалището във Фейсбук, има страница на Скравена във Фейсбук, местните медии дават съобщение, нали кога, какво и как и цялата програма. Тя се изготвя предварително..., но това се случва малко преди самото събитие. Ние я публикуваме, местните медии я публикуват и т.н., но самата информация, специално хората от селото, знаят още от април месеца. Те започват да се интересуват, ще има ли 2-ри юни и какво ще има на 2-ри юни. Така че това е ден, който те чакат с нетърпение и едва ли не много преди изготвянето на програмата... тоест ние трябва да знаем, ако не конкретно, поне общо какво ще се случва. За да могат хората да имат нагласата.

6. А има ли в последните години повече посещаемост от туристи или интересуват ли се други хора? (като изключим тази 2020 г.)

Отг.

Не, последните години не. Специално на 2-ри юни Ами няма как да знам... (поясняване на въпроса – дали любителски клубове се интересуват от събитието, даване пример с Батак и рокерите).. Значи определено има, например има... Дружество традиция, няколко години, 1-2 години може би не са идвали, но по традиция идват от време на време. Но те не идват точно по време на зарята, те си идват като отделно мероприятие на 2-ри юни, застават си пред костницата, дават си тържествен залп и т.н. Например, има... имаме връзка с 2-ри юни, но преди 2-ри юни... Точно на 2-ри юни имаме отряди от. Похода Козлодуй – Околчица, от които някои, които отивайки да участват в похода минават от тук. А има други, които пък на 2-ри юни след като са свършили на Околчица сутринта и следобяд минават през костницата. Има и индивидуални, като вас, които се интересуват по някакъв повод или... има туристи през годината, които са идвали, когато им се разказва за честването на 2-ри юни, после си идват на 2-ри юни, за да видят самото честване.

На самия 2-ри юни на нас ни е малко трудно да ги отсяваме тези хора, защото във връзка с ангажиментите, които са ни в честванията... много рядко можем да контактуваме. Тя костницата е отворена, всеки си влиза когато и както иска.... Имаше преди няколко години... беше във връзка с инициатива на община Ботевград, имаше представители на туроператорски фирми, на 2-ри юни. Два дни бяха в община Ботевград и на 2-ри юни точно бяха тук.

- **Това е инициатива подета от общината?**

- *Да, това беше като реклама на община Ботевград, като туристическа дестинация.*

7. Има ли дарители, спонсори, обвързани с местния бизнес, които даряват някаква сума или нещо друго за да подкрепят събитието или е изцяло подето от общината?

Отг.

Значи основните неща се финансират от общината, ако има дарители те не са при нас, те са в кметството. При нас общо взето няма.На кметството има, но това не е наши ангажимент, тези дарители...Аз не мога да кажа защото това не ми е приоритет, но знам че кметството имат спонсори, защото при тях има такива, някои неща, които се случват и

са свързани с допълнителни разходи. Общината поема фойерверките на зарята, автобусите. Преди няколко години имахме концерт на Тримата тенори на 2-ри юни, Общината го плати, но това са големите и крупните суми. Но например когато има исторически четения в библиотеката, трябва да осигурим минерална вода, обикновено някой път осигуряваме кафе и сладки във фойето, не вътре в залата, но отвън. Тези неща преди години кметството ни ги осигуряваше, явно когато събираха пари от спонсори, но имаше години когато ние си ги осигурявахме със собствени средства.

- Въпросът е дали от по-заможните хора в региона има желание да се инвестира в това събитие, защото си е културно наследство?
- Не мога да ви кажа конкретно. Нито знам в кметството какви пари събира, не мога да кажа и за какво ги изразходва
[....]

8. Какви са били промените в програмата през годините? Има ли нещо, което е било премахнато, а друго добавено?

Отг.

Няма как да кажа, защото аз съм тук 30 и няколко години, честванията се правят 144 години, няма как да знам преди това, как точно са се правели. През годините когато не съм била в читалището сигурно е имало някаква промяна. Значи, исторически четения се правят ежегодно от 94-та година на сам. Конкурси също, те ... имало е години, в които има и исторически четения и конкурси. Имало е години когато има само исторически четения или само конкурси. Общо взето е различно. Преди това исторически четения не са се правили. Сега, аз когато съм била по-малка, нямам много добър спомен... но си спомням, задължително че на 2-ри юни има заря. По спомените на моята баба знам, че през 30-те години честванията са били в два дни и на 2-ри и на 3-ти юни. Точно какво и как е било... преди да ги извадят е било само панихида в черковния двор, но това го знам от възрастни хора... След това шкафът-витрина се е изнасял всяка година. На 2-ри юни вечерта се е изнасял, правили са заря. На 3-ти юни сутринта пак се е изнасял, пак е имало честване с военен строй и са чествали паметта на всички загинали във войните.
[...]

9. Публиката винаги ли е била зрител или е имало някакъв момент, в който е и участник?

Отг.

Публиката как би могла да участва? В зарята, в никакъв случай, военния строй е строго регламентиран и ограден с въжета и факли. [...]

Историческите чествания също имат програма, но не изключват възможността... има публика и тази публика винаги може да се включи с мнение, изказване... даже някой път има някой творец, който може да прочете нещо собствено, но това си е част от самите четения.

- Дискусиите след това получават ли се или хората са по-скоро пасивни?

- *Ми получават се винаги. Получават се сериозни дискусии. Най-вече зависи от основните участници, ако могат да провокират дискусия.... Но са успявали, защото при нас .. акад. Константин Косев е идвал три пъти на исторически четения в Скравена и имаме светила на историческата наука, които определено могат да поднесат материали си освен на високо ниво, да провокират и последваща дискусия.*
- **Кой се интересува от дискусии? Кой присъства обикновено?**
- *Учители от местното училище, местна общественост, от Ботевград, който се интересува (...) основно са хора, които не са с професионална насоченост (...)*

10. Националните телевизии проявяват ли интерес?

Отг.

Не. Няма интерес, за разлика от 90-те години когато идваха националното радио, националната телевизия идваха. Заради националната телевизия правехме панихидата сутринта, предиобяд, за да могат да направят за вечерните новини някакъв репортаж. Тогава пишехме писмо до медиите до националното радио, националната телевизия и те в интерес на истината отразяваха мероприятията. Сега напоследък никакъв интерес, писахме няколко пъти някакви писма, нали ... от националната телевизия отговориха, че много сме закъснели и всички репортери били разпределени. Това беше преди години, всъщност последното отразяване беше 2014 г. от телевизия СКАТ, отразяването беше по следния начин: дойдоха на обяд, в ранния следобед – ние бяхме започнали с мероприятията, до вечерта, докато свърши зарята – целия ден бяха тук. Снимаха, а зарята я предадоха на живо по телевизията.

Оказа се, че една телевизия която... да не сравнявам нивата... тази телевизия може, но националната телевизия се оказва, че не може, но въпрос на начин на работа...

- **А от онлайн медиите от последните години?**
- *Никакъв интерес. С изключение на местните медии, които отразяват. (...) Те не само отразяват информацията, но идват и в самия ден. И сайтове и местна кабелна телевизия. Идват, излъчват, правят репортаж, всеки по отделно.*

-

11. Имало ли е прекъсване на църковния ритуал през годините?

Отг.

Имало е да.

- **От кога до кога?**
- *Е, не мога да знам.*
- **Приблизително поне?**
- *Няма да знам до кога е бил и ... От 94-та година насам винаги има панихида. Преди това 80-те години не е имало, сигурно и преди това не е имало, но не мога да ви кажа... не мога да кажа от кога е прекъснат църковния ритуал. (...) Във времето когато съм била ученичка в Скравена нямам спомен... не си спомням аз. (...) Значи 44-та не съм била родена, после като съм била ученичка не си спомням, което не изключва възможността да е имало нещо... Нямам спомен, не съм била пряк участник в тези мероприятия. Единствено си спомням зарята.*

12. Това ли е най-важният празник в Скравена?

Отг.

Това не е празник!

- **Честване**

- *И са най-важни, защото в Скравена всяка година се правят. Хората както ви казвам, започват още от пролетта да питат и да се интересуват.*
- **Сред присъстващите преди няколко години се спомена, че панаирът на селото се е изместил на 2-ри юни...**
- *Кой ви го е казал? Значи, думата панаир е изобщо несъвместима с 2-ри юни*
- **Съгласна съм, но се зачудих кога би трябвало да бъде панаира на селото и...**
- *Значи ние панаир на селото нямаме въобще! Храмовия празник на църквата е 1-ви ноември, с една дума вчера. Събор на едно село се прави когато е храмовия празник на църковния храм... така че събора на селото трябваше да е на 1-ви ноември. По принцип не го правим на 1-ви ноември, в никакъв... нямаме събор, което да е свързано с панаир и такива неща. Който ви е казал, че има панаир, не знам какво мисли... има едни хора, които смятат, че 2-ри юни е с така.. скари и сергии.... Наистина има скари, има и сергии... не знам защо тези сергии се допускат, но те са от гледна точка на финансовата част. Тези сергии плащат наем на кметството, минимален, но с този минимален наем, но с този минимален разход кметството може да покрие някакъв разход свързан с 2-ри юни. (...) но панаир е просто изключено, панаир е свързан с някакви значително по-големи... неща и веселби. Това, че има няколко сергии ей тука разположени на страничната улица.... А вече заведенията наистина, те в момента събират много хора и работят с пълен капацитет.*

13. Има ли друг такъв ден от годината, в който всички да се събират?

Отг.

Не, нямаме друг такъв ден. Само този ден е

14. Този събор трябва да е на 1-ви ноември, така ли? От кога не се е състоял или се е състоял по някакъв друг начин? Какъв е той?

Отг.

На събора ли? От къде да знам какъв му е случаят? Просто не правим събор на 1-ви ноември в Скравена. Преди много години имаше, но само че тогава почивния ден беше 7-ми ноември, но тогава съм била ученичка. Имаше някакви такива по-весели събития в селото, но това е било преди да кажем 40 години сигурно. Просто хората приемаха гости. След като 7-ми ноември вече не е почивен ден, общо взето и на 1-ви ноември не им ходят на гости.

15. Имало ли е към програмата някакви възстановки?

Отг.

Еми възстановки на носенето на отрязани глави е трудно осъществима и за мен не е подходящо.

- **Не е имало такива идеи?**

- *Не, то идеи има, но въпросът е каква възстановка можем да направим на това събитие. Оказва се, че нищо не можем да направим. Но имаме пресъздаване на сцена, момента, като разбира се отрязани глави нямаше на сцената. Имаше плача на жените, турския каймакан... но това беше театрално представяне по време на едно от честванията. И към художествената програма имаше такова пресъздаване. Местен автор направи сценария, специално на тази възстановка, ако това го наричаме възстановка, но то.. от кино-центъра донесоха дрехите на турците и турския каймакан и беше много добро, и много добре направено. Особено плача на жените, които виеха на сцената, буквално на умряло, те бяха от Ботевградския самодееен театър.*

- **Само веднъж ли се случи?**

- *Само веднъж.*

- *Има ли идея да се повтори или да стане част от честването?*

- *То е като театрално, представлението може да бъде само част от художествена програма. То самата възстановка е няколко минути от цялата художествена програма. И е само за сценично изпълнение, не може да се направи на площада.*

- **Къде се е провело?**

- *На сцената, вътре в салона. Художествените програми се провеждат на сцената. А някой път има концерт, да кажем на градския хор или на духовия оркестър. Преди години е имало военния ансамбъл тук на терасата, но повечето от художествените програми са на сцената.*

16. Възползвали ли са се политически представители от честването?

Отг.

Да са се възползвали, не. Че са участвали – да. Много политически представители. Имам усещането, че напоследък се опитаха някои... то не толкова възползване, но желание да участват... става въпрос за това, че искат да се изкажат по време на зарята, на военния ритуал. Но там има изискване, там има военен ритуал и едно лице, което изнася историческо слово и там не е място за политически речи и политици. Там е политик, но който е по-висока длъжност. Да кажем министър председател, министър някакъв, заместник министър... разбирате ли, представително лице. Там не е мястото да се изказва всеки депутат изобищо, защото да кажем в момента присъстват 5 депутати и ако иска единия да се изкаже от едната партия, то е логично че ще иска и другият да се изкаже. И тук има малко конфликт в това отношение, защото самите военни не позволяват да има 15 изказвания. Самия ритуал е определен като време, та не толкова възползване, но едно желание за изява едва ли не, която не и е мястото.

- **Всяка година ли има такива, които изявяват желание?**

- *Не, не. Тук 1-2 години.*

- **Според вас има ли някаква връзка с политическата ситуация в страната и района?**

- Еми те са представители на някакви политически партии..
- **На кои партии?**
- (...) Но сме стигали до скандали.

Интервю с представител на общината гр. Батак, проведено май 2017 г.

1. Всяка година ли са едни и същи организаторите? (кои са били през годините; как си разпределят дейността и задачите)

Участват: Пловдивска Митрополия, Общината, Читалището и Музея.

Всяка година се разпределят задачите по този начин:

ИМ-Батак: Литийно шествие и поднасяне на венци; Общината – заря. Танцовите състави от 13-ти работят през останалото време. Възстановката – заради клубовете трябва да е в почивни дни. Зарята винаги е на 16 и 17 май.

Празничната литургия (на 16-17 май) по принцип се води от Пловдивския митрополит, но тази година няма да има възможност. През миналите години Пловдивската митрополия си организира сцена, шествие, изнасят иконата. Тази година ще е само в църквата. Панаирджииите търсят общината за позволение да се позиционират.

2. По какъв начин разпространяват информация?

В сайта на общината, също разпечатват афиши и ги разлепват из града. За присъстващи от други градове разчитат на медиите. Също на табло на площада, както и на двата входа на града. Изпращат информация до в. „Знаме“ и в. „Марица“

3. Как трябва да протече събитието по програма?

4. На какъв принцип са подбрани местата в Литийното шествие?

Към директора на ИМ- Батак. Започват с децата и отеца, най-ключовия момент е вярата.

5. Местата са обвързани с Баташкото клане и/или с Априлското въстание?

6. Предполага ли се участие на публиката в събитието или тя е само зрител?

7. Това най-важната дата организирана в града ли е? (кои други са важни)

Най-важният момент в годината за общината.

8. Има ли партньори, дарения за организиране на честването? (местен бизнес или)

- *Възпитаници от техникума и основното училище са доброволци всяка година.*
- *Горските стопанства помагат с парични дарения, те са под шапката на Смолян.*
- *Хотелите настаняват само гостите. Специалните гости спомагат с това.*

9. Ниво на празничност -> включват ли се представители от региона или страната?

Има голяма посещаемост, идват хора за нощувки, както и от близките градчета и села. Градът се пълни.

- *Изпращат се покани до: министри, президент, министър председател на НС, министър председатели, областни звена и дирекции, с които общината работи, до местни институции. Обикновено присъстват предимно от областните дирекции и звена.*

10. Какви са промените в организацията през годините и в самото провеждане?

От както са канонизирани като светци избитите в Батак, се променя важността за Църквата. До 2011 се е отслужвала само вечерня, след това се провежда и Божествена Света Литургия.

Други наблюдения и интересни коментари от разговора:

- За рокерите: винаги присъстват на Литийното шествие и възстановката. Те сами се организират. От канонизацията започват да посещават честването. По принцип са кротки.
- Със заповед кметът на община Батак забранява политически скандирания и влияния, лозунги и изяви по време на отбелязването. Забранява се да се опорочава духовно и историческия смисъл на събитието.
Преди няколко години пристига председателя на АТАКА, сглобява сцена без да осведоми общината, измества програмата. След това общинския съвет решава да пусне заповед.
- Относно тържествеността: Имаме загинали, поклонение до 2011 г., после стават светци и за това се превръща в празничност и светлост.

Интервю с представител на читалище гр. Батак, проведено май 2017 г.

1. Всяка година ли са едни и същи организаторите? (кои са били през годините; как си разпределят дейността и задачите)

Да.

По принцип програмата на 17-ти се организира от читалището. Тази година участваме само с надиграването на 13-ти. На 12-ти също има програма с дискусия. Присъстваха около 30 души от града. В Литийното шествие предоставяме носите.

2. По какъв начин разпространяват информация?

3. Как трябва да протече събитието по програма?

Общината прави обща за всички. Тази година не сме включени, защото започват от 14-ти, което е по-рано от обикновено. Няма да организираме 17-ти защото ще се повтаря с програмата на 24-ти май.

По принцип за Баташката чаршия кметът осигурява сандвичи, вода, грамота и купа.

4. На какъв принцип са подбрани местата в Литийното шествие?

5. Местата са обвързани с Баташкото клане и/или с Априлското въстание?

- 6. Предполага ли се участие на публиката в събитието или тя е само зрител?**
- 7. Това най-важната дата организирана в града ли е? (кои други са важни)**
За читалището друг важен ден е Бабинден. Там каним всички баби и майки на деца от предходната година и се изпълнява обичая.
- 8. Има ли партньори, дарения за организиране на честването? (местен бизнес или)**
Работят с други читалища от другите градове и села, но тази година другите са заети.
- 9. Ниво на празничност -> включват ли се представители от региона или страната?**
- След канонизирането преобладава попското присъствие
- 10. Какви са промените в организацията през годините и в самото провеждане?**
Рокерите преобладават от две години.